

ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

Съставители: Татяна Борисова, Михаела Занева

Сборник статии

Книга 3

София 2016

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ПРАВЕЦ

ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

СЪСТАВИТЕЛИ:
ТАТЯНА БОРИСОВА
МИХАЕЛА ЗАНЕВА

СБОРНИК СТАТИИ

КНИГА 3

СОФИЯ 2016

UNICART

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	7
<i>Проф. д.и.н. Камен ГАРЕНОВ, (ПУ „Паисий Хилендарски“ катедра „История и археология“ при Философско-историческия факултет)</i> Издигане на социалната роля на културата в изпълнение на задачите за социално-икономическото развитие на община Правец през 80-те години на XX в.	9
<i>Татяна БОРИСОВА, Михаела ЗАНЕВА, Владимир СТАЙКОВ (ИМ–Правец)</i> Антична крепост Боровец край с. Разлив. Проучвания 2011–2015 г.	24
<i>Татяна БОРИСОВА, Михаела ЗАНЕВА, Владимир СТАЙКОВ (ИМ–Правец)</i> Пешова могила, част от могилен некропол в местността Кременското, с. Правешка Лъкавица	43
<i>гл. ас. д-р Виктория РУСЕВА (ИА–БАН)</i> Предварителни резултати от антропологичното проучване на костния материал от Пешова могила при с. Правешка Лъкавица	83
<i>Михаела ЗАНЕВА, Татяна БОРИСОВА (ИМ–Правец)</i> Могила Правец – 7 в местността Пенака, гр. Правец	95

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОУЧЕНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

<i>доц. д-р Лазар НИНОВ (НАИМ при БАН)</i> Археостеологични изследвания на материали от Античната крепост Боровец край с. Разлив	112
<i>инж. Пламен БОНЕВ (НАИМ при БАН)</i> Химически анализ и състав на хоросана, използван в градежа на Антична крепост Боровец при с. Разлив	119
<i>инж. геол. Борислав БОРИСОВ (МГУ, София)</i> Геоложка характеристика на Археологически обект Антична крепост Боровец при с. Разлив	121
<i>доц. д-р Цветана ПОПОВА (НАИМ при БАН)</i> Анализ на растителни останки от Антична крепост Боровец, при с. Разлив	123

© Татяна Борисова, Михаела Занева, съставители, 2016
© Анастасия Карталева, художествено оформление, 2016
© Уникарт ЕООД
ISBN 978-954-2953-57-9

доц. д-р Цветана ПОПОВА (НАИМ при БАН) Археоботаничен анализ от обект църква „Св. Богородица“ (XIV в.) в м. Манастирски ливади при с. Осиковица	124
д-р инж. Райна ТОШЕВА, инж. Румен ТАШЕВ (ГЕОТОТАЛЕООД) 3D Лазарно сканиране на обекти Антична крепост Боровец и Средновековна църква „Св. Богородица“	125
доц. д-р Александър СУЛТАНОВ (МГУ, София) Изследвани проби от замазки от пода на култови ями от обект Пешова могила при с. Правешка Лъкавица	127
гл. ас. д-р Виктория РУСЕВА (ИА при БАН) Предварителни резултати от антропологичното проучване на костния материал от комплекси при с. Видраре и Калугерово	130
Гая ДИКОВА-ИВАНОВА (ИМ–Правец) Оброците в Правешко – една устойчива традиция	137
Люба ЦАНЕВА (СМРЗИ–Трявна) Атрибуция на икони от фонда на Исторически музей – Правец	156
Мариана ЙОРДАНОВА (ИМ–Правец) Облеклото, отражение на бита в Правешкия край през XVIII – XIX в.	163
Павлин ЦВЕТКОВ – Правец Диарбекирският заточеник Вълко Цолов от Правец	177
Приложение	185

ПРЕДГОВОР

През 2016 г. се навършват 35 години от откриването на първата музейна експозиция на Исторически музей – Правец на 18.04.1981 г. и 45 години музейно дело в община Правец. В тази връзка ние специалистите, работещи в музея подготвихме тази книга III-та от поредицата „Исторически корени и културно наследство на община Правец“. Проучването, опазването и популяризирането на древното културно-историческо наследство на община Правец е основна мисия на ИМ – Правец. През последните пет години от 2011 г. досега музейните специалисти развиват широка проучвателска дейност, организират и реализират археологически проучвания на Антична крепост Боровец край с. Разлив и на тракийски могили, извършват теренно проучване на оброчните паметници на територията на община Правец, като ги локализируют, описват и заснемат подробно. Резултатите от тази научно-проучвателска работа са представени в тази книга, заедно със съпътстващите ги интердисциплинарни изследвания. В тази книга намират своето място и материали на автори, с които си сътрудничим понастоящем (Павлин Цветков от Правец и Люба Цанева от Музея за заграфско и резбарско изкуство в гр. Трявна), но и такива, които са работили с Музея в годините назад във времето, като проф. Камен Гаренов, който през 1981–1989 г. е художник в гр. Правец и си сътрудничи с музейните работници. Неговата статия е едно връщане към онези първи години от развитието на Исторически музей – Правец. Поради тази причина започваме книгата именно с този материал. В настоящият том публикуваме и резултати от интердисциплинарни изследвания на специалисти, свързани с проучвани археологически обекти.

Вече 35 години музеят се развива като храм на познанието за древност, исторически корени и памет, той е институцията, която съхранява и популяризира богатото културно и историческо наследство на община Правец, опазва го за поколенията, за да имаме едно достойно бъдеще.

Опазването на наследството от миналото е мисия и отговорност пред бъдещето! Водени от това разбиране ние събрахме и съставихме тази книга, за да представим и опазим наследството и древните корени на Правец и селищата от района за бъдещите поколения.

Татяна Борисова – Директор ИМ–Правец

ИЗДИГАНЕ НА СОЦИАЛНАТА РОЛЯ НА КУЛТУРАТА В ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ЗАДАЧИТЕ ЗА СОЦИАЛНО-ИКОНОМИ- ЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

*Проф. д.и.н. Камен ГАРЕНОВ, ПУ „Паисий Хилендарски“ катедра
„История и археология“ при Философско-историческия факултет¹*

За да няма никакво съмнение, че настоящето изложение касае тъй нареченото „комунистическо време“, трябва да цитираме целия абзац. А той гласи:

„Решително издигане на социалната роля на културата и нейният принос в изпълнение задачите на социално-икономическото развитие на общината през VIII-та петилетка и плана за 1980 г.“ Този текст е взет от „Програма на общинския съвет за култура – Правец за достойна среща на XII конгрес на БКП“. Може би трябва да се обясни, че БКП беше най-известната аббревиатура която означаваше Българска комунистическа партия и заемаше цялото пространство на тогавашната епоха. Днес по обясними или по-скоро по необясними причини достиженията на онази епоха са подложени на отрицание, на омаловажаване и тихо забвение. Ако обаче се възприеме историята като достоверен разказ, ще се прочете, че зад идеологическите лозунги и партийни паради се вършеше и много тиха работа като продължение от още по-предишни епохи. Като пример ще посочим труда на музейните работници, на краеведите и на читалищните дейци. Но тогава дори и тяхното ненатрапчиво присъствие – поради естеството на заниманията им – се обкичваше с идеологическите послания на БКП. Поради тази причина или може би това е и основната причина, поради която днес обществото не се интересува и не иска да се запознае със същинския принос на тези труженици на културата. Примерно казано: като видим обкиченото с партийни² идеологизми заглавие, не искаме да прочетем съдържанието на книгата.

Целта на нашето изложение е да се покаже каква работа се е извършвала от музейните работници, от краеведите и читалищните дейци в Правец и в околните села на общината през 80-те години на XX в. за опазване на културно-историческото наследство и създаването на сегашния музей в Правец. За да се придобие максимално точна представа за тогавашната

¹ Бел. съставител: Камен Гаренов през годините 1981 – 1989 работи като художник към община Правец, член е на СБХ в София. Той участва в документирането на обектите на културно-историческото наследство (КИН) в общината и сътрудничи на музея. К. Г. изготвя картотека на всички паметници на КИН в Правешко, включително на историческите места, монументалните паметници и паметни плочи, която се пази в Научния архив на ИМ-Правец.

² На тогавашната Българска комунистическа партия.

атмосфера, ще се цитират непубликувани документи и записки на терен, така както са били отбелязани в онова време.

В информация от Общинския съвет за култура по културно-историческото наследство на община Правец се посочва: „Българската комунистическа партия разглежда културно-историческото наследство и революционните традиции като най-непосредствен и важен фактор за комунистическото възпитание на трудещите се и младежта.“³ И затова съдейства за провеждането на „Окръжен преглед на културно-историческото наследство“.

В информацията се прави самокритична оценка, че по отделни моменти на прегледа се е работило доста стихийно и без необходимата координация между членовете на Общинския съвет за култура, въпреки че е създадена общинска комисия по прегледа в началото на м. май 1981 г.⁴

Особена дейност тази комисия не развива, членовете ѝ не се събират редовно и дейността им се развива до индивидуални прояви. За стопанисване на културно-историческото наследство още през 1979 г. е направена карта на всички обекти в общината и е предадена на Окръжния съвет – София.

През лятото на 1980 г. в района започва реставрация на паметниците на културата, които са предимно с етнографски характер. Такава е къщата на поп Марко, в която Васил Левски основава революционен комитет с псевдоним „Рушид Ходжоолу“.

През 1980 г. е издадено и разпратено писмо от Софийската митрополия до всички църкви и манастири в района за съдействие по съставянето на опис на иконите и стенописите от музейни работници, защото са констатирани кражби в с. Осиковица и с. Видраре. Но тези описи не се правят изчерпателно „главно по причина на свещениците, те не позволиха да се направи това...“⁵ От друга страна, и от духовенството, и от народа се знае, че най-старата църква в околията е тази в с. Осиковица, строена през 1834 г. и е била спасена от разрушение с намесата на Т. Живков.⁶

Препоръчва се строго да се следят основните изисквания, залегнали в Постановление № 40/16. 07. 80 год. на МС – „За подобряване работата по

³ Информацията е внесена в Общинския комитет на БКП – Правец, от зам.-председателя на Общинския съвет за култура – Цветан Иванов през м. септември 1981 г.

⁴ Председател на комисията е Татяна Борисова, уредник в Исторически музей – Правец. Сега тя е директор на същия музей.

⁵ Цит. информация от Цв. Иванов.

⁶ Историята е следната: Някъде през 1971–1972 г. кой знае как за тогавашното голямо село Осиковица е имало двама кандидати за кметове. Единият успял да стигне до Т. Живков и да иска ходатайство с обещанието, че ще събори селския храм – „Нали религията е опиум за народа“. Т. Живков му се скарал с думите: „Бе Църквата е единственото място, където хората се събират, без да се карат и тая в Осиковица е най-старата, ти ли се намери да я сригаш!“ Нов преразказ на случая виж в: Вестник за жената. Бр. 10, год. XIX, от 7–13 март 2011 г. – интервю с протоиерей Страхил Блаженев.

разкриване и опазване на националните културни ценности“, но на територията на селищна система Правец не са изследвани иконите и стенописите, въпреки че се смята, че в Чекотинския манастир има стари икони, още от времето на цар Иван Шишман.

На 8 февруари 1982 г. в Правец се провежда I-та отчетно-изборна конференция на Общинската комсомолска организация. В раздел „Възпитание на младежта от общината в дух на пламенен патриотизъм и интернационализъм“ се казва: „Да продължи изследователската и събирателската дейност в селищната система за набиране на материали за музей“.

Все в тази връзка туристическо дружество „Градище“ в Правец изготвя „План за провеждане на туристически поход по културно-историческите места и паметни плочи в селищна система Правец“ в чест на 105 години от освобождението на Правец, 60 години от създаването на СССР и 60 години от Септемврийското въстание. Организира се тридневен поход „По шейсетте исторически места в Правец“, който се провежда от 3 до 5 декември 1982 г.

Организиран са пет походни лъча със съответен маршрут по разписане и указание каква дейност да извършат.

За целта е изготвена наредба: „Поднасяне на цветя, почитване на района на всяка плоча. Всички партийни секретари по села и кметове, както и секретари на ДКМС да бъдат в определения час /по график/ на паметната плоча в своето село. Също така да осигурят хора за подкрепа на походниците в дадения район или цялостно в лъча до Руски паметник. Да бъдат осигурени превози до изходните пунктове“⁷

По маршрута си първият лъч се отправя към с. Видраре, където посещава параклиса „Св. Никола Чудотворец“, скривалището на В. Левски в Туняковския хан, църквата „Св. Параскева“, паметника на Балканската война, паметна плоча на Диарбекирски заточеници и продължава към с. Калугерово. Спира при паметника на Руските освободители, посещава местната църква и отсяда за нощувка в Чекотинския манастир. Там, в храма „Св. Архангел Михаил“ беседа изнася йеромонах Геннадий – по-късно епископ и игумен на Троянския манастир.

Други задачи, които си поставят за изпълнение в Правец във връзка с обществено-държавния преглед на културно-историческото наследство са свързани най-вече с осъществяването на *събирателна дейност*:

– Издирване и събиране на предмети от бита на народа. Да се поощрява и развива дарителството.

– Събиране на спомени, документи, снимков материал, писма, книги и вещи от революционното минало и история на всяко отделно селище от рамките на Правешка селищна система.

⁷ Наредба на туристическо дружество „Градище“ от 25 ноември 1982 г. – Правец.

– Събиране и записване на песни, пословици, гатанки, приказки, предания и легенди.

– Издирване и събиране на археологически находки, намерени на територията на отделните селища случайно или при разкопки.

– Картотекиране на всички архитектурни и мемориални паметници, паметни плочи, исторически паметници и исторически места и създаване на комисии в отделните селища, които да следят и периодично да обсъждат и проверяват състоянието им. (10. X. 1981 г.)

Организиране на различни изложби:

– Етнографски – в чест на исторически събития или по случай някаква годишнина. Препоръчва се да се създадат дружества на приятели на музея и културно-историческото наследство по места и да им се оказва съдействие.

– На местни хора, занимаващи се с историята на селището (това, което днес наричаме краеведи).⁸

Справки по тези решения с изходящ № 6 – 28. 08. 1979 г. дават секретарите на читалищата при селата Осиковица, Осиковска Лъкавица, Своде и Равнище. Сведенията от с. Джурово и с. Разлив не касаят паметници от войната или религията.⁹

Интересно е обаче сведението от Народно читалище „Васил Марков“ с. Видраре, Софийски окръг в „Обяснителна записка относно: Състоянието на музейната сбирка, паметните плочи, паметниците на културата и други забележителности на територията на с. Видраре, Софийски окръг“. В нея четем:

„Селото ни е с богато историческо минало и затова макар и оскъдно, са останали някои исторически забележителности:

Паметник на загиналите в Балканската и Първата световна война се намира в черковния двор. Не се обръща голямо внимание на него, понеже е в черковния двор.“ Все пак се казват добри думи за църквата „Св. Параскева“, строена през миналото столетие. „Представлява ценен архитектурен обект. В нея има дърворезба и старинни икони. Необходимо е подробно да се изучи дърворезбата, иконите и стенописите. Не е обявена за паметник на културата, но считаме, че трябва да се направи всичко възможно да се включи в списъка на паметниците на културата“¹⁰

Обобщителни думи за тези проучвания намираме в доклада на тогавашния директор на музея в Правец Снежина Николова, изнесен на 6. X. 1981 г.

⁸ Решения на Общинския съвет за култура – Правец за 1981 г.

⁹ Справка от секретаря на читалището от 24 юли 1979 г., Писмо от секретаря на читалище „Христо Ботев“ – с. Осиковска Лъкавица, изх. № 9 от 13 септември 1979 г., Писмо на председателя на читалище „В. Левски“ с. Своде, изх. № 3 от 1 юни 1979 г., Писмо от председателя на читалище „Димитър Грънчаров“ с. Равнище, изх. № 14, от месец юни 1979 г.

¹⁰ Писмо на секретаря на читалище „Васил Марков“ с. Видраре, от 26 август 1981 г. – подпис: В. Михайлова.

„Утре, 7 октомври, дружествата на приятелите на музеите и паметниците на културата в България отбелязват своя празник...“

Седми октомври е празник на обществено-държавното начало в КИН (Културно историческото наследство). Неговото честване дава възможност да направим преглед на постигнатото досега и да мобилизираме силите си за нашата бъдеща съвместна дейност в името на опазването и обогатяването на музея ни, архитектурните и монументалните паметници, паметните плочи и историческите места в общината... Всички присъстващи тук сме дълбоко убедени в необходимостта от здрава връзка между миналото и настоящето и между различните поколения. Тази връзка е най-сигурният залог за бъдещето...

Нашата обща задача и днес, и утре, и винаги е непрекъснато да разширяваме кръга на приятелите на музея и музейните сбирки и да даваме своя принос за тяхното непрекъснато обогатяване и обновяване. Ние сме сигурни, че много хора притежават ценни снимки, документи и вещи, с които все още не могат да се разделят, но вярваме, че те ще се убедят в това колко по-голяма сигурност и гласност ще получат тези материали, ако са във фонда на музея. Нашата задача, разбира се, е да продължим активната събирателска работа и срещите с хората. Да записваме стари песни, приказки, обичаи, да съхраним самобитната народна култура.“¹¹

Ето някои архивни единици от картотеката, която е съставена от художника към общината Камен Гаренов през 1981 г.¹²

– В землището на Правец: Възпоменателен паметник на руските освободители с районно значение. Намира се на хълма в местността Бърдо северозападно от с. Правец. Строен е през 1879 г. в памет на битката за освобождението на с. Правец и района – 22 и 23 ноември 1877 г. Оригиналът на паметника е унищожен, но е възстановен по стария образец през 1977 г. Описание: Мраморна колона с постамент, на който има надпис.

Поп Марковата къща. Етнографски паметник с местно значение. Намира се в южния край на с. Правец. Типична българска подбалканска къща от XIX в., възстановена и реставрирана през 1980 г. Твърди се, че в нея е отседнал В. Левски, тъй като поп Марко е деен член на Тайния революционен комитет. В тази къща има частно килийно училище през 1853 г.

Възпоменателен паметник на загиналите във войните (Балканска, Междусъюзническа, Първа световна) с местно значение. Намира се в градинката пред църквата „Св. Атанасий“ в с. Правец. Описание: Мраморна пирамида върху постамент от стъпала с имената на загиналите във войните от с. Правец.

¹¹ Личен архив. Доклада се състои от пет листа, ръкописно изписани от двете страни и беше прочетен в този си вид на посочената дата. Целият текст **виж в Приложение 1**.

¹² Доклад на художника на града Камен Гаренов до Г. Сивов – секретар на БКП – Правец, от 29 април 1982 г.

Църквата „Св. Атанасий“ в с. Правец. Строена е през 1851–1853 г. а през 1896 г. е преустроена в сегашния си вид. Състоянието е добро. Ценното в нея е иконостасът и една икона на Св. Василий Велики от 1898 г. Размерите на църквата са: дължина 23.70 м, ширина 11.20 м и височина около 10 м. Описание: Трикорабна базилика с притвор. Разделена е на три кораба чрез 8 дървени колони, 6 от които са измазани с хоросан. Строена е от камък. В двора на храма има къща за свещеника, където наред с иконите и портрета на Митрополита на стената е окачен и досега портрета на Тодор Живков.¹³

Манастирът „Св. Тодор Тирон“: Архитектурен паметник с местно значение. Намира се на 3 км. южно от с. Правец в махала Манастирица. Строен е от тухли през 1866 г, но оттогава са запазени само едноименната църква и магерницата. Описание: Триконхална базилика, еднокорабна. Старите фрески са замазани.

В землището на с. Равнище е описан паметник на загиналите във войните. Намира се в двора на училището на с. Равнище. Върху мраморна колона с кръст върху двустъпален постамент. Върху колоната са изписани имената на загиналите от селото.

В землището на с. Своде е описан паметник на загиналите във войните – Балканска, Междусъюзническа, Първа световна война. Строен е през 1918 г. Намира се зад кметството на с. Своде, южно от църковния двор. Описание: Два гранитни блока във формата на пресечена пирамида с гранитна топка на върха, върху четиристъпален постамент. На долния гранитен блок са изписани имената на загиналите от селото.

Църквата „Св. Николай“ в с. Своде има интересен иконостас. Построена е през 1881 г. в центъра на селото. Описание: Еднокорабна, едноапсидна църква с двускатен покрив. Южно от църквата в църковния двор има кула камбанария от 1898 г.

В землището на с. Видраре: Църквата „Св. Параскева“ – църковно-архитектурен паметник с ценни икони. Строена е през 1839 г. в центъра на селото. Описание: Еднокорабна, едноапсидна постройка с двускатен покрив. От запад допълнително е изграден притвор. Западно от църквата – отделна кула камбанария от 1888 г.

Параклис „Св. Николай Чудотворец“ – намира се на около 1 км северно от с. Видраре, от дясната страна на р. Малък Искър. Построен е през 1897 г., както става ясно от вграден надпис над входа. Строен е от камък, като каменните блокове по ъглите са изчукани с бучардисани камъни.

Паметник на загиналите във войните. Намира се в двора на църквата в с. Видраре, построен е през 1918–1920 г. Описание: Каменна пирамида с кръст отгоре върху многостъпален постамент. В лицевата част на пирами-

¹³ Вж. Вестник за жената. Бр. 10, год. XIX, от 7–13 март 2011 г. – интервю с прото-йерей Страхил Блаженев.

дата са изписани имената на загиналите и има ниши за снимки на загиналите. Пред паметника има скулптура на лъв.

В с. Осиковица също има паметник на загиналите във войните – Балканска, Междусъюзническа и Първа световна. Намира се в центъра на селото, на площада. Описание: Пирамида с капител от черен мрамор с имената и ликовете на загиналите. Под нея – два стъпаловидно оформени гранитни блока. Целият паметник е върху три– стъпален постамент.

В с. Осиковска Лъкавица, в двора на училището, има паметник на загиналите в Сръбско-българската война от 1885 г., Балканската война и Междусъюзническата. Описание: Каменна пирамида с имената на загиналите върху четиристъпален постамент.

В землището на с. Калугерово:

Руски паметник – възпоменателен, с местно значение. Местонахождението му е в землището на с. Калугерово, по пътя за с. Видраре, от дясната страна. Събитието, което е отразено, е Руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. – 23.11.1877 г. Направен е от пясъчен камък. Страна на основата – 2.53 м и височина – 3.30 м. Описание: Правоъгълна колона с двустъпален постамент, изидана от пясъчни каменни блокове, завършваща с каменна топка. На колоната е вградена плоча с текст.

Чекотински манастир: Църковно-архитектурен паметник от 1847 г., вероятно преустройван. В лошо състояние. По ценното в него – икона на св. Мина от 1749 г. и иконостас от Дебърската школа. Намира се в махала Чекотин, западно от с. Калугерово. Описание: Еднокорабна, едноапсидна църквичка с две правоъгълни ниши на южната и северната страна. От запад – допълнително долепен притвор. Подът е от големи каменни плочи.¹⁴

Съставянето на цялостната картотека на културно-историческите паметници в община Правец обаче става възможно благодарение и на участието на много други лица и на изключителното разбиране и съдействие от страна на хората по места.¹⁵

¹⁴ Копие от цитираните бележки, много чернови записки, снимков материал и документи се пазят в личния ми архив. В онова време обикалянето на терен беше възложено на мен, но в част от картоните на последният ред: – „дата и съставител“ – съм вписвал и други имена, за да не излезе, че цялата картотека е правена от един човек – Бел. моя.

¹⁵ Ще споменем: Таня Борисова – тогава току що завършила висшето си образование и назначена за уредник на музея в Правец – сега директор на същия; Златко Чорбанов, секретар на туристическо дружество – Правец (сега покойник); Трифон Трифонов, I-ви секретар на Общинския комитет на ДКМС (мисля че това значеше – Димитровски комунистически младежки съюз и единствената младежка организация тогава) – сега директор на Професионалната гимназия по компютърни системи и технологии в Правец; Найден Найденов, зам.– директор на ЕСПУ „В. Левски“ – Правец – сега пенсионер; Игуменът на Чекотинския манастир, йеромонах Геннадий (вече покойник), по-късно епископ и игумен на Ставропигалния Троянски манастир, Г. Сивов и др.

Какъвто и прочит да се направи на горното изложение извън идеологическата рамка, се вижда сходството и продължението на ентузиазма от епохата на Възраждането, когато е положена идеята за опазване на българските старини. И тази идея става основата за обособяването на българските музеи от Освобождението до днес.

Първите стъпки за държавен музей се правят още при временното руско управление. Това е през 1878 г. по инициатива на губернатора на София П. Алабин и с подкрепата на Марин Дринов, който по онова време е началник на отдела за народно просвещение и духовните дела. А по онова време – в следосвобожденската епоха – решаваща роля за развитието на цялостния културен процес играе Министерството на народното просвещение (Йорданов 1933; Недков 2004, 65)¹⁶. Изграждането на музейната система преминава през редица временни правила. През 1889 г. обаче настъпва стабилизиране на държавната политика в областта на опазване на българските старини. На 27 ноември 1889 г. се приема „Закон за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия“¹⁷. С този закон се установява контрол, като се заявява, че всички „старинни предмети, дето и да се намерят те, принадлежат на държавата“. Трябва да се отбележи обаче, че „през 1890 г. все още не са изградени музеите в страната. Археологическите разкопки се водят от ентузиастични, главно учители. Иманярите рушат гробници и други археологически паметници. Фолклорният материал се събира, както и през Възраждането от училищни и читалищни дейци“ (Недков 2004, 69).

Музейната система, която съществуваше доскоро в България, е създадена през 90-те години на XIX в. Тогава се обособяват два типа музеи: централни – държавни, които носят името Народни музеи, и местни музеи, които представляват читалищни или училищни сбирки, от които в последствие се формират градски или общински музеи.

Горепосочените бележки, отнесени към нашия случай, показват, че замисълът и начинът на работа при опазването на историческите старини в община Правец и създаването на музей от местен общински характер потвърждават и продължават идеята за музейното дело от следосвобожденската епоха – независимо от партийната (и то комунистическа) окраска. Това бяха, може да се докаже вече със сигурност, последните времена, когато все още се радееше, за да се опази родовата памет. Днес, освен че „няма никой в къщи“, в смисъл, че селата обезлюдяват, а и там, където живеят селяни, в болшинството си те са бивши граждани, които нямат и не искат да имат нищо общо с бита на старите българи.

¹⁶ Недков, 2006: Симеон Недков. История на музейното дело в България, София, 2004, 65, 69.

¹⁷ Вж. Държавен вестник, бр. 13, от 17 януари 1890 г.

В тази връзка и с горчивина трябва да отбележим, че днес културните институции и в частност музеите – някъде или въобще..., не са такива, каквито са замислени. От средища за културно и морално възпитание те постепенно се превръщат в партийни, а в последствие и в туристически витрини – един процес, който започна през тъй нареченото „социалистическо време“ – докато стигнем до днес, когато музеите са част от „шоуто“ на туристическата индустрия с нарастваща бюрокрация. В тихите зали на музеите вече се говори високо и за пари. И за да се привлече „публиката“, във витрините на експозициите на много места миналото се редактира като се премахват или потулват нежелателните моменти, а други се представят почти в развлекателна форма (Станчева, 2009).

Музеите днес търсят начин да представят всякакви истории в рамките на своите експозиции. При представянето на миналото понякога се прекъсва историческата последователност и се пропуска специфичният характер на епохата. Или в избора и показването на най-характерното се губи детайла. На преден план е посланието „колко много си приличаме с...“ не само с „Европата“, но и с американците. И в тази стара постановка на „Криво-разбраната цивилизация“ не се показват различията и отличителните характеристики на отделния етнографски или географски район, от което следва и обезличаването и на националната ни идентичност.

Проблемът е, че „историческите паметници и текстове се разбират от гледна точка на едно определено настояще, в рамките на което се формира представата за миналото. Проблемът за това какво „наистина“ се е случило, става все по сложен“ (Станчева 2009, 388). Но нека не забравяме, че колкото повече знаем, колкото повече гледни точки са изразени, толкова по-плътна става описанието на дадена епоха от нашето историческо развитие. В този контекст беше направен и настоящият опит да се покаже на документална основа работата на музейните работници, краеведите и читалищните дейци в община Правец през 80-те години на XX в. – за опазване на културно-историческото наследство и създаването на сегашния музей в Правец. Опитът показва, че независимо от обстоятелствата, когато се работи в унисон с националните традиции, музейното дело ще е в полза роду и за опазване и издигане на българския национален дух.

Приложение 1

6. X. 1981 г.¹⁸

Уважаеми гости и ръководители на селищна система Правец, скъпи другарки и другари, приятели на културно-историческото наследство в правешката селищна система и на нашия музей, добре дошли!

Утре, 7 октомври, дружествата¹⁹ на приятелите на музеите и паметниците на културата в България отбелязват своя празник. Историческият музей в Правец, който е дело на всички присъстващи тук и на още мнозина, които не можаха да дойдат, днес ще отбележи своя първи празник. Благодаря Ви, че се отзовахте на нашата покана и дойдохте, за да сложим начало то на една хубава традиция.

Седми октомври е празник на общественно-държавното начало в КИН.²⁰ Неговото честване дава възможност да направим преглед на направеното досега и да мобилизираме силите си за нашата бъдеща съвместна дейност в името на опазването и обогатяването на нашия музей, архитектурни и монументални паметници, паметни плочи и исторически места в общината.

Направили сме много, но ни предстои да направим още повече. Всички ние – и живите активни борци против фашизма, и по-младите поколения сме длъжни свято да пазим заветите на загиналите, които и днес крачат редом с нас в борбата за изграждане на комунизма. Всички присъстващи тук сме дълбоко убедени в необходимостта от здрава връзка между миналото и настоящето и между различните поколения. Тази връзка е най-сигурният залог за бъдещето.

Скъпи приятели на нашия музей и КИН на селищна система Правец, мисля, че ще изразя и вашите чувства, ако кажа, че провеждането на днешното наше тържество в залата на музея е дълбоко вълнуващо. Всички ние знаем как започнахме преди по-малко от три години. Налице бяха само книгите на Христо Монински и Марин Б. Туевски за Правец. Аз дойдох съвсем чужда и непозната, а Вие страстно желаехте Правешката селищна система да има свой музей на революцията. Искам да използвам случая, за да Ви благодаря за доверието и топлината, с която ме приехте и ми помогнахте да изпълня голямата и отговорна задача. Сега Правец има достоен паметник

¹⁸ Доклад на д-р Снежина Николова – директор на музея в Правец. Състои от пет листа, ръкописно изписани от двете страни с химикалка и беше прочетен в този си вид на посочената дата. По едно стечение на обстоятелствата и в следствие поддържахме добро приятелство, когато тя премина на работа в Министерския съвет, а аз – в Главно управление на Строителни войски. Когато се пенсионира, се върна в родния си град Варна. В следствие, когато защитих голямата си докторска дисертация по история, тя ми предаде това си изказване с думите: „Може да си спомниш как работихме някога.“

¹⁹ Думата „дружествата“ в текста е квадратно заградена с молив – Бел. моя.

²⁰ Културно-историческото наследство – Бел. моя.

на почит и преклонение пред подвига на стотиците знайни и незнайни борци за социална правда и свобода на родния край от годините на национално-освободителните движения до победата на социалистическата революция и възторг пред подвига на героите на нашата задъхана, устремена, съзидателна социалистическа действителност.

За да имаме днес този музей, думи на благодарност трябва да отправим към всички вас, към много хора и на първо място към ОК на БКП в лицето на др. др. Н. Дюлгеров и Т. Нанов към ОСК в лицето на П. Пантелеева, Н. Коцев и цялата Дирекция „КИН“ към ОНС и ОБК на БКП и ОБНС – Правец в лицето на др. др. Д. Найденов и В. Златев, Хр. Манчев, В. Бочев, сега вече и д-р Даскалов и мн. др.

Спомням си първата среща с др. др. Найденов и Златев, които от първия момент и до днес ми оказват активно съдействие, показват дълбоко разбиране и чувство за отговорност в общото ни дело. Спомням си първите ми срещи с правчаниците В. Бозаров, В. Паланковски,²¹ последвани след това от десетки и стотици срещи и разговори с правчани и хора от селищната система. Др. В. Бозаров ме прие с бащинска топлина и ми върчи първите снимки и документи, за да се натрупат след тях още стотици и хиляди (днес фондът на музея разполага с около 2,500 ф. е.). Спомням си вълнуващата среща с близките на Васил Тинчев и Григор Гошев²², срещите с близките на първите социалисти в Правец, на основателите на партийната организация тук. Дълбоко ме вълнуваха разказите на др. др. Цветана Живкова,²³ Ив. Дръвнишки, М. Б. Туевски (бай Марин)²⁴, на баба Стамена, на съученици на другаря Т. Живков за годините на неговото възмъжаване, политическо и духовно израстване. Незабравими ще останат срещите ми с др. Т. Живков, който със своя открит, контактен характер не ми оставяше време за смут

²¹ Културно-историческото наследство – Бел. моя.

²² Името „Григор Гошев“ е изписано в междуредието отгоре с посочка да се вмъкне след името „Васил Тинчев“.

²³ Цветана Живкова е сестра на Тодор Живков. Тя идваше в Правец обикновено през лятото и Сн. Николова действително се срещаше с нея. Беше скромна жена, но не разговаряше с всеки срещнат. След смъртта на Людмила Живкова – дъщерята на Т. Живков, тя спря да идва в Правец. Хората тогава заговориха, че още преди да са минали 40 дни от смъртта на племенницата ѝ е ходила на ресторант и затова брат ѝ Т. Живков ѝ се скарал и уж казал да не я излага повече в Правец. – Бел. моя.

²⁴ Бай Марин Бончев беше достъпен и добър човек и все се застъпваше за някого. И понеже освен комшии с Т. Живков бяха и близки приятели, беше трудно да му откажат – поради която и причина големите партийни функционери го отбягваха – да не би да ги накара да помогнат на някого. Сн. Николова ме беше помолила да му направя скулптурен портрет и той често идваше да ми позира. С този портрет участвах в Обща национална художествена изложба – вж. Каталог – Обща художествена изложба 84 (ОХИ 84) – посветена на 40-годишнината от деветосептемврийската революция в България, раздел скулптура – „Камен Гарена. Марин Бончев. Бронз, 47х23х25“ Презумцията беше да може да се откупи от там за музея, но по някакви причини това не можа да стане и впоследствие го подарих на семейството му.

и объркване. С така характерната си широка усмивка и топлина той направи много за изграждането и обогатяването на нашия музей. През всичкото време мои най-активни сътрудници бяха Васил Паланковски, Петко Кошински, д-р Петко Бозаров. Имаше и трудности, но топлината на срещите с хора като Пека Гунинска, баба Стана Манчева, Иван Илчев, близки на загиналите, героите на социалистическия труд, местни ръководители и общественици и още много, много хора, които не е възможно да изредя, ми даваха сили и амбиция да доведе работата до успешен край.²⁵

Музеят в този си вид се роди в резултат на колективната творческа мисъл на (тук има задраскана дума – не се чете. Бел. моя) на авторския колектив: Христо Монински, Снежина Николова и художника Петър Петров²⁶ и на безкрайните съветвания и обсъждания, в които много активно участваха другарите от КК, от ОК на БКП, ОСК, ст.н.с. Иван Драев и др. с изключително ценни препоръки и идеи. И разбира се, всички вие, които (тук пак има задраскана дума – не се чете. Бел. моя) с много любов и почит към героичното минало бяхте съхранили и предали на музея толкова ценни снимки, документи и вещи. Не на последно място трябва да съобщя и имената на реставраторите – инж. химик Светлана Бояджиева и художник Ани Угринова.

Скъпи приятели на КИН, в нашата селищна система има още две музейни сбирки – в селата Видраре и Джурово. В тях има много ценни експонати, но поради лошия начин на експониране те са изложени на вредни въздействия (прах, дървояд, светлина и т. н.) От друга страна, тези сбирки се посещават много рядко и смело трябва да признаем, че те са до голяма степен мъртви. Лишени са от едно умело методическо ръководство и средства, за да бъдат отстранени слабостите в тях и да се включат в общия екскурзоводен пръстен на селищната система и нейните гости. Това е една голяма задача, която ни предстои.

²⁵ Спомням си, че тъкмо когато настъпи този „успешен край“ – подредиха витрините, изпипаха последните детайли, почистиха и последната прашина, заключиха музея и поставиха един милиционер да пази пред вратата за всеки случай да не стане някаква беля, защото на другия ден очаквах Т. Живков да открие музея. И... някаква лека кола не можа да вземе завоя покрай читалището, прескочи тротоара и през стъклената външна витрина на музея се врязва в средата на залата, като помете и няколко витрини с току-що подредените експонати. Сн. Николова, която си говореше с някакви хора, само изпищя и припадна и в това състояние остана до 4 часа следобед. Никой не знае какво да прави, чакат я да стане адекватна и тогава да решават. Първите й думи бяха: „Започваме отначало, утре музеят ще се открие“ И... започна нещо като национално издирване на всички специалисти. Някъде до среднощ успяха да ги съберат всички и на другия ден, когато Т. Живков беше вече на площада, те още работеха, но успяха и разписанието на протокола на държавния глава не се наруши. – Бел. моя.

²⁶ Петър Петров беше тогава един обещаващ, сравнително млад художник, който работеше в областта на плаката и плакетата. По-късно не можах да поддържам връзка с него и да проследя съдбата му. – Бел. моя.

Нашата обща задача и днес, и утре, и винаги е непрекъснато да разширяваме кръга на приятелите на музея и музейните сбирки и да даваме своя принос за тяхното непрекъснато обогатяване и обновяване. Ние сме сигурни, че много хора притежават ценни снимки, документи и вещи, с които все още не могат да се разделят, но вярваме, че те ще се убедят в това колко по-голяма сигурност и гласност ще получат тези материали, ако дойдат във фонда на музея. Нашата задача, разбира се, е да продължим активната събирателска работа и срещите с хората. Да записваме стари песни, приказки, обичаи, да съхраним самобитната народна култура.

От осем месеца в музея има още една уредничка – Татяна Борисова. Нейна голяма мечта е да бъдат отпуснати средства и да се организират археологически разкопки в рамките на селищната система, за да се намерят веществени доказателства за населяването на този район още от траки и римляни. Тогава бихме могли да създадем още поне една витрина (в началото) с археологически материали. Ето друга голяма задача, за изпълнението на която с радост ще се включи младата смяна.

Предстои ни още една голяма задача – изграждането на фонд и фондохранилище към музея на модерни, съвременни научни основи. Задачата е трудна и мудна, но имаме подкрепата и разбирането на другарите, които ни ръководят пряко – Васил Бочев и д-р Даскалов, и вярвам, че ще се справим.

Другарки и другари,

Нашият музей бе открит в юбилейната 1981 г. – година, дълбоко вълнуваща всеки българин, който не може да остане безразличен към 1300-годишнината от основаването на Българската държава и 90-годишнината история на героичната²⁷ БКП. За правчани и всички жители на селищната система юбилейната 1981 г. е по-особено празнична. Честването на 70-годишнината на др. Живков съвпадна с 25-годишнината на Апр. Пленум²⁸ и се проведе в обстановка на най-висок трудов подем и постоянна активност на българския народ. Оценяващ по достойнство Апр. Период в развитието на соц. Б-я като неин най-висок досегашен връх в обществено, икономическо, социално и културно развитие.

През изминалите 5 м и половина, откакто музеят гостоприемно разтвори своите врати, сме посрещнали повече от 10 хиляди посетители. Интересът към музея е голям, отзивите са много ласкави. Нас особено много ни радва отзива от др. Живков, който в книгата за впечатления написа: (прочитам от книгата)²⁹.

²⁷ Думата „героичната“ е добавена отгоре в междуредието. – Бел. моя.

²⁸ Без да се впускаме в подробности – Априлския пленум на Българската комунистическа партия си заслужава вниманието. Най-лесно казано – след този период спират репресиите и се смекчава тоталитарният режим, култът към личността отпада и в нашия случай се либерализира културният живот в страната.

²⁹ Тази скоба е сложена от С. Николова и не е отбелязано какво е четено. – Бел. моя.

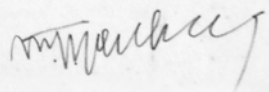
„С дълбоко вълнение разгледах експозицията на новооткрития Общ исторически музей в Правец. Събраният богат материал от далечното и по-близо минало ярко свидетелствува, че през изминалите столетия, през времето на национално-революционните борби, в годините на антифашистката съпротива и през десетилетията на новия живот село Правец винаги е било и е неразлъчно свързано с героичната история и със славното настояще на нашата родина..., че в него са закърмени и израснали самоотвержени борци за национална и социална свобода; че днес в Правец живеят и се трудят техните достойни потомци...

Вярвам, че общият исторически музей в моето родно село ще бъде истинска школа за възпитание по родолюбие...“

С дълбоко вълнение разгледах експозицията на новооткрития Общ исторически музей в Правец. Събраният богат материал от далечното и по-близо минало ярко свидетелствува, че през изминалите столетия, през времето на национално-революционните борби, в годините на антифашистката съпротива и през десетилетията на новия живот село Правец винаги е било и е неразлъчно свързано с героичната история и със славното настояще на нашата родина и на нашата комунистическа партия; че в него са закърмени и израснали самоотвержени борци за национална и социална свобода; че днес в Правец живеят и се трудят техните достойни потомци – вдъхновени строители на социализма и комунизма.

Вярвам, че Общият исторически музей в моето родно село ще бъде истинска школа за възпитание на родолюбие и на безпределна преданост към идеалите и делото на Българската комунистическа партия.

18 април 1981 година

Текст на Тодор Живков в книгата за впечатления, 18 април 1981 г.

Бел. редактора: Става дума за написаното от Т. Живков в Книгата за впечатления на Исторически музей – Правец на 18. 04. 1981 г. в деня на откриването на музейната експозиция.

Скъпи приятели на музея, на неговите филиали – музейните сбирки в Джурово и Видраре и на КИН на Правешката селищна система, наши дълг е да разширяваме кръга на приятелите на музея, да изучаваме, събираме и съхраняваме КИН в нашия район, за да го предадем на идните поколения.

Наши дълг е да превърнем музея в сериозен идеологически институт, който да бъде пръв помощник на Общ. ПК³⁰ в борбата за патриотичното и интернационално, за комунистическото възпитание на трудещите се и младежта.

Да си пожелаем здраве, бодрост и сили и успешна творческа съвместна дейност.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Йорданов 1933: В. Йорданов „Как са възникнали нашите музеи“ – В: Годишник на Народния музей за 1926–1936 г., т. V, С., 1933.

Недков 2004: С. Недков „Идеята за български музей след Освобождението“ – В: 100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековна крепост „Аневско кале“. Пловдив, 2004.

Станчева 2009: С. Станчева „Предизвикателства пред съвременните музеи: места на памет, различия и идентичности“ – В: Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания. Т. II История. Пловдив, 2009.

Интервю с протоерей Страхил Блаженов. – В: Вестник за жената, бр. 10, год. XIX, от 7–13. III. 2011 г.

³⁰ Общински партийен комитет (разбирай на БКП – Българска комунистическа партия).

АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ КРАЙ С. РАЗЛИВ, ОБЩИНА ПРАВЕЦ. ПРОУЧВАНИЯ 2011–2015 Г.

Татяна БОРИСОВА, Михаела ЗАНЕВА, Владимир СТАЙКОВ
(ИМ – Правец)

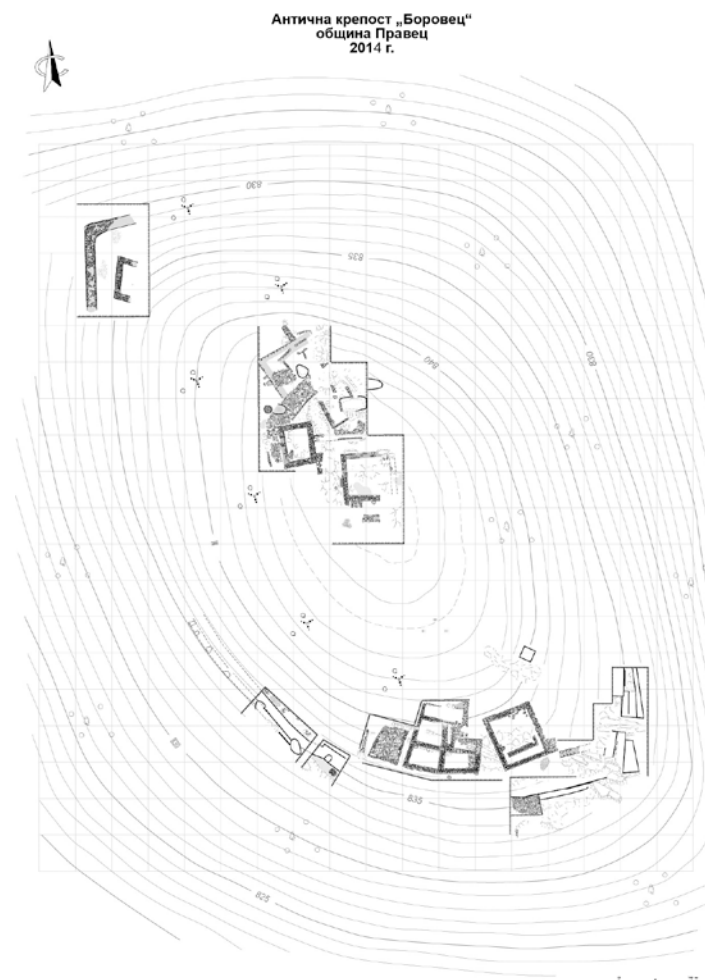
Крепостта е разположена на скалистия връх „Голям Боровец“ на около 4 км северно от село Разлив по права линия (обр. 1). Тя се намира на билото на възвишението с надморска височина 847.88 м. Антична крепост Боровец се проучва вече седем археологически сезона от 2008 до 2015 г. включително.¹ Извършено е картиране на крепостните стени и са установени границите на крепостта. Те заграждат площ от 5,200 дка. Приблизителните размери са 105/50 м. Ориентацията е СЗ – ЮИ. Голямата денивелация на терена прави крепостта трудно достъпна от всички страни и осигурява естествената ѝ защита. Склоновете на хълма са сравнително стръмни. Най-удобен е достъпът до билото от юг, където наклонът е по-малък.

Възвишението доминира над близките околности и осигурява добра видимост към Ботевградското поле и към Етрополското и на север-северозапад към селата Правешка Лъкавица, Калугерово, Своде. Има пряка визуална връзка с крепостите на връх Острома (1027 м) – на изток, с Градище при Правец на югоизток, с Боженишки Урвич (750 м), Паница кале при с. Липница и с Креща (736 м) при с. Скравена – на северозапад, с крепостите Градец при с. Краево и Вълчиград при с. Литакново – на запад, с Чеканица при Ботевград и Чешковград при с. Врачеш – на югозапад. От югоизточната страна на хълма е запазено трасето на стар път, който извежда до крепостта от юг. Той е широк между 2 и 3 м, като по него личат следи от изсичания в скалите и подзиждане на парапет откъм западната страна на склона.

Проучванията на крепостта Боровец концентрирахме в три сектора – на билото на хълма, по северозападния склон и по югоизточния. Заложена е квадратна мрежа, ориентирана по световните посоки (Борисова 2011, 41). За периода 2011–2015 г. проучванията са съсредоточени най-вече в югоизточния сектор на юг, югозапад и североизток от входа на крепостта и в централната най-висока част на хълма. Резултатите от проучвани-

¹ Проучването на крепостта „Боровец“ се осъществи от археологически екип в състав: научни ръководители – доц. д-р Валери Григоров (НАИМ – БАН) до 2010 г. и Татяна Борисова (ИМ – Правец), зам. ръководител – Михаела Занева (ИМ – Правец). От 2011 г. от НАИМ – БАН като научен ръководител идва проф. Румен Иванов. В последните две години в екипа се включи Владимир Стайков, докторант в СУ „Климент Охридски“. Разкопките през 2008–2009 г. се финансират по Договор за дарение между Исторически музей – Правец и „Искра – 21“ АД, София чрез Вая и Георги Славови, а впоследствие от бюджета на ИМ – Правец.

ята през 2008–2009 г. са публикувани през 2011 г. в сборник-издание на ИМ-Правец (Борисова 2011, 41–52). В настоящия материал ще се спрем по-подробно основно на резултатите от археологическото проучване на антична крепост Боровец през последните пет години.

План на проучванията на крепостта Боровец за периода 2011–2014 г.

С оглед постигане на по-голяма точност и прецизност обаче ще маркираме и основните резултати от проучванията през 2008–2009 г.

Входът на крепостта е от изток. Проучванията при входа показват наличието на два строителни периода. През първия строителен период портата е фланкирана от юг с една правоъгълна кула, от север с масивна 3 м дебела стена, издадена с около 2 м пред стената (обр. 2). Ширината на входа

е около 3 м. Асиметричното решение на укрепената линия вероятно е търсена умишлено с цел осигуряване на по-удобна защитна и обстрелна зона пред портата. През втория строителен период южната кула е премахната. Върху вътрешната ѝ половина е издигната нова крепостна стена с дебелина 2,10 м. Предната част от кулата е запазена във височина до 1 м и изпълнява функцията на нисък контрафорс, укрепващ стената откъм стръмния източен скат. В руините на кулата, непосредствено пред късната крепостна стена се откри монета на Северина, съпруга на Аврелиан (270–275), а пред кулата – многобройни фрагменти от прозоречно стъкло. Портата е двукрила и е залоствана със сложен механизъм. Открита е каменна база и отвор в зида от югоизточната страна на входа за заключващия механизъм. Северно от входа, в края на старата крепостна стена при преустройството е издигната малка плътна кула с размери 3/3,80 м. Тя фланкира портата от ляво. До вътрешното ѝ лице на фуга е долепена нова крепостна стена. Старата крепостна стена е запазена на височина до 1,30 м и оформя площадка, изпълняваща ролята на нисък контрафорс. Ширината на входа е стеснена до 2,20 м. Стратиграфските наблюдения и извършения анализ на проби от хоросана показват, че той е еднакъв по състав и преустройството на входа вероятно е станало много скоро след изграждането на укреплението.

Непосредствено на югозапад от входа на крепостта крепостната стена прави остър завой на запад. Градежът е от ломени и грубо обработени камъни със спойка от бял хоросан с разчистено външно лице. Не е разкрито вътрешно лице, в тази част стената стъпва направо върху скалата. Пълнежът е от ломени необработени камъни с различна форма и големина, споени с ронлив хоросан. Два големи скални масива подпират стената от външната страна, включени са в градежа и служат като подпори с цел намаляване на земления напор, вследствие на много голямата денивелация. Проучен е участък от 4,60 м, който продължава в западна посока. Тук от страна на външното лице, пред банкета на стената от края на III в. е открит фрагмент от ранна крепостна стена от IV в. пр. Хр. (датирана на база откритата керамика), изградена от камъни на суха зидария (обр. 3). Това е често срещана практика при планинските крепости (особено в Родопите). Върху тракийски крепостни стени на камък и кал, през римската епоха се изграждат / надграждат нови, като се използва хоросан.

Непосредствено пред стената е открит железен кръст. Върху лицевата част има украса от врязани линии, датира се към VI в.

По протежението на куртината на запад е разкрит крепостен зид с дебелина около 1,80 м. Не е локализирана вътрешна граница и не е открито вътрешно лице. Градежът продължава да е еднолицев от ломени и дялани камъни споени с ронлив бял хоросан и пясъчлива фракция. Пълнежът е от по-малки камъни. В западна посока пред външното лице от юг се открива подкрепяща

стена, прилепена до куртината и оформяща банкет, запазен до три реда във височина. Между него и голямата скала от юг, по която личат ясни изсичания, има пълнеж от камъни. Основите стъпват върху материковата скала. Откриват се много малко количество фрагментирана битова керамика, както и една тежест за стан с пирамидална форма със заоблени ъгли.

Интересна е ситуацията на юг пред външното лице на крепостната стена в този сектор. Открити са две двойки хромели на място, като едната е напълно слепена. Около тях са открити монети на Константин II (306–337) и Валенс (364–378) и част от желязна фибула от IV в. Вероятно всичко се е свлякло отгоре, вследствие големия наклон или пред крепостната стена е имало някаква постройка (обр. 4).

Разчистено е външното южно лице на продължението на крепостната стена в западна посока. Във височина се откриват запазени на места 9 реда камъни до 1,33 м.

В участъка при югозападната част на склона е разкрита изцяло част от южната крепостна стена по протежение на 15 м. Тя е изградена от ломени, грубо обработени камъни с правоъгълна форма. Спойката е хоросан с бял цвят с примеси от дребни камъни и малко количество стрита строителна керамика. Стената е фундирана върху скалата. В западната част стената леко завива в югозападна посока. Документиран е градеж с външно и вътрешно лице. Дебелина на стената е с ширина 1,40–1,45 м. Външното лице на стената е разчистено до десет реда камъни и 1,35 м във височина и до 1,90 м от страна на вътрешното лице. Външното лице на стената на три места стъпва върху естествена скала, която е включена в градежа и служи за подпора (обр. 5). Между скалите има включени камъни за подкрепяне между тях. В северния профил при вътрешното лице се виждат нападали камъни, вероятно от някакво помещение, разположено от вътрешната стена на куртината (крепостната стена). Денивелацията в тази част на проучения сектор е голяма и е с наклон на юг, югоизток. В този участък стената е изградена от ломени камъни с бял хоросан. В югозападния сектор от запад на изток в проученият участък от 10-я до 15-я м наличието на хоросан е най-голямо от всички проучени сектори на крепостната стена. На места той е примесен с пясък. Ширината на стената достига до 2,00 м. В централната ѝ част личи хлътване от 0,35 м, опасно от камъни, подредени в кръг. Размерите му са 0,85 x 0,80 м в диаметър. Вероятно е направено пристрояване към вътрешната част на стената, което е предизвикало впоследствие хлътването. В този участък пред външното лице на крепостната стена от юг е разкрита настилка. За основа е използвана скалата. Тя се състои от големи и средно големи ломени камъни, като под тях има пълнеж и заравняване чрез насипване с тро-

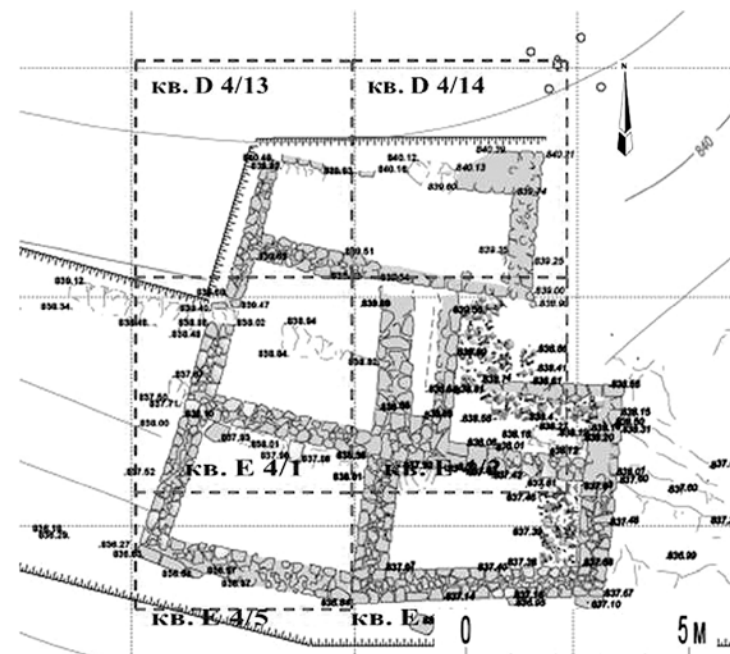
шляк. Правен е опит за плътно подреждане на камъните един до друг. Запазена ширина на настилната е до 1,50 м (обр. 6).

В югоизточния сектор са разкрити останки от пет сгради или части от тях, обозначени съответно с №№ 5, 6, 7, 8 и 9, по правило отстоящи на разстояние от крепостната стена. Само сграда 9 е долепена до нея.

Изцяло проучена е сграда 5. Сградата има едно помещение с правоъгълен план (7,90 x 6,90 м) с вход от изток. Градежът е от ломени грубо обработени камъни на калова спойка, подредени в правилни редове. За фундамент е използван скалният масив. Добре запазени са южната и западна стена във височина до седем реда камъни. Подът е нивелиран чрез малки камъчета, трамбована пръст и хоросан. Открито е малко количество битова керамика, животински кости, горяло дърво и въглени. От южната страна е констатиран полуетаж, служил навярно за склад. От изток вероятно е имало стълба за горния етаж (обр. 7). Направена е архитектурна възстановка на сграда 5 от арх. Милена Каменова (обр. 8). Във вътрешността на сградата са открити няколко каменни бруса, железни оръдия на труда: брадва, малка кирка, клинове, куки, нож, заключалка на врата, ключалка за брава, бронзов предмет – част към конска амуниция, монета на Константин Велики (280–337), фрагменти от стъклени съдчета.

На разстояние 2 м югозападно от сграда 5 е открита сграда 6. Състои се от четири помещения – две успоредни от юг (източно и западно) и още две, разположени верижно над западното нагоре по склона в северна посока. При югоизточния ъгъл на южното помещение от изток се вижда запушване, направено вторично. В североизточния ъгъл се наблюдава разсип в западна посока, като в северна посока теренът се изкачва и там помещението се затваря. Във вътрешната част ясно се виждат разместените и деструктираните камъни. На този етап от проучването може да се каже, че има дострояване на структурата, като е използван голям скален блок в градежа (обр. 9). Във височина са запазени 5 реда камъни от 0,48 до 0,56 м и дебелина на зида 0,69 м. Ясно личи пълнежа от камъни.

И двете южни помещения вероятно принадлежат към приземен етаж. Установени са два строителни периода. Вижда се дострояване във височина в северната част. Умело е използвана конфигурацията на скалата. Градежът е от големи и средно големи ломени и обработени камъни на калова спойка, оформени в сравнително правилни редове. Дебелината им е от 0,60 до 0,90 м. Скалата е включена умело в градежа като фундамент, много добре личат изсичания и камъни в тях, някъде е подравнявана (обр. 10). Помещенията са с неправилна правоъгълна форма и размери: западното помещение от юг: външно лице на южната стена – 6,00 м, от север – 5,00 м, ширина 2,40 м от запад и 2,10 м от изток; средното помещение в северна посока – 5,00 / 2,90–2,80 м; най-северното помещение – 6,87 м южна стена и 6,40 м северната, ширина 1,50 м от запад и 1,87 м от изток (обр. 11).

План на сграда 6

В средното помещение, на място са открити част от керамичен съд, железен ръжен, част от каменно точило, железен нож и горяла бронзова монета на Аврелиан (270–275). В най-северното помещение, в пласт с въглени са открити голямо количество фрагменти силно горяла битова керамика – устия от по-големи хранилищни съдове, гърнета с различна големина, паници, тънкостенна керамика. От тук между камъните произхожда най-ранната ни досега находка – част от добре огладена каменна брадва със сивозеленикав цвят (неолит–халколит). В северна посока, при североизточния ъгъл се разкри изсечена скала и огнище (обр. 12). Навсякъде на нивото на скалата в сграда 6 се откриват фрагменти битова керамика, мазилка, въглени, животински кости, стъклени фрагменти от съдчета и прозоречно стъкло, железни клинове, гвоздеи, открити са каменни брусове, длето, ножчета и халки, звънец, прешлен за вретено, керамично топче, желязна апликация, част от стъклена гривна с украса от бяла паста.

В южна посока пред сграда 6 се откриват по-големи камъни, вероятно от ходово ниво. Между сгради 5 и 6 между и върху скалата се разчистват около 1 м ходово ниво от трамбована пръст, примесена с дребни фрагменти битова керамика, животински кости, сбита червеникава фракция с примеси от хоросан (обр. 13). Около зидовете на някои места се открива ниво от дребни камъни с примеси от пясък и хоросан. Сгради 5 и 6 не са

долепени до крепостната стена, а отстоят на разстояние навътре от 2 до 2,5 м. Същата ситуация е констатирана при първите разкопки на крепостта в северозападния ъгъл. Според нас стените не допират до крепостната стена, защото напорът, вследствие денивелацията е много голям и с течение на времето, вследствие на природни явления те могат по-лесно да бъдат срутени.

Разкритата през сезон 2014 г. Структура № 1, отстояща 1 м западно от сграда 6 се оказва че е едноделна сграда с правоъгълен план – сграда 7. Върху скалата в северна посока личат ясни изсичания, които формират легла за поставяне на камъни. Върху тази структура и в пълнежа между камъните са открити множество железни предмети, гвоздеи, клинове, скоби, връх на стрела, нож, тежест за рибарска мрежа, каменен брус, бронзов пръстен, противна пръчка бронз и бронзова монета на Юстиниан (527–565). Пред външното западното лице в северната част е разчистена добре обработена скала. Пред южното външно лице на тази структура се достигна до пласт от пръст, примесена с хоросан. Разкритите външни и вътрешни лица на източния и западен зид на сграда 7 са от грубо обработени камъни на калова спойка. За северна стена е използван скалния масив. Камъните са долепени до него, личат изсичания, на места има хоросан. Сградата е едноделна, с правоъгълен план и външни размери 5,10/4,05 м, ориентация СИ–ЮЗ (обр. 14). Южната стена е широка 1,35 м, източната и западната – 0,70 м. Те са запазени във височина до 8 реда. Лицата са оформени от големи камъни, с пълнеж в средата. Южната стена има външно и вътрешно лице до 2 реда камъни във височина, в югозападната част в градежа е използвана скалата. Достигнат е пласт с висока концентрация на въглени и горяло дърво.

Във вътрешността на сграда 7 в опожарен пласт се откриват желязна шлака, фрагменти прозоречно стъкло, два ножа, стрела и длето и пила, горяла костена дръжка с врязани линии и орнамент „птиче око“, сегмент от теглич, част от бронзова гривна и част от костен предмет. Над горелия пласт (837.76) се откри сребърна монета на Херения Етруцила (249–251), два прешлена за вретено, железен нож, на ходовото ниво – монета на Константин Велики (280–337), сечена посмъртно, инструмент за обработка на кожа, керамика основно от гърнета, фрагменти от т. нар. „гребенчати“ амфори, които дават широка дата.

Западно от сграда 7 са открити структури, вероятно от сграда 8 (обр. 15). Южният зид е ориентиран И–З, с лице от запад, дължина 1,05 м, височина 0,48 м в 6 реда и ширина 0,80 м. От изток опира в скалата. На запад/северозапад от този зид са разкрити 2 успоредни зида с ориентация СИ–ЮЗ. Западният е с дълж. 2,60 м и ширина 0,70 м, във височина 0,36 м в 3 реда камъни. Вторият зид е с размери 1,90/0,74 м. Градежът е на калова спойка, на места е използван хоросан. На север външният зид стъпва върху скалата, включена в градежа и вероятно продължава нагоре.

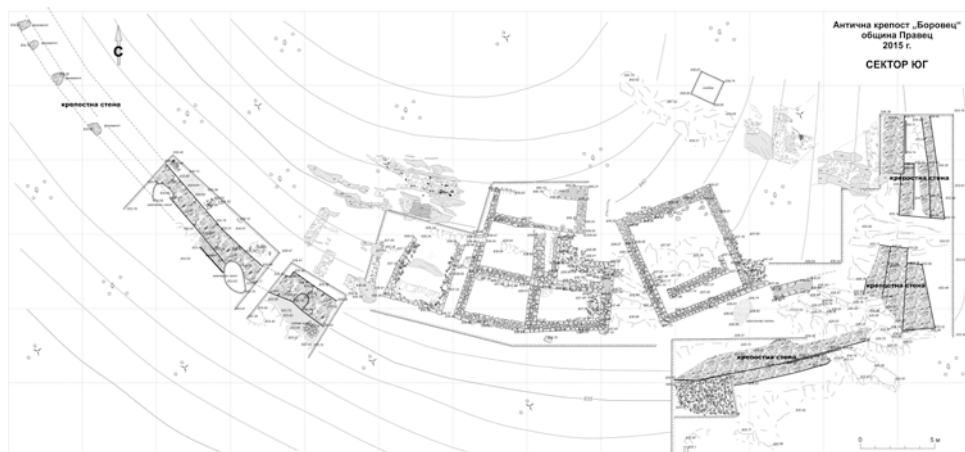
Перпендикулярно на него има останки от един ред 4 плътно подредени един до друг камъни. Между двата зида е разчистено ниво от бял хоросан. Секторът не е цялостно проучен. Има вероятност структурите да са свързани с крепостната стена от юг.

В най-горния пласт във вътрешността на структурите се откри монета в лошо състояние, нож и керамичен пул за игра. На север, на ниво скала се откри меден антониан на Аврелиан (270–275), камено точило и стрела тип „лястовича опашка“.

На кота от 837.00 до 838.00 са открити 5 железни ножа, връх на копие, тока за колан (V в.), част от желязна фибула, бронзова гривна, точило, кука, бронзова фибула с желязна намотка и подвито надолу краче (тип 20 а по Евг. Генчева,), датирана в края на V – ранен VI в. От най-долния пласт са железен нож, връх на стрела, бронзова фибула (тип 20 а по Евг. Генчева). Във вътрешността на това ниво са открити връх на стрела, глинени прешлен за вретено, катинар, железен звънец и част от инструмент (обр. 16).

В северна посока по склона нагоре е разчистена масивна скала. Разкри се южното лице на стена с посока З–И. На 0,30 м северно се очертава друго лице, открива се бял хоросан. В централната част се разкриват камъни от зид с посока СИ–ЮЗ, опиращ до изсечената скала, вероятно северния край на източния зид на сграда 8. Личат вертикални изсичания със стъпаловиден отстъп. Има малко количество фрагменти битова керамика. Открита е част от хромел, вероятно преизползван в зида, монета в лошо състояние и каменно точило.

В югоизточния склон северозападно от входа са разкрити останки от сграда 9 (обр. 17). Проучени са част от западния и източен зид с югозападния и югоизточен ъгъл и част от южната стена, стъпваща върху скалата. Сградата е с още неясен план и размери И–З около 7,40 м, С–Ю до 3,70 м, дебелина 0,80 м. Южната стена е в субструкция от един ред камъни. Западният зид, ориентиран С–Ю е с дължина 3,70 м и ширина 0,90 м, достига до 5 реда по-големи камъни на север. Южната стена с ориентация И–З под тъп ъгъл от 105° преминава в източна посока. Разчистена е в субструкция от един ред камъни, захванати за скалата. Вътрешното лице на източната стена на сграда 9 е запазено в 7 реда камъни до 0,80 м. При източната стена за първи път регистрираме прилепване на фуга на сграда към крепостната стена. Във вътрешността, успоредно на южната стена се открива по-ранен зид, с посока И–З (1,40/0,75 м). Изграден е от ломени и дялани камъни, в градежа е използвана тегула с по-различна структура (обр. 18). В сграда 9 са открити фрагменти керамика, най-общо от края на III и втората половина на IV в. В най-горния пласт се откри ножче и кука, пластина от ключалка, горял меден антониан на Клавдий Готски (268–270), на 0,50 м под това ниво – 2 каменни точила и част от хромел.

План на проучванията в сектор Юг през 2015 г.

Сграда 9 и по-ранните структури открити във вътрешността ѝ не са цялостно проучени. Предстои изясняване плана и датировката.

Непосредствено срещу входа и на юг от сграда 9 на ниво скала са открити оловна рибарска тежест и монета на Аркадий (383–408) или Хонорий (393–423).

Керамиката е най-вече битова, има малко фрагменти строителна. Съдовете, принадлежат основно на гърнета и капаци към тях, но не липсват и фрагменти от купи. Най-ранната керамика е от края на III началото на IV в. Присъстват голямо количество съдове от груба глина, вероятно работени на ръка, дооформяни на бързо гърнчарско колело, с релефни ленти, прищипани с пръсти и врязана вълнообразна украса по устието на някои гърнета.

На база на откритите монетни и другите находки датираме сграда 7 във втората половина на IV в. до началото на V в. Останките от сграда 8 – до началото на VI в.

Откритата по-ранна структура във вътрешността на сграда 9, е синхронна с изграждането на укреплението в края на III – IV в. Сграда 9 е по-късна и вероятно е функционирала до края на V в. или малко по-късно.

В централната част на билото е разкрита масивна каменна структура (обр. 19), условно наречена от нас платформа, изградена от по-големи ломени и сравнително добре обработени камъни с квадратна и правоъгълна форма на калова спойка, която хронологично е по-ранна от сграда 1, разкрита през 2008 г. Южната ѝ част влиза под северозападния ъгъл на сграда 1, където прави лек завой в южна посока и в тази част е разрушена или се губи. Тази ранна стена продължава в североизточна посока. Открити са много доб-

ре оформени външно и вътрешно лице. Основите в североизточната крайна част на това съоръжение са стъпили направо върху скалния масив. Пълнежът (emplecton) се състои от по-малки трошливи камъни, като между тях има пръст и спойката не е здрава. Изградени са първо двете лицеви страни, а вътрешното пространство е запълнено с по-малки необработени камъни. Гърците наричат *diatonicum* метода за запълване на междинното пространство с парчета камъни. (G. Lugli, Op. cit, p. 368). Това ни дава основание да смятаме тази платформа за по-ранна като датировка. Част от този пълнеж при лицевите части на зида е разрушен от иманярски изкопи. В пластовете над платформата са открити две монети – сребърна на Елагабал (218–222) и бронзова на Марциан (450–457) и още четири бронзови монети, като три от тях са силно деформирани и не могат да бъдат определени, а четвъртата е на Теодосий I (379–395). Открити са още три каменни точила, едно стъклено мънисто със сферична форма и железен ключ, керамичен прешлен за вретено, желязна стрела и скоба, както и бронзова игла, вероятно от фибула, част от хромел и керамично мънисто със сферична форма.

Разкритото каменно съоръжение-платформа има следните параметри: западното лице е запазено във височина до 0,95 м и осем реда камъни с дължина до 5,20 м. Източното лице стъпва върху скалата и във височина е запазено до пет реда камъни и 0,60 м. Източното външно лице в северната част на платформата е най-добре запазено. Ширината на тази платформа е от 2,90 до 3,00 м. Общата дължина е 6,00 м. Части от това съоръжение в югозападна посока са разрушени при изграждането на по-късната сграда 1. При северозападния ъгъл на сграда 1 платформата завива леко в южна посока. Запазени са само външните лица в един ред камъни, пълнежът е разрушен от по-късното изграждане на сграда 1 и от корените на голямо дърво. На този етап предлагаме две мнения относно предназначението на това съоръжение-платформа: има укрепваща и оградна функция или вероятно е с култов характер.

Непосредствено пред западното външно лице на това съоръжение е открит *in situ* питос с кафявочервен цвят, цялостно реставриран (обр. 20). Има яйцевиден корпус с широко устие и къса шия, украса от хоризонтален пояс с коси насечки в тясната част под устието. Ръбът около устието е дебел и профилиран навън. Стеснява се към дъното, което завършва с кръгла равна цилиндрична поставка за дъно (обр. 21). Подобни питоси с такова оформяне на дъното се срещат в Севтополис и се отнасят към V–IV в. пр. Хр. (Чичикова, 1981). Направен е археоботаничен анализ от вътрешността и около питоса. Установено е, че е използван за съхранение на жито – доминират едрозърнестата пшеница и ечемика. Находката е интересна, тъй като досега рядко се намират питоси, в които е съхранен археоботаничен материал. Всички зърна имат добра консервация, те са без плеви, което доказва, че вече са приготвени за непосредствена употреба.

Около питоса се откри голямо количество фрагментирана керамика. В пространството около питоса *in situ* е открит малък керамичен съд, изработен на ръка с украса – пояс от осем пъпки под устието. Съдовете работени на ръка, носят характерните белези на местната тракийска керамика. В повечето случаи, те са дебелостенни, някои с много добре загладена повърхност, а други – с груба. Изпичането е неравномерно, цветът на повърхността е от светло до тъмнокафяв или сивочерен, на лома е черен, сивочерен или червеночерен. Някои от съдовете са украсени с декоративни орнаменти, представляващи релефни ленти с прищипвания или коси нарязи по тях. Тези орнаменти са разположени хоризонтално, дъговидно или спираловидно върху стените на съда. Върху други има по няколко хоризонтално прилепени езичести дръжки разположени в горната половина на тялото. На юг от питоса се попадна на ниво от замазка с дебелина 3–4 см с жълтооранжав цвят с дребни камъчета, единични въгленчета (обр. 22).

Съдовете, работени на колело, принадлежат към т. нар. местна тракийска керамика. Направени са от добре или много добре пречистена глина, получила сив или сивокафяв цвят след изпичането, някои са с излъскана повърхност. Много от тях копират, с различна степен на близост, известни гръцки форми. Датират се в периода края на V – началото на IV в. пр. н. е. Открит е фрагмент черен фирнис от широко плитко блюдо с щемпелувана украса в два пояса от гъсти щрихи и още един между сграда 1 и платформата. От пластовете под сграда 1 произхождат още три фрагмента: устие и дръжка на чернофирнисов киликс, един с врязана украса и един рисуван. По първоначални данни, анализът на керамиката работена на ръка показва, че в основни линии, тя повтаря форми и орнаменти, известни и характерни за Тракия в периода V – IV в. пр. Хр.

По запазените фрагменти от стени на билото на хълма може да се приеме, че тук е имало още една голяма сграда 4 с правоъгълен план и размери 8,00/4,80 м. Ориентирана е СЗ–ЮИ по дългата си страна (обр. 23). Изградена е от средно големи ломени камъни на калова спойка, на места са запазени до два реда камъни във височина, запазена ширина до 0,74 м. Основите са стъпили направо върху скалния масив, където ясно личат следи от изсичания. Лошото и доста фрагментарно състояние, в което разкрихме сграда 4 затруднява да се направи една по-детайлна реконструкция на плана. Предназначението на сградата може да се определи само хипотетично. Сградата отстои на северозапад от външното лице на северната стена на сграда 2, която има доминиращо разположение и функции, градежът ѝ е от ломени и обработени камъни, спонени с бял хоросан. В пространството във и около сграда 4 са открити: тежест за стан, част от желязна фибула в много лошо състояние, каменно точило, няколко части от хромели, обеща, изработена от бронзова тел с кръгло сечение със заострен край. Открити са и две бронзови монети, много силно деформирани без да могат да бъдат определени и една бронзова монета на Юстин I

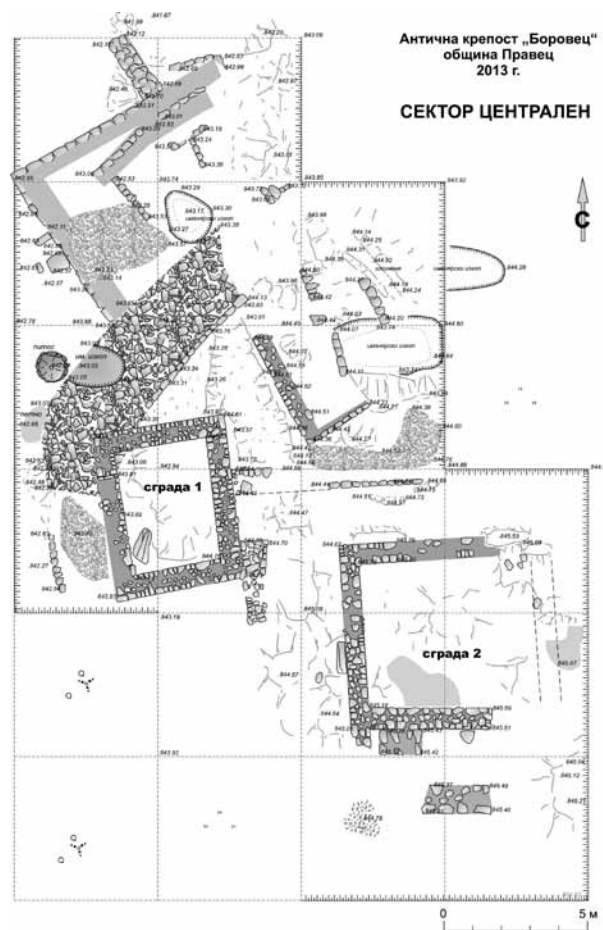
(518–527). Интерес представлява един добре запазен двураменен кръст, направен от бронзова пластина, като в горната си средна част има дупка. В долната част се прикрепя чрез занитване и има кръгла основа върху която има четири отвора, като при единият от отворите има отчупване.

В най-северната част на билото на хълма се открива редица от седем големи камъка подредени един до друг с ориентация ЮЗ–СИ. Те са надстроени върху скалата, като на терен има запазени във височина от два до пет реда камъни. На югоизток от тези камъни следва пълнеж от по-малки ломени камъни. Тази редица от камъни продължава на североизток. Запазен е един ред камъни във височина, като края им стъпва отново върху скалата. Общата дължина е 7,70 м. В югозападния край има здраво поставен правоъгълен камък, последен от този ред като в тази част във височина са запазени до пет реда камъни. На югоизток от тези камъни следва пълнеж от по-малки камъни и отново се оформя лице от северозапад с ориентация СИ–ЮЗ с леко отклонение с обща дължина 5,00 м, като в най-високата част стъпват върху скалата. След разчистването на камъните в този сектор може да се отбележи, че разкритите редици от камъни в югозападна и северозападна посока се засичат под прав ъгъл от 90°. Вероятно става въпрос за основите на голяма структура в субструкция. Топографското разположение на тази структура е в най-високата точка на крепостта (обр. 24). Най-северно са разчистени три големи камъка с ориентация СИ–ЮЗ, стъпващи върху скалата. В северозападна посока е разкрит контрафорс с размери: 2,45/0,63 м, ориентиран с леки отклонения З–И, изграден върху скалата. Запазени са три реда камъни във височина до 0,43 м. Достигнато е нивото на материковата скала, а в посока северозапад има стръмен склон. Пълнежът между скалата е трошляк и дребни ломени камъни. Всички тези структури имат и укрепващо предназначение, както и за заравняване на терена. Основите са силно разрушени и в субструкция.

Откриват се фрагменти от късно антична битова керамика, като между тях е и един фрагмент от атическа керамика: паничка покрита само с черен фирнис (втората половина на IV в. пр. Хр.) За културни и търговски контакти с юга през IV в. пр. Хр. свидетелстват фрагментите чернофирнисова керамиката, която безспорно е импорт. В този сектор е открита и монета на Константин I (306–337) в много лошо състояние, прешлен за вретено с биконична форма и няколко части от хромели.

В проучената част на сектор Северозапад са разкрити 25 м от крепостната стена при северозападния ъгъл в западна и северна посока. Тук тя е най-добре запазена във височина до 2,60 м, градена с хоросан, открити са три отвора за оттичане на атмосферни води. Разчистена е и част от сграда 3, която е с правоъгълен план на калова спойка и отстои на 2,5 м от куртината. Резултатите от проучванията в този участък са публикувани през 2011 г. и тук няма да се спираме подробно върху тях (Борисова, 2011, 45).

Резултатите от проучванията потвърждават досегашните заключения за датировката на обекта, за изграждането и функционирането на Антична крепост Боровец край с. Разлив. На база на нашите наблюдения на терен и въз основа на откритите и обработени находки и материали, можем да твърдим, че на билото на хълма в края на V и през IV в. пр. Хр. има поселение и вероятно светилище. За това свидетелствуват и следите от пожар и разрушения, документиран под и около сграда 1. В подкрепа на това твърдение се явява откритата по-ранна стена-платформа, изградена от ломени, плътнo подредени камъни, влизаща под северозападния ъгъл на сграда 1. Пред разчистеното външно лице на тази стена отново са установени следи от опожаряване. Пред външното западно лице на тази платформа са открити питос, малко съдче с украса от пъпки под устието и множество фрагменти от съдове битова керамика, няколко фрагмента чернофирнисова, характерна за V – IV в. пр. Хр., както и петно глинена замазка.

План на проучванията в сектор Централен, 2013 г.

Проучванията потвърждават, че под, южно и югоизточно от сграда 1, както и около каменната платформа има пласт от тракийската епоха. Разкрит е културен пласт с дебелина от около 1,5 м, образуван от останки от жертвоприношенията, със следи от пожар и разрушения, наситен с въглен и пепел, който лежи непосредствено върху скалната основа. В горелия пласт и над него се откри голямо количество керамични фрагменти характерни за IV в. пр. Хр., предимно с шнуровидна пластична украса, няколко фрагмента червенолакова керамика, фрагменти с щемпелована украса, една урна с овъглени останки в нея. Открити са множество каменни точила, различни по форма и размери, повечето от тях не са използвани, части от хромели. Пръстът е с „мазна“ консистенция, с тъмно кафяв до черен цвят, примесена с голямо количество животински кости и фрагменти битова керамика, с най-голяма концентрация на юг и в югозападния ъгъл и нападали деструкции от камъни. Тези археологически материали се откриват в подножието и върху една голяма скала, съществувала първоначално върху терена в най-високата точка на хълма. Върхът е скалист и първите ритуални действия вероятно са извършвани върху самата скала и са свързани с нейното почитане (Тонкова, 2008, 37), вследствие на което в течение на времето върху нея се образуват културни напластявания до 1,5 м от жертвоприношения и дарове (множество натрошени керамични съдове и животински кости², каменни точила с различна форма и големина, без следи от употреба. Каменната платформа можем да интерпретираме като вид олтар, около който са се развивали редица ритуални действия. Подобно съоръжение е открито на светилището на връх Бабяк, Западни Родопи (Тонкова, 2008, 69; Гоцев, 2008). Откритото петно от глинена замазка, редиците от камъни и струпвания между тях в най-северозападната и северна част на билото също могат да се свържат с основните ритуални дейности – поднасянето на дарове (Тонкова, 2008, 32–34, 39), преди всичко от фрагментирани керамични съдове, каменни точила и брусове, части от хромели, прешлени за вретено. Показателно е, че всички материали от IV в. пр. Хр. се откриват именно в този участък на билото на хълма под и около сграда 1 и каменната платформа. Друга структура от тази епоха е

² Направеният от доц. д-р Лазар Нинов археоостеологичен анализ на откритите животински кости доказва, че съотношението на останките от домашни и диви животни е изцяло в полза на първите. Процентът на костите от домашни животни (говеда, овце, кози, свине) е 94,92%. Делът на костите от дивеч (глиган, елен) е едва 5,08 процента. Костите от домашни и диви животни с изключение на конете и кучето са останки от храната на хората. Те са в различна степен на фрагментираност. Следите от разсичане и всички комплексни данни дават основание да се твърди, че се касае за хранителни отпадъци. На този етап от разкопките установяваме наличието на бозайници и малко птици – кокошки. От животните използвани за храна доминират говеда, следвани от овцете, козите и свинете. Животинският костен материал е от тракийски период и контекстуалния анализ насочва към ритуални действия включващи консумация на храна (виж. Л. Нинов).

разкритият югозападно от входа на крепостта фрагмент от по-ранен зид, попадащ под крепостната стена от края на III в. Вероятно е той да е част от ранна крепостна стена от тракийската епоха, но това предстои да се докаже при следващите проучвания.

Античното укрепление на възвишението е изградено по време на формирането на селището към 40-те години или средата на III в. и функционира най-късно до края на VI в. – началото на VII в. Около 60-те или 70-те години на III в. в центъра на хълма е издигната сграда № 2. Тя има представителен монументален вид (това е единствената сграда градена с хоросан), разположена е в най-високата централна част на крепостта и вероятно има административно-резиденциален или култов характер. По същото време е изградено и укреплението. На базата на стратиграфските данни, откритите материали и характера на градежа можем да твърдим, че крепостта е изградена в средата на III в. и придобива по-голямо значение през IV в., когато редица такива крепости са включени във вътрешната отбранителна система на провинциите Долна Мизия и Тракия. Някои от находките – бронзови фибули с желязна намотка и подвито надолу краче (тип 20 а по Евг. Генчева,), с датировка в края на V – ранен VI в., бронзови монети от времето на Юстин (518–527) и Юстиниан (527–565 г.), желязен кръст от VI в. и множество фрагменти керамика (вкл. гребенчати амфори), доказват, че крепостта е обитавана вероятно до края на Късната античност (втората половина на VI в. – началото на VII в.).

Характеристиката на фортификацията е следната: стени, градени от ломени и обработени камъни, споени с бял хоросан в сравнително правилни редове с дебелина 1,40 м, в по-уязвимите места до 1,60–1,80 м. Лицата са добре оформени. Те стъпват върху естествената скала, използвана на места за основа на градежа, като предварително грубо е подравнявана. Там където няма скала основата е пласт трамбована пръст. Използвани са изцяло предимствата на естествено укрепения терен (обр. 25). На този етап от проучванията освен крепостните стени, фортификационни съоръжения (кули и др.) са засвидетелствани само при входа от изток, който е с асиметрично решение за целите на защитата. Крепостта Боровец спада към планинските укрепени селища с площ под 1 ха със солидни, градени с камък и хоросан фортификационни съоръжения, възникнали първоначално като укрепено военно убежище преди IV в. и съществува до края на VI – началото на VII в. (Динчев, 2006, 10–12; 81–88).

Изградена е върху неудобен за обитаване, но по-лесен за защита скалист връх естествено защитен, с голяма денивелация на склоновете. Откритите останки от сгради вътре в крепостта по правило не са долепени до крепостната стена, а отстоят на разстояние от нея. Изключение прави сграда 9. Множеството фрагменти от съдове битова керамика и

характера на находките, свързани с ежедневието, доказват, че сградите имат преди всичко жилищни функции и са обитавани постоянно. Крепостта изглежда плътно застроена, теренът е използван максимално, като е следвана неговата конфигурация. Израз на нарастващия сред населението стремеж към по-сигурна защита е и трайното заселване в крепостта през и към края на V в. подобно на някои спорадично обитавани дотогава укрепени убежища – например *Чертиград* край с. Брусен, Етрополско (Велков, Гочева, 1971; Velkov, Gočeva, 1972) или това край с. Дебрене, Добричко (Торбатов, 2002а, 349–352). Сградите в планинските крепости обикновено са едноделни или двуделни, но има и такива с по-сложен план постройки с по-голям брой помещения, например в *Чертиград* край с. Брусен (Велков, Гочева, 1971, 57; Velkov, Gočeva, 1972, 132–133), разкритата „многостайна“ сграда XLV в *Ямрус* (Вагалински и др., 1995, 112), или пък една „голяма сграда“ в укрепеното селище край с. Големо село, Бобовдолско (Борисов 1996, 254, 260). Техният индивидуален характер обаче не е безспорен и интерпретация им като комплекси за две или повече домакинства също е възможна (Динчев, 2006, 15). При нас в крепостта Боровец такава постройка е сграда 6. Поради ограничения и неравен терен уличната мрежа представлява тесни и къси пасажи между сградите, маркирани от очертанията на постройките. Трябва да отбележим, че въпреки ограничения терен, сградите са отделени една от друга с тесни пространства помежду си, а не са верижни по план, разделени само от обща стена, както е при голяма част от известните крепости – най-близки примери са Боженишки урвич при с. Боженица, Чертиград при с. Ямна и др. (Велков, Гочева, 1971; Velkov, Gočeva, 1972).

Античната крепост Боровец е част от Старопланинската укрепителна система. Тя е включена в система от крепости, съществуваща в Ботевградско, Правешко и Етрополско през Античността. Някои от тези крепости възникват върху по-стари укрепления от времето на траките. Тези крепости са свързани с отбраната и охраната на важни пътища и проходи, съществуващи тук през Античността (Борисова, 2011, 50). През III – IV в. старите крепости в региона са възстановени и са построени нови, които са включени в Старопланинската укрепителна система. Борбата за противопоставяне на нашествията на варварските племена от север през III – VI в. е жизнен въпрос за Римската, по-късно и Византийската империя. Основната точка в организацията на защитната линия на империята става контролът на естествените граници: р. Дунав, Стара планина, Родопите и пр. Особено голямо внимание се отделя на изграждането на Старопланинската укрепителна система. За разлика от Дунавската тя започва да се оформя по-късно през втората половина на III и през IV в. Нейните крепости

се разполагат предимно в предпланините или в дълбочина на същинския Балкан, следвайки проходи и пътища. Значителна част от планинските крепости през римската и късноантичната епохи са строени на мястото на тракийски укрепени места. Някои тракийски крепости продължават съществуването си след като са направени само известни преправки. Така повечето крепости на територията на Ботевградско, Правешко и Етрополско продължават функционирането си и по време на римската епоха и късната античност (Гочева, Домарадски, 1979, 63–71; Велков, 1979, 15). Античните и ранновизантийски крепости по отношение на планировката си са съобразени с характерните особености на местността и нейната специфика, на правилното използване на естествената конфигурация на терена. (Овчаров, 1973, 1974). Лицата на крепостните стени и съоръжения са изградени от ломени и дялани камъни, така че плътно прилепват един към друг, споени с бял хоросан. Емплектонът се състои от по-дребни ломени камъни залети с хоросан (opus implectum). Крепостните стени са фундаментирани непосредствено върху скалите, като на места те са включени в градежа. В някои участъци стената стъпва върху трамбована пръст, другаде – върху предварително подравнената скала. Връзката е хоросанова спойка без банкет. Подобни крепости са известни от извисените места на Родопите, Странджа и Стара планина (Велков, Гочева 1971, 53–62; Гочева, Спиридонов 1974, 34–35; Овчаров 1973; 1974; Гочева, Домарадски 1979, 65–71; Дамянов, Бояджиев 2007, 276–279; Иванова, Ковачев, Гошев 2008, 556–560; Танкова 2008, 710–712; Григоров, Абдулов 2008, 666–669; Хаджиангелов, Чолакова 2008, 443 – 446; Русев, Станев, Георгиев, Вълчанова-Русева 2008, 434–438; Стаменов 2009, 85–100).

На база откритите находки и керамика, смятаме, че укрепеният връх с каменна стена на хоросан служи първоначално за убежище. Крепостта е изградена през втората половина на III в. като стражева и за убежище във време на опасност. Мястото е застроено върху връх, а не върху високо равнинно плато. Входът е само един, липсват кули по ъглите и по куртината. Постепенно това място става постоянен център за обитаване, вследствие на масовите варварски инвазии през късноримската епоха и късната античност (нападения на обединения от готи, хуни, авари и пр.). Населението от равнината в края на IV и през V–VI в. масово се крие и установява за постоянно горе по високите и трудно проходими райони. Несъмнено връзката между обитателите на съседните върхове е всекидневна и визуална чрез различни сигнали. Контакти има и с останалото в равнината малко население.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Борисов, Б. (1996)** Археологически проучвания в м. Царичина край Големо село, Кюстендилско – Известия на исторически музей Кюстендил, IV (за 1992), 253–261.
- Вагалински, Л., Д. Станчев, Г. ф. Бюлов, Б. Дьоле, С. Конрад, Г. Гомолка-Фукс (1995):** Ятрус – Кривина (българо-немски разкопки) – Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян, 111–113.
- Василев, В. (1983)** Боженишки Урвич – Векове, XII, 6, 43–50.
- Василев, В., П. Дишев (1986)** Разкопки на Боженишки Урвич – Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 172–173.
- Василев, В., М. Цонева (1978)** Разкопки в крепостта Боженишки Урвич – Археологически открития и разкопки през 1977 г., Видин, 138–139.
- Велков, Гочева 1971:** В. Велков, Зл. Гочева. Тракийската крепост „Чертиград“ в Стара планина. – Археология, XIII, 4, 1971, 52–62.
- Велков 1979:** В. Велков Следи от траките. – В: Боженишки Урвич, 1979, 15.
- Velkov, V., Z. Gocheva (1972)** Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan – Thracia, I, 121–145.
- Григоров, Абдулов 2008:** В. Григоров, Г. Абдулов. Археологическо проучване на крепостта Красен при Панагюрище. – АОР, 2008, 666–669.
- Григоров, Борисова, Занева 2009:** В. Григоров, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 334–336.
- Григоров, Борисова, Занева 2010:** В. Григоров, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 334–336.
- Гочева, Домарадски 1979:** Зл. Гочева, М. Домарадски. Антични следи в Ботевградския край. – В: Боженишки Урвич, 1979, 63 – 71.
- Гочева, Спиридонов 1974:** Зл. Гочева, Т. Спиридонов. Разкопки на тракийската крепост при с. Краево, Соф. Окръг. – АОР 1974, с. 34 – 35.
- Дамянов, Бояджиев 2007:** Д. Дамянов, Н. Бояджиев. Археологически проучвания на Беденската крепост – Средни Родопи. АОР 2006, София, 2007, 276–279.
- Динчев 2006:** Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia), София, 2006, РП, XXXV, 140.
- Иванов, Борисова, Занева 2012:** Р. Иванов, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2011, 184–186.
- Иванов, Борисова, Занева 2013:** Р. Иванов, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 282–284.
- Иванов, Борисова, Занева 2014:** Р. Иванов, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 361–363.
- Иванов, Борисова, Занева 2015:** Р. Иванов, Т. Борисова, М. Занева. Крепостта Боровец при Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 430–433
- Иванова, Ковачев, Гошев 2008:** М. Иванова, А. Ковачев, Г. Гошев. Късноантична и средновековна крепост „Калята“ край Якоруда. – АОР, 2007, 556–560.
- Койчева, К. (1992)** Жилища от IV – VI в. на м. Градище край Габрово – Годишник на музеите от Северна България, XVIII, 41–54.

Койчева, К. (1999) Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина – Археология, XL, 3–4, 77–83.

Марков 2003: Н. Марков. Поклоннически амулет от IV в. – Археология, 4, 2003.

Овчаров 1973: Д. Овчаров. Ранновизантийска укрепителна система по нашите земи (V–VII в.). София, 1973.

Овчаров 1974: Д. Овчаров. Ранновизантийско крепостно строителство по нашите земи (V – VII в.). – ИБИД, XXIX1, 1974.

Русев, Станев, Георгиев, Вълчанова-Русева 2008: Н. Русев, Ст. Станев, М. Георгиев, П. Вълчанова– Русева. Археологически проучвания на късноантичната крепост Ковачевско кале – АОР, 2008, 434–438.

Стаменов 2009: Ив. Стаменов. Из древната история на Ботевградско. София, 2009, 80–100.

Танкова 2008: Ж. Танкова. Средновековна крепост Козник. – АОР, 2007, 710–712.

Торбатов, С. (2002а) Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.) – Фабер, Велико Търново.

Торбатов, С. (2002б) Монетната циркулация в Градището край с. Одърци (310 г. пр. Хр. – 610 г. сл. Хр.) – Фабер, Велико Търново.

Хаджиангелов, Чолакова 2008: В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически проучвания на обект „Шишманово кале“ при Самоков – АОР, 2008, 443–446.

ПЕШОВА МОГИЛА, ЧАСТ ОТ МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ В МЕСТНОСТТА КРЕМЕНСКОТО, СЕЛО ПРАВЕШКА ЛЪКАВИЦА

*Татяна БОРИСОВА, Михаела ЗАНЕВА, Владимир СТАЙКОВ,
(ИМ – Правец)*

През 2009 г. екип на Исторически музей в гр. Правец започва проучването на могилен некропол в местността Кременското, разположен на около 1 км западно от с. Правешка Лъкавица (табл. I). Районът е хълмист, планински, като от запад и югозапад едно след друго се редуват възвишенията от Лъкавишкия рид, на границата между Западна и Средна Стара планина. Над останалите доминира връх Голям Боровец (848 м), с разположената там едноименна крепост, датирана в III – VI в. (Борисова 2011б, 41–52)

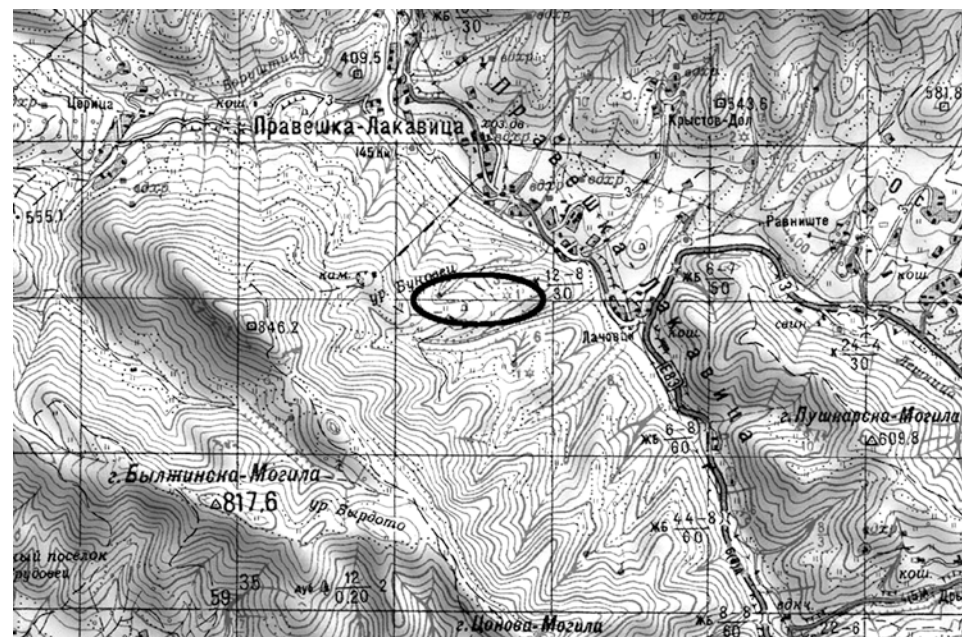

Табл. I. Карта на с. Правешка Лъкавица с отбелязана местността Кременското

Могилният некропол се състои от четири различни по размери могили, разположени в приблизителна редица с посока от запад на изток. Пешова могила е най-голямата от четирите, с диаметър в основата около 60 м и височина до 7,80 м в централната част. Нейното проучване започва през 2009 г., продължава през 2014 г. и завършва през 2015 г. Непосредствено западно от нея е разположена значително по-малката Асенова могила,

проучена през 2015 г. и оказала се без никакви археологически материали или структури, а на около 300 м в източна посока се намират другите две могили – Цецова и Букова¹, цялостно проучени през 2009 г. (Борисова 2011а, 9–32)

През първия сезон на археологическото проучване на Пешова могила е разкопана централната ѝ част, посредством широка траншея с посока запад – изток, в дълбочина достигаща до нивото на здравия терен. В резултат са документирани 28 гроба от периода на Късната античност, а в самия център на могилата, върху материка са разкрити останки от сграда, вероятно с култов характер, първоначално датирана в IV в. пр. Хр. След няколкогодишно прекъсване, разкопките продължават през 2014 г. основно в южната половина на могилата, при което са открити още 43 гроба, както и голям брой правоъгълни каменни съоръжения, вероятно надгробия (обр. 1) (Борисова, Занева 2015, 241–244). На следващата година е допроучена южната половина, както и северната част на обекта. Документирани са още 20 гроба, както и още немалък брой каменни съоръжения. Равносметката от трите сезона на проучвания е 91 гроба с трупополагане, показващи несъмнена планировка при формирането на некропола, както и сравнително дългото му използване (табл. II).

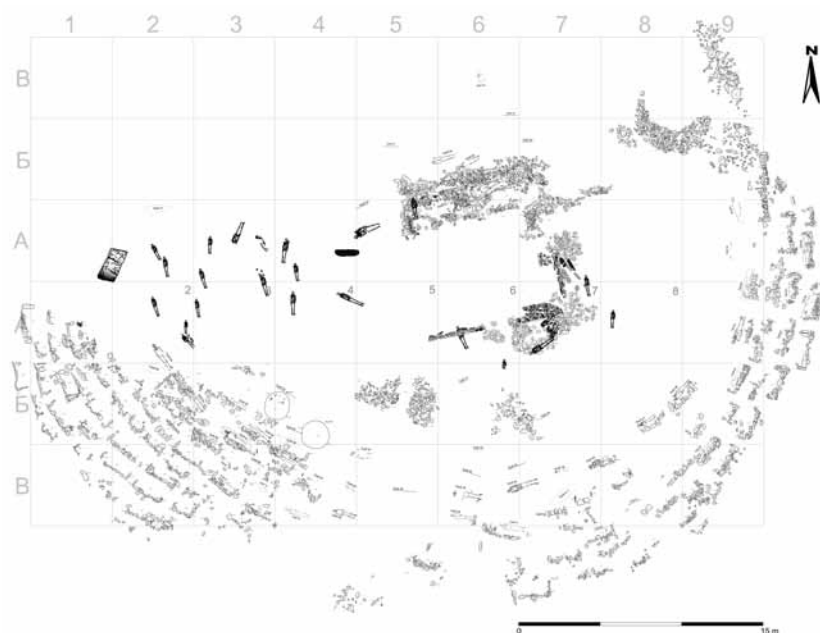

Табл. II. Общ план на проучените структури

¹ Имената на обектите са дадени от експедицията.

Най-общо, гробовете могат да бъдат разделени на два типа, или два хоризонта. По-голямата част, а именно около 54 от тях, които за целите на настоящата публикация условно ще наречем Хоризонт 1, или ранен хоризонт², са разположени по цялата южна периферия на могилата, приблизително на нивото на материка, в ясно изразени редици, следващи извивката на южния склон на възвишението, като с приближаването към центъра на могилата, всяка следваща редица е на малко по-високо ниво от предхождащата я, по-външна такава. По тази причина не може да се говори за конкретна или преобладаваща ориентация – в югозападната част индивидите са погребани с глава на север/северозапад, в централната южна част, съответно, ориентацията е запад – изток с минимални отклонения, докато на югоизток погребаните са по-скоро с глава на юг/югозапад. Интересно е да се отбележи, че в североизточния край на редиците с гробове ориентацията „се обръща“ и последните пет гроба са с глава на север/североизток, като че от тях започват идентични дъги в северната половина на могилата. Такива, обаче, твърдо липсват. С гробове от този хоризонт са свързани и разкритите в южната половина на могилата каменни съоръжения. В огромната си част те имат правоъгълна форма, задължително са отворени към вътрешността на могилата, по размери достигащи от 0,60–0,70 м до 2,10–2,30 м на дължина. Изградени са от различни по форма и размер камъни, подредени в между един и три реда във височина (табл. III. 1–2).

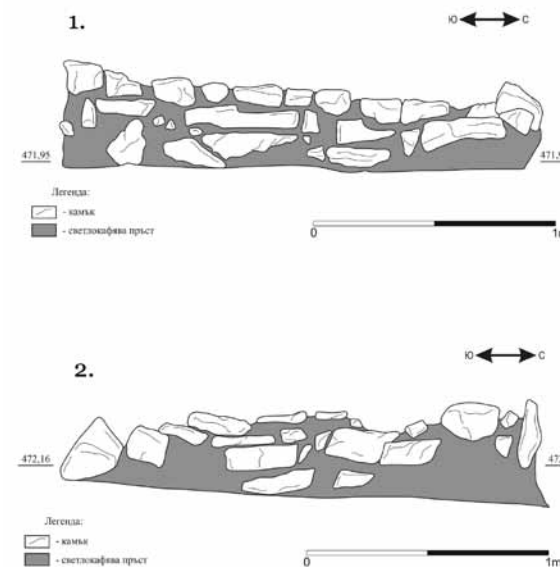

Табл. III. Фронтален изглед към Каменно съоръжение V (1) и VI (2)

² Съществува известна неяснота относно това колко точно е ранен този ранен хоризонт и какво е отношението му към останките от сграда в централната част на могилата, като този въпрос ще бъде разискан в следващите няколко страници.

Индивидите са положени в изпънато положение на тялото, ръцете също са изпънати, до тялото, сравнително рядко едната или и двете са поставени в областта на таза. В някои случаи еднородната като състав пръст не позволява регистрирането на гробно съоръжение, но картината, която се очертава говори за обикновени правоъгълни гробни ями със заоблени ъгли, в някои случаи стесняващи се към долните крайници на скелета. В няколко случая като например гробове № 59, 60, 67, от страни на скелета личат следи от дървени греди. В поне пет случая гробната яма е маркирана с между един и три камъка, разположени на различни спрямо скелета места – над главата, встрани от ръцете и пр. Любопитна е ситуацията при гробове № 36, 47, 59, 61, 81 и 85, при които по ръба на гробната яма, на нивото на скелета и малко над него се забелязват белезникави следи от органичен материал с бял цвят, чийто произход предстои да бъде установен. Заслужава си да се спомене Гроб № 85, при който ясно е документирана гробната яма във височина, където тя достига до оформеното над гроба каменно съоръжение – епитаф (табл. IV). Така разгледана, ситуацията спомага да се установи и дълбочината на самата гробна яма, а именно 0,65–0,70 м. Ако пренесем създадената по този начин конструкция от скелет, яма и надгробие и върху други гробове от некропола, можем с немалка доза сигурност да заключим, че дълбочината на гробните ями в некропола, и по-специално на тези от Хоризонт 1, варира между 0,65 и 1,10 м.

Табл. IV. Гроб № 85 с каменното надгробие

Инвентар в тези ниско разположени гробове от Хоризонт 1 почти напълно липсва, а където такъв е наличен, се касае без изключение за елементи на кос-

тюма – железни токи, бронзови и сребърни обеци, бронзова фибула, открити на обичайните си места, а не за гробни дарове в същинския смисъл на понятието.

Изглежда, свързани с тези гробове са и две ями с култов характер (табл. V), разкрити в югозападната четвърт на могилата, непосредствено до най-централно и, съответно, най-високо разположените каменни съоръжения. Ямите са идентични по характеристики, с диаметър между 1,50 и 1,70 м, запълнени отчасти с червеникаво-кафява, отчасти с по-сбита, жълта пръст. На дълбочина между 0,40 и 0,50 м от нивото на засичане и при двете ями се разкрива ниво твърда, силно опалена, отухлена пръст, състоящо се от тънък, около 0,5 см черно-кафяв пласт и яркочервен пласт с дебелина между 5 и 10 см, маркиращ дъното на ямата³. На това опалено ниво, в Яма № 1 се разкриха кости от детски череп, както и няколко други дребни кости, първоначално определени като животински (обр. 2). Антропологичният анализ на материала от могилата показва, че черепът е принадлежал на бебе на възраст между 6 месеца и 1 година и е напълно възможно и другите кости от ямата да са били част от посткраниалния скелет на същия този индивид. Други материали в двете ями не се откриха. Подобни практики не са чужди на тракийското население на много места (Георгиева 1991, 1–11), включително и в близки до Правец и Правешка Лъкавица райони (Агре 2001, 52). Интересното, обаче е, че са датирани доста по-рано от датата, дадена на Пешова могила, а именно III – V в.

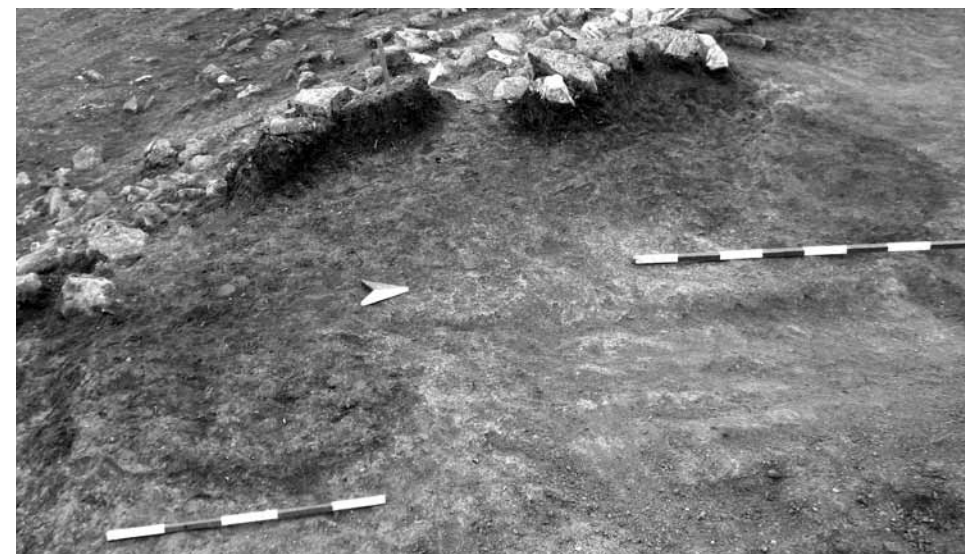

Табл. V. Култови ями № 1 и № 2

³ Благодарим на доц. д-р Александър Султанов (МГУ), за изследването на замаските от пода на култовите ями. Вж. резултатите от анализа в настоящото издание.

Останалите около 37 гроба, отново условно ще наречем Хоризонт 2, или късен хоризонт, се откриват почти без изключение в централната част на могилата, на значително по-високо ниво от тези от Хоризонт 1⁴. Те са ориентирани с глава на запад/югозапад, с известни отклонения в северна или югозападна посока. Тялото е в изгънато положение, ръцете също са изгънати и по-рядко едната или двете са леко свити и лежат върху таза. Това са и гробовете, от които произхождат почти всички находки от обекта. Като накити или елементи на костюма в някои от гробовете се откриват бронзови и сребърни обеци, бронзови пръстени, коланни катарамы, мъниста от стъклена паста и пр. Сред тях добри хронологически индикатори са три обеци с полиедрично мънисто (обр. 3₆; обр. 4₄) с паралели във Наисус, Виминациум, Ятрус С и D, датирани в края на IV–V в., чието разпространение на Балканите продължава до VI в., една обеча, съставена от бронзова халка и сребърна конусовидна висулка, украсена с филигран (обр. 4₆), датирана в края на IV – началото на V в. от Калатис, некропола в м. Стражата при Плевен (Табакова-Цанова 1981, 173–176), три комплекта – два бронзови и един сребърен, от по две обеци с кръгла орнаментирана апликация, припоена към халката (обр. 3_{2,4}; обр. 4₇), каквито са ни известни още от Монтана, Калатис⁵ и др. Безспорно, интерес предизвиква една лята бронзова коланна катарамы с ажурни прорези и врязана геометрична украса (обр. 4₃). Разпространението на този тип токи е основно по поречието на р. Места и Родопите, като подобни са известни от Копривлен (Марваков 2006, 399–403) и Скребатно (Домарадски 1999), Гоцеделчевско, Грохотно и Беден, Смолянско, както и от Могила 2 от с. Свети Кирилово. Подобна тока е известна и от колекцията на Римо-германския музей в Кьолн (Schulze-Dörlamm 2002, 39) и като цяло типът е датиран в V в. При Гроб № 52, принадлежащ към тези по-високо разположени гробове се документира и единствения за обекта случай на керамични съдове, положени като гробни дарове, а именно кернос (обр. 4₅) и малка чашка.

Непременно трябва да се отбележи, че гробния инвентар от Пешова могила в почти 100% от случаите е представен от накити и елементи на костюма. Обеците се откриват отстрани на главата, пръстените – на фалангите на ръцете, мънистата – в горната част на торса, токите – около тазовите кости и т. н. Това идва да покаже, че тези предмети са изпълнявали своята роля на части от облеклото на покойника в момента на полагането му в земята, следователно не може да се говори за тях като за „гробни дарове“ в същинския смисъл на понятието. Такива, освен в гореспомнатия Гроб № 52, се откриват твърде

рядко⁶, като безспорно интересен е случая с Гроб № 5, в който е погребано дете, със събрани в кожена торбичка четири пръстена и две обеци (обр. 5), и Гроб № 7, също детски индивид, в чийто очни кухни са открити две големи мъниста от стъклена паста (обр. 6). Процентът на случаите на дарове, поставени в гроба, обаче, е все така нисък, и по-скоро можем да ги определим като не особено популярни сред населението, използвало некропола, изключения.

Още през 2009 г., при проучването на централната част на могилата, в основата ѝ се разкриват останките на сграда с почти квадратен план, с размери 9,00 x 8,60 м, изградена от дребни и средно големи камъни на калова спойка, без стремеж към оформяне на редове. Западният зид изцяло липсва, докато другите са запазени в основите си – във височина достигат до около 0,76–0,86 м, със силно обрушени вътрешни лица, на места маркиращи ширина на зидовете около 1,00 м. Изглежда, най-добре запазен е северният зид, около който и деструкциите са най-масивни. Именно там, обаче, проникват дълбоките иманярски тунели, прокопани преди началото на проучванията и, по всичко изглежда, отчасти нарушават целостта на градежа. Трудно е да се изясни напълно функцията на сградата, предвид почти пълната липса на археологически материал от нея. Все пак, разположението ѝ на такова сакрално място, в самата основа на могилата предполага използването ѝ за целите на култа или ритуалите, извършвани при погребение от местното население (табл. VI).

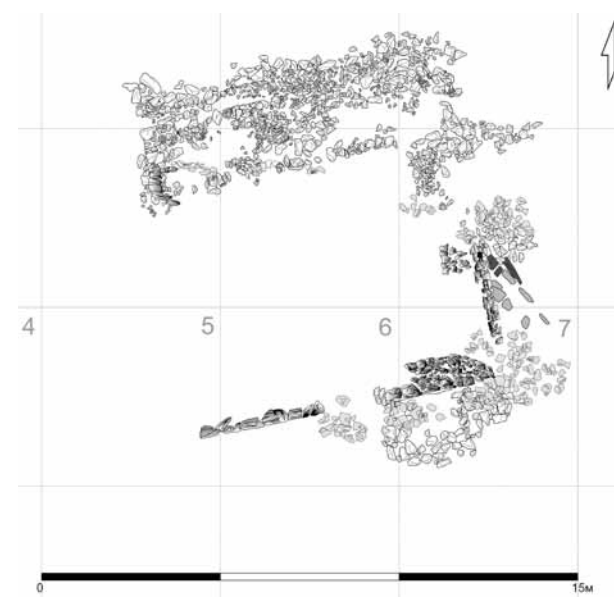

Табл. VI. План на сградата в централната част на могилата

⁴ Разликата е от порядъка на 3 до 5 м във височина – докато гробовете от Хоризонт 1 се разкриват приблизително на кота 473.00 и надолу, тези от късния хоризонт започват приблизително от ниво 477.00 и достигат до около 476.00.

⁵ Образците от Монтана са сребърни, докато тези от Калатис са златни.

⁶ Като гробен дар можем да разглеждаме един железен пръстен до крака на индивида в Гроб № 15, няколко случая на железни игли и други, корозирали железни предмети, като изрично упоменем, че силно корозиралите и неразличими предмети е напълно възможно да са били токи, копчета или някакви други железни допълнения към облеклото.

Другият основен проблем е свързан със синхронността или, съответно, асинхронността на сградата и гробовете от некропола. С абсолютна увереност може да се твърди, че сградата е по-ранна от част от погребенията, а именно – тези от т. нар. късен хоризонт. Разположението им на около 3 м над запазеното ниво на стените и фактът, че индивидите лежат над същите тези стени недвусмислено доказва този факт. Един поглед към централния профил на могилата е достатъчен, за да се види първоначалния етап на натрупване на съоръжението, при което основите на сградата са погребани, а на около 1,5 м над това ниво – пластът червеникава пръст, примесен с дребен трошляк, който се свързва с гробовете от Хоризонт 2 (табл. VII).

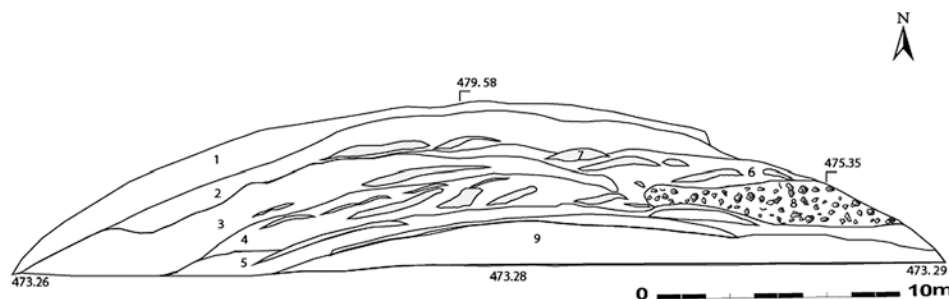

Табл. VII. Централен профил с посока запад – изток

Не така, обаче, стоят нещата със сградата и гробовете от Хоризонт 1. Техните гробни ями са вкопани в чистия материк, върху който са положени и основите на сградата, а нейното разположение в центъра на целия този комплекс говорят за вероятна синхронност и връзка между гробовете от ранния хоризонт и сградата (табл. VIII).

Табл. VIII. Разрез с посока запад – изток на източната половина на могилата

От друга страна, начина на градеж на сградата подсказва една по-ранна дата. В подкрепа на тази теза идва и факта, че могилоката, получена при първоначалното затрупване на сградата, не достига, съответно не по-

крива каменните надгробни съоръжения, които безспорно се свързват с този хоризонт гробове. Логиката подсказва, че ако сградата е затрупана с цел последващо използване на така получената могила, би следвало и редиците от епитафи също да бъдат затрупани, ако в този момент те са били налични там. Без, разбира се, да приемаме тази интерпретация за сигурна. На базата на датируемия материал от тези т. нар. ранни гробове, състоящ се всичко на всичко от няколко обеци и една фибула (обр. 4₁) от тип 20а по Е. Генчева (Генчева 2004, 170, табл. XVII). За тях можем да посочим дата в III – началото на IV в. Към подобна датировка насочва и индивидът от Гроб № 45, също принадлежащ към по-ранния хоризонт, върху чийто череп ясно личат следи от изкуствена деформация от двулентов тип – белег, характерен за конните народи от Прикавказието и Средна Азия. Този обичай навлиза по българските земи основно с Великото преселение на народите в V в. и заселилите се в по-късно време на Балканите български племена. Като ранен пример за народ, практикувал подобна интервенция, могат да се посочат сарматите, и по-конкретно късните такива, при които през III – IV в. двулентовата деформация е вече обичайно явление (Балабанова 2001, стр. 110).

Трудно е да се даде и еднозначен отговор има ли непрекъснато използване на могилата като некропол от III до V в. включително. Към известен хиатус насочват най-вече разликите в погребалния обряд, ориентацията на скелетите и местоположението на гробовете във височина. Стратиграфският профил на могилата отчетливо показва пласта, в който са вкопани гробовете от Хоризонт 2 и който е разположен над тези от Хоризонт 1. С известна предпазливост може да се изкаже предположение, че некрополът е използван през III и в началото на IV в., след което е изоставен. Група местно население отново се ориентира към него през V в. – насипан е нов пласт, в който вече се погребват индивиди с ориентация запад – югозапад, без каменни надгробия. Споменавайки това, изниква логичния въпрос възможно ли е да става дума за ранно християнско население, което заменя или наследява групата, използвала некропола в по-ранния му период. Няма, обаче, данни, които да потвърдят⁷ подобна хипотеза. Още повече, че именно към един от тези западно ориентирани гробове принадлежат единствените за некропола керамични съдове, положени като гробни дарове. По тази причина, ще оставим подобни разсъждения за по-късен етап, след по-обстойно изследване на материалите от този, а и други обекти в района.

Така реконструиран сценарий, включващ християнизация, обаче, би могъл да обясни промяната в погребалната практика, ако приемем тезата, че некропола е използван без прекъсване във времето.

⁷ А в интерес на истината, и да отречат...

След окончателното допроучване на могилата, костният материал е предаден за антропологичен анализ, който да изясни детайли относно начина на живот, патологията и полово-възрастовия състав на популацията, използвала некропола⁸.

Като заключение може да се обобщи, че Пешова могила е използвана от местно население, което е погребвало тук мъртвите си в продължение на около две столетия, като се започне от III в. и се достигне поне до средата на V в. Предстои да се изясни има ли промеждутък в този период, в който некропола не е използван, както и отношението на сградата в центъра на могилата към гробовете, и по-конкретно към тези в периферията ѝ. Антропологичният анализ показва една мирна популация, без следи от военни действия или милитарно присъствие. Това само потвърждава теорията на Тодор Марваков, че токите, определени от него като тип „Копривлен“, не са носени изключително от войници, каквато теза е изказвана по-рано (Марваков 2006, 401). Що се отнася до конкретната принадлежност на населението, използвало Пешова могила, в тази насока може да се разсъждава едва след пълното изследване на придобитите данни, както и последващи проучвания в района и натрупване на емпиричен материал, на базата на който да може по-цялостно да се възстанови картината в източната част на Ботевградското поле и заобикалящите я планини през Късната античност.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ ОТ МОГИЛАТА

– **Гроб 1:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–25 г.

Местоположение: – ; дълбочина: 474,43

Описание на скелета: –

Ориентация: глава на С, с 3° отклонение на СЗ, крака на Ю.

Размери на скелета: дължина – 1,60 м; ширина таз – 0,32 м; дължина дясна бедрена кост – 0,34 м;

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 2:** Символичен.

Индивид: липсва.

Местоположение: – ; дълбочина: 474,31/474,61

Гробно съоръжение: правоъгълна структура от ронливи каменни блокове с ориентация С–Ю. Размери: дължина – от 1,52 до 1,94 м; ширина – от 0,76 до 0,90 м. След демонтирането им не се откриха човешки останки.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 3:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: –

Местоположение: – ; дълбочина: 474,43

Описание на скелета: костите са силно изтлели, горните крайници са изпънати до тялото.

Ориентация: глава на С, с 3° отклонение, крака на Ю.

Размери на скелета: дължина – 1,32 м; ширина таз – 0,29 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) около лявата китка – бронзова гривна с отворени краища; 2) около дясната китка – бронзова гривна, подобна на първата.

– **Гроб 4:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–45 г.

Местоположение: Ю половина; дълбочина: 476,16

Описание на скелета: дясната ръка е изпъната до тялото, лявата е върху таза.

Ориентация: СЗ–ЮИ.

Размери на скелета: дължина – 1,75 м; ширина таз – 0,37 м; дължина дясна бедрена кост – 0,46 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) в областта на таза и дясното бедро – желязна тока; 2) два броя силно корозирали желязни предмети.

– **Гроб 5:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: дете, 5–6 г.

Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата; дълбочина: 475,14

Описание на скелета: костите са силно изтлели, горните крайници са изпънати до тялото.

Ориентация: С–Ю, с отклонение 12°.

Размери на скелета: дължина – 1,25 м; ширина таз – 0,20 м; дължина дясна бедрена кост – 0,45 м. Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) отляво на черепа – сребърна обеца; 2) отдясно на черепа – сребърна обеца, подобна на първата; 3) вдясно от десния крак – четири бронзови пръстена; 4) също вдясно от десния крак – две бронзови обеци; 5) около шията и в горната част на гръдния кош – мъниста от стъклена паста; 6) силно корозирал желязен предмет.

Твърде вероятно е четирите пръстена и двете обеци до десния крак да са били прибрани заедно, в торбичка, ако се съди по наличието на органика.

– **Гроб 6:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–25 г.

Местоположение: Ю половина; дълбочина: 475,81

Описание на скелета: горните крайници са изпънати до тялото.

Ориентация: С–Ю.

Размери на скелета: дължина – 1,54 м; ширина таз – 0,27 м; дължина дясна бедрена кост – 0,32 м.

Гробно съоръжение: –

⁸ Вж. резултатите от анализа на гл. ас. д-р Виктория Русева в настоящото издание.

Гробен инвентар: няма.
– Гроб 7: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: дете, 4 г.
 Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата; дълбочина: 475,43
 Описание на скелета: вероятно дете, силно изтлели кости, черепът лежи върху камъни.
 Ориентация: С–Ю, с 23° отклонение.
 Размери на скелета: дължина: 0,76 м.
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: 1) около шията – дребни стъклени мъниста; 2) в очните кухини – два броя сферични мъниста.
– Гроб 8: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, 40–50 г.
 Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата, в непосредствена близост до Гроб 7; дълбочина: 475,43
 Описание на скелета: вероятно дете, силно изтлели кости.
 Ориентация: –
 Размери на скелета: дължина – 1,40 м; дължина дясна бедрена кост – 0,32 м.
 Гробно съоръжение: следи от дървени дъски.
 Гробен инвентар: 1) в областта на шията – стъклени мъниста.
– Гроб 9: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: –
 Местоположение: – ; дълбочина: 475,37
 Описание на скелета: Добре запазени кости. Левият горен крайник е върху таза и е със запазени фаланги, а десният е изпънат до тялото. Долните крайници са изпънати, успоредно един на друг, добре запазени заедно с фалангите. Таза, гръбначният стълб и дясната част на гръдния кош също са добре запазени. Черепът и раменните кости липсват.
 Ориентация: ЮЗ–СИ.
 Размери на скелета: запазена дължина – 1,43 м; ширина таз – 0,34 м, дължина дясна бедрена кост 0,43 м.
 Гробно съоръжение: От изток до скелета са подредени в посока север – юг 3 бр. обработени камъка, ориентирани по дължина на гроба. На запад от скелета – следи от изтляло дърво с черен цвят по посока север – юг с дължина 1,33 м.
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 10: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: мъж, 40–60 г.
 Местоположение: Ц част на могилата, южно от центъра; дълбочина: 477,29
 Описание на скелета: Черепът е обърнат леко на юг и частично запазен. Горните крайници са поставени до тялото. Костите на таза, гръбначният стълб и гръдният кош са добре запазени.
 Ориентация: З–И, с 9° отклонение.
 Размери на скелета: дължина – 1,66 м; ширина рамене – 0,46 м; ширина таз – 0,37 м; дължина лява бедрена кост – 0,45 м.

Гробно съоръжение: Следи от изтляло дърво под скелета.
 Гробен инвентар: 1) фрагмент от железен пръстен; 2) железна игла.
– Гроб 11: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, над 20 г.
 Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата; дълбочина: 476,12
 Описание на скелета: Добре запазени кости. Горните крайници – изпънати до тялото. Долният ляв крайник е леко свит, вероятно в следствие от хлътване на терена.
 Ориентация: СИ–ЮЗ.
 Размери на скелета: дължина – 1,55 м; ширина рамене – 0,38 м; ширина таз – 0,32 м; дължина лява бедрена кост – 0,37 м.
 Гробно съоръжение: Гробна яма, маркирана с камъни при главата и при краката.
 Гробен инвентар: 1) силно корозирал железен предмет.
– Гроб 12: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, 20–25 г.
 Местоположение: – ; дълбочина: 476,33
 Описание на скелета: Горните крайници са върху таза, черепът леко притиснат към шийните прешлени.
 Ориентация: С–Ю.
 Размери на скелета: дължина – 1,63 м; ширина рамене – 0,29 м; ширина таз – 0,30 м; дължина дясна бедрена кост – 0,39 м.
 Гробно съоръжение: отляво на скелета – малък камък.
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 13 + 14: Две трупополагания в анатомичен порядък.
 Индивиди: мъж, 35–40 г; жена, над 20 г.
 Местоположение: ЮИ четвърт на могилата; дълбочина: 476,56
 Описание на скелета: Липсва черепите, сравнително добре запазени кости. При мъжкия индивид – луксация на тазобедрена става, установена при антропологичния анализ.
 Ориентация: ЮЗ–СИ.
 Размери на скелетите: дължина – 1,40 м; обща ширина – 0,76 м.
 Гробно съоръжение: Двата скелета са в обща гробна яма, маркирана от СИ с дъговидно разположени камъни.
 Гробен инвентар: 1) корозирал железен предмет.
– Гроб 15: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: мъж, 20–40 г.
 Местоположение: ЮИ четвърт на могилата; дълбочина: 476,36
 Описание на скелета: Добре запазени кости. Горните крайници са леко свити в лактите и се откриват върху външната част на таза. Краката са хлътнали в частта на бедрените кости до колената. Изменения, вследствие на физически натоварвания, установени при антропологичния анализ.
 Ориентация: ЮЗ–СИ.
 Размери на скелета: дължина – 1,70 м; ширина рамене – 0,46 м; ширина таз – 0,33 м; дължина дясна бедрена кост – 0,40 м.

Гробно съоръжение: при краката – един камък.
 Гробен инвентар: 1) до дясната подбедрица – желязна тока; 2) желязен пръстен – до лявата бедрена кост; 3) бронзова халка – до пръстена.
– Гроб 16: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: –
 Местоположение: – ; дълбочина: 476,04
 Описание на скелета: Силно разнесени кости, липсва горната половина на скелета с изключение на част от раменната кост, запазени са почти целите долни крайници и тазовата кост.
 Ориентация: крака на Ю.
 Размери на скелета: запазена дължина – 1,10 м; ширина таз – 0,40 м.
 Гробно съоръжение: над горната част на скелета – няколко камъка.
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 17: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: дете, ок. 5 г.
 Местоположение: В периферията на ЮЗ четвърт на могилата; дълбочина: 473,90
 Описание на скелета: Добре запазени кости.
 Ориентация: СЗ – ЮИ.
 Размери на скелета: дължина – 0,92 м; ширина таз – 0,18 м; дължина дясна бедрена кост – 0,18 м.
 Гробно съоръжение: до лявата бедрена кост – два необработени камъка.
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 18 (с работно обозначение Гроб ?₁): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: кости от два индивида – мъж, ок. 30 г. и мъж, 50–60 г.
 Местоположение: Ю половина на могилата; дълбочина: 475,76
 Описание на скелета: Лошо запазен, силно изтлели кости.
 Ориентация: С–Ю.
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 19 (с работно обозначение Гроб ?₂): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен пол, над 20 г.
 Местоположение: Ю половина на могилата; дълбочина: 476,37
 Описание на скелета: Лошо запазен, силно изтлели кости.
 Ориентация: С–Ю.
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 20 (с работно обозначение Гроб ?₃): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Местоположение: Ю половина на могилата; дълбочина: 475,14
 Описание на скелета: Лошо запазен, силно изтлели кости.
 Ориентация: С–Ю, с 9 ° отклонение.

Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 21 (с работно обозначение Гроб ?₄): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, над 20 г.
 Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата; дълбочина: 475,10
 Описание на скелета: Ръце изпънати до тялото.
 Ориентация: С–Ю.
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 22 (с работно обозначение Гроб ?₅): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: –
 Местоположение: – ; дълбочина: 475,14
 Ориентация: С–Ю.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 23: (с работно обозначение Гроб ?₆): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: дете, 9–10 г.
 Местоположение: ЮЗ четвърт на могилата, северно от Гроб 3; дълбочина: –
 Описание на скелета: –
 Ориентация: С–Ю, с 13° отклонение на СЗ.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 24 (с работно обозначение Гроб ?₇): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: мъж, над 20 г.
 Местоположение: в Ц профил, западно от централната точка на могилата; дълбочина: 476,74
 Описание на скелета: –
 Ориентация: –
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 25 (с работно обозначение Гроб ?₈): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, 30–40 г.
 Местоположение: в Ю профил на централната траншея; дълбочина: 476,90
 Описание на скелета: –
 Ориентация: –
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.
– Гроб 26 (с работно обозначение Гроб ?₉): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: –
 Местоположение: ЮИ от централната точка на могилата; дълбочина: 476,84
 Описание на скелета: Много лошо състояние, запазени са само костите на долните крайници.
 Ориентация: СИ–ЮЗ.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: 1) бронзова обеща.
– Гроб 27 (с работно обозначение Гроб ?₁₀): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Местоположение: ЮИ от централната точка на могилата; дълбочина: 475,31
 Описание на скелета: Много лошо състояние, запазени са само черепът и част от гръдния кош.
 Ориентация: –
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 28 (с работно обозначение Гроб ?₁₁): Трупополагане в анатомичен порядък.
 Местоположение: – ; дълбочина: 475,20
 Описание на скелета: Много лошо състояние, запазени само долните крайници и части от таза.
 Ориентация: –
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 29: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен пол, 20–40 г.
 Местоположение: кв. Б3 юг; дълбочина: 474,64
 Описание на скелета: Част от гроба е разнесен, черепът липсва.
 Ориентация: СЗ–ЮИ.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 30: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, 18–20 г.
 Местоположение: кв. Б4 юг; дълбочина: 474,82
 Описание на скелета: Силно изтлял гръден кош, добре запазени горна и долна челюст, сравнително добре запазен череп. Най-добре запазени са долните крайници, горните – лошо запазени от лактите надолу.
 Ориентация: СЗ–ЮИ.

Размери на скелета: дължина – 1,55 м.
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 31: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен пол, над 30 г.
 Местоположение: кв. Б6, юг; дълбочина: 476,90
 Описание на скелета: Частично разнесен, запазен само отчасти.
 Ориентация: ЮЗ–СИ.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 32: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, 30–40 г.
 Местоположение: кв. Б7 юг; дълбочина: 475,44
 Описание на скелета: Ръцете са изпънати покрай тялото.
 Ориентация: ЮЗ – СИ.
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 33: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен.
 Местоположение: кв. В6 юг; дълбочина: 475,34
 Описание на скелета: Много лошо състояние, запазени са само долните крайници.
 Ориентация: крака на И
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 34: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: жена, над 20–25 г.
 Местоположение: кв. Б4 юг; дълбочина: 474,84
 Описание на скелета: Много лошо състояние, запазени са само долните крайници.
 Ориентация: крака на И
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.
– Гроб 35: Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: дете, 6 г.
 Местоположение: кв. В6/В7 юг; дълбочина: 474,27
 Описание на скелета: Вероятно дете или юноша, черепът е леко закачен при работата с багер, добре запазени долни крайници, останалите кости са изтляли.
 Ориентация: ЮЗ–СИ
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: До главата гробната яма е маркирана с камък.

Гробен инвентар: 1) бронзова обеца.

– **Гроб 36:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен пол, над 20–25 г.

Местоположение: кв. В6 юг; дълбочина: 473,63

Описание на скелета: Запазени само долните и части от горните крайници, от лактите надолу. Ръцете са поставени върху коремната област. Изменения, вследствие на физически натоварвания, установени при антропологичния анализ.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: запазена дължина – 1,30 м.

Гробно съоръжение: не е установено, следи от органика.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 37:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 40–60 г.

Местоположение: кв. В4/В5 юг; дълбочина: 474,01

Описание на скелета: Повечето кости са силно изтлели. Най-добре запазен е черепът, който от тежестта на пръстта е обърнат леко на лявата си страна. Млад индивид, с добре запазени зъби. Изпънати горни и долни крайници.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: запазена дължина – 1,20 м; ширина рамене – 0,43 м.

Гробно съоръжение: Гробна яма, локализирана добре само от запад; следи от органика.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 38:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–30 г.

Местоположение: кв. В6 юг; дълбочина: 473,47

Описание на скелета: Силно изтлели таз и гръбначен стълб. Изпънати горни и долни крайници, запазени пети и фаланги. Черепът е силно натрошен.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,77 м; дължина дясна бедрена кост – 0,36 м.

Гробно съоръжение: Гробна яма, маркирана от двете страни с камъни.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 39:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: дете, 2 г.

Местоположение: кв. В7 юг; дълбочина: 473,85

Описание на скелета: Скелет на много млад индивид – дете. Силно изтлели кости.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 0,82 м; ширина – 0,20 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 40:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 50–60 г.

Местоположение: кв. В6/В7 юг; дълбочина: 473,51/473,53

Описание на скелета: Изпънати долни крайници. Ръцете са леко свити в лактите, дланите лежат върху таза. Дясното стъпало е леко извито надясно, а

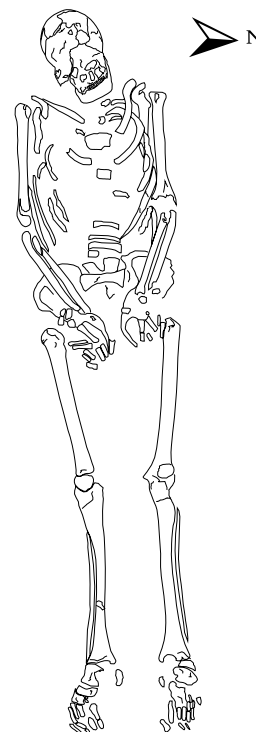
лявото изпънато. Ясно личат фалангите на краката, както и петите. Черепът е съвсем леко обърнат надясно. Много добре запазени горна и долна челюст, леко хлътнали очни ябълки. Ребрата и ключиците са запазени.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,82 м; ширина рамене – 0,39 м; ширина таз – 0,38 м; дължина дясна бедрена кост – 0,43 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма, много слабо очертана.

Гробен инвентар: 1) желязна тока.

Гроб № 40

– **Гроб 41:** Трупополагане.

Индивид: дете, 2–3 г.

Местоположение: кв. В7 юг; дълбочина: –

Описание на скелета: Гроб на много млад индивид – дете. Разрушен, много лошо запазени кости.

Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 42:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 60–65 г.

Местоположение: кв. В7/В8 юг; дълбочина: 473,33/473,41

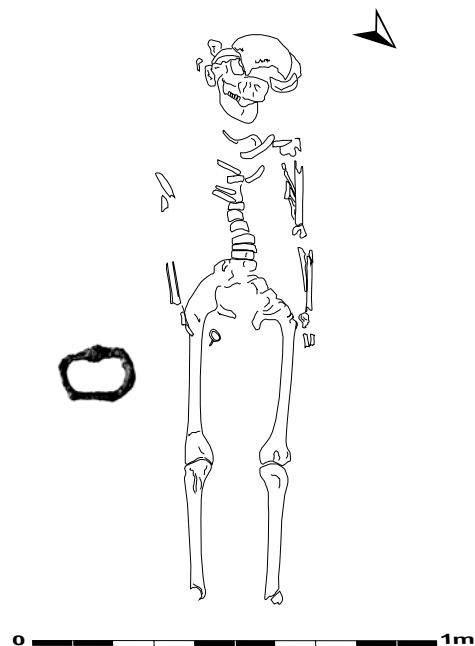
Описание на скелета: Силно изтлели кости. Изпънати горни и долни крайници. Изменения, вследствие на физически натоварвания, установени при антропологичния анализ.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,50 м; ширина таз – 0,32 м; дължина дясна бедрена кост – 0,40 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) желязна тока.

Гроб № 42

– Гроб 43: Трупополагане.

Индивид: дете, 1–2 г.

Местоположение: кв. В7 юг; дълбочина: около 473,00

Описание на скелета: Гроб на млад индивид – дете, запазен само черепа.

Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– Гроб 44: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, ок. 60 г.

Местоположение: кв. В5 юг; дълбочина: 473,25

Описание на скелета: Скелет на сравнително млад индивид, вероятно жена. Част от костите са силно изтлели, горните и долните крайници са изпънати. Главата е била леко свита напред и вследствие е легнала върху шийните прешлени.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,47 м; ширина – 0,30 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– Гроб 45: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–50 г.

Местоположение: кв. В6 юг; дълбочина: около 473,11

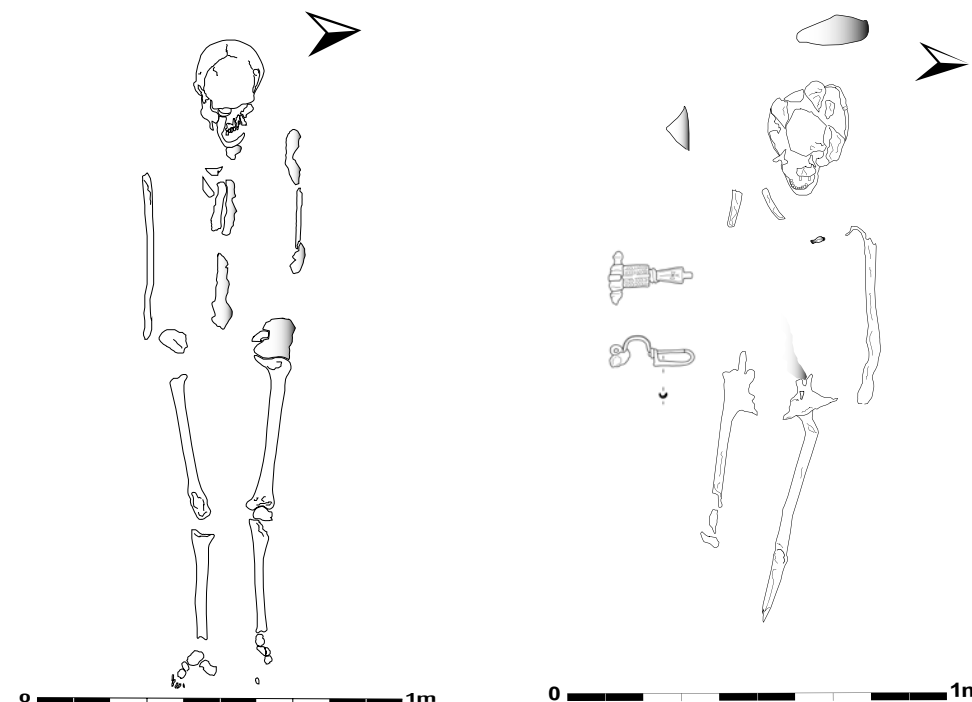
Описание на скелета: Горните и долните крайници са изпънати, тазът и гръбнакът – силно изтлели. Горната част на черепа е слегнала. Двулентова изкуствена деформация на черепа, установена при антропологичния анализ.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,58 м; ширина рамене – 0,40 м; дължина лява бедрена кост – 0,37 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) железен език от тока.

Гроб № 45

Гроб № 46

– Гроб 46: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–40 г.

Местоположение: кв. В4 юг; дълбочина: 473,08/473,15

Описание на скелета: Костите са силно изтлели. Горните и долните крайници са изпънати.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,37 м; ширина рамене – 0,39 м; ширина таз – 0,32 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) върху гръдния кош – бронзова фибула.

– **Гроб 47:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: дете, ок. 6 г.

Местоположение: кв. Б8 юг; дълбочина: 473,25/473,40

Описание на скелета: Скелет на млад индивид – дете, със сравнително добре запазени кости. Горни и долни крайници – изпънати покрай тялото, дясната ръка липсва.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,25 м; ширина рамене – 0,23 м; ширина таз – 0,20 м; дължина бедрена кост – 0,28 м.

Гробно съоръжение: Следи от органика, не се очертава яма.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 48:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–60 г.

Местоположение: кв. Б8/Б9 юг, източно от Гроб 47; дълбочина: 473,09/473,10

Описание на скелета: Горни и долни крайници изпънати до тялото. Главата е извърната на дясната си страна.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,72 м; ширина рамене – 0,41 м; ширина таз – 0,33 м; дължина бедрена кост – 0,43 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма.

Гробен инвентар: 1) сребърна обеща.

– **Гроб 49:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 18–20 г.

Местоположение: кв. Б7 север; дълбочина: 476,84

Описание на скелета: Силно изтлели кости. Черепът липсва, запазена само долната челюст. Горните крайници са изпънати.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 50:** Трупополагане в анатомичен порядък.

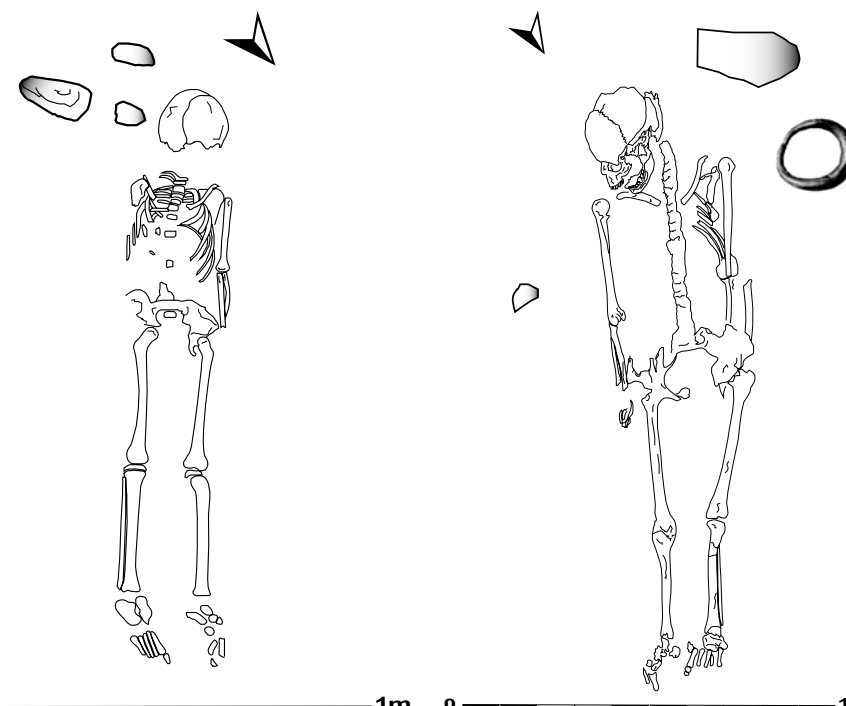
Индивид: жена, 20–40 г.

Местоположение: кв. Б6 север; дълбочина: 476,92

Описание на скелета: Изменения, вследствие на физически натоварвания, установени при антропологичния анализ.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: –

Гроб № 47

Гроб № 48

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 51:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, над 20 г.

Местоположение: кв. А6 север; дълбочина: 477,23

Описание на скелета: Торсът и главата липсват, запазени са само долните крайници, които са изпънати.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) до дясната подбедрица – бронзова тока; 2) до десния крак – желязна тока.

– **Гроб 52:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: дете, 8–9 г.

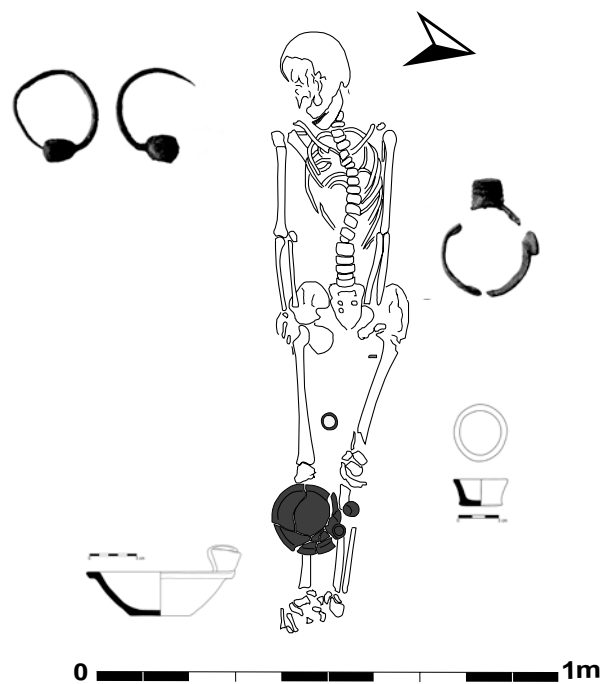
Местоположение: кв. Б5 север; дълбочина: 477,28

Описание на скелета: Скелет, вероятно на млада жена. Горните и долните крайници са изпънати, главата е леко килната надясно и гледа в южна посока.

Ориентация: З-И

Размери на скелета: дължина – 1,32; ширина рамене – 0,30 м; ширина таз – 0,28 м; дължина дясна бедрена кост – 0,37 м.

Гробно съоръжение: –

Гроб № 52

Гробен инвентар: 1) върху подбедриците – керамичен съд – кернос; 2) между бедрата – керамичен съд – чашка; 3) на един от пръстите на лявата ръка – бронзов пръстен; 4) от двете страни на черепа – две бронзови обеци; 5) отдясно на таза – желязна игла.

– **Гроб 53:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен пол, над 20 г.

Местоположение: кв. А5 север; дълбочина: 477,20

Описание на скелета: Силно изтлели кости. Запазени са двата долни крайника и част от дясната ръка, останалата част от скелета липсва, тъй като е изтляла, а вероятно и поради срутване на участък от централния профил.

Ориентация: ЮЗ–СИ

Размери на скелета: запазена дължина – 0,94 м; дължина бедрена кост – 0,34 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) на мястото на главата – обеца от бронзова халка и сребърна висулка; 2) на мястото на гръдния кош – мъниста от стъклена паста.

– **Гроб 54:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, над 20–25 г.

Местоположение: кв. Б6 север; дълбочина: 477,13

Описание на скелета: Запазени горни и долни крайници, гръдния кош и част от черепа са изтлели. Запазената част от черепа е леко завъртяна надясно и гледа на юг.

Ориентация: ЮЗ–СИ

Размери на скелета: дължина – 1,77 м; ширина таз – 0,39 м; дължина дясна бедрена кост – 0,36 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) от двете страни на черепа – две бронзови обеци; 2) в горната част на торса и до главата – мъниста от стъклена паста.

– **Гроб 55:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–50 г.

Местоположение: кв. Б3 юг; дълбочина: 473,70

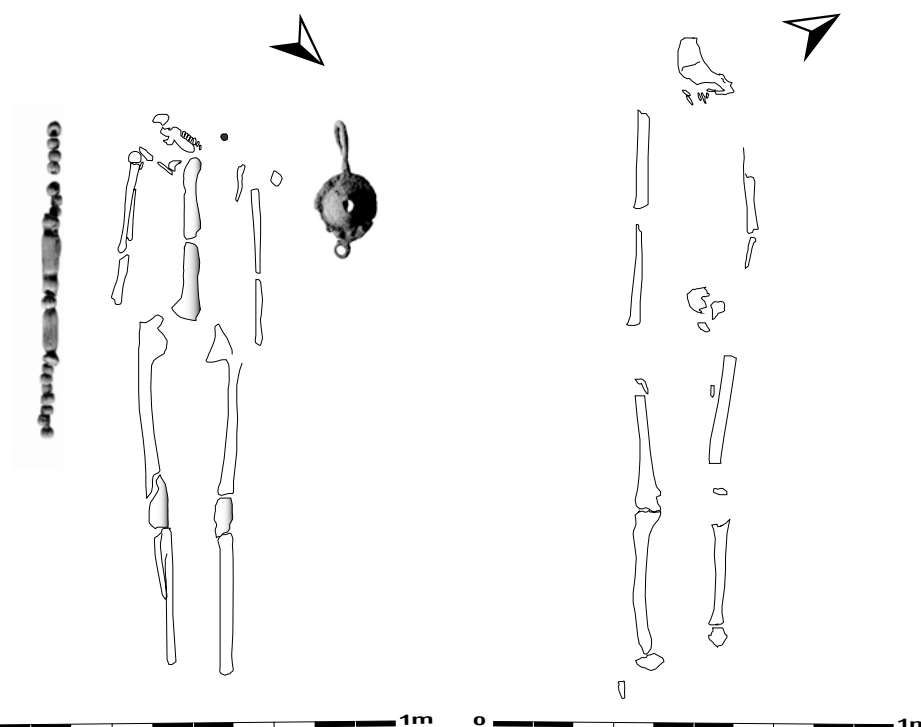
Описание на скелета: Костите са силно изтлели. Запазени са горните и долните крайници, както и част от черепа. Ръцете са изпънати до тялото, като част от фалангите се откриват върху и до горната част на бедрените кости. Тазът не е добре запазен.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,56 м; ширина рамене – 0,32 м; дължина дясна бедрена кост – 0,37 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

Гроб № 54

Гроб № 55

– **Гроб 56:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. Б4/В4 юг; дълбочина: 473,36

Описание на скелета: Гробът е силно разнесен.

Ориентация: вероятно З–И

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 57:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В4 юг; дълбочина: 473,54

Описание на скелета: Дете на видима възраст 2–3 год. Тялото е положено с леко завъртане на юг. Съхранени са, макар и в лошо състояние част от крайниците, гръдния кош и главата, липсват ходилата, китките и таза. Върху черепа има следи от посипани въгленни.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 0,65 м; дължина лява бедрена кост – 0,26 м.

Гробно съоръжение: Гробът е маркиран от запад, изток и юг с няколко камъка.

Гробен инвентар: Няма.

– **Гроб 58:** Трупополагане.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. Б2 юг; дълбочина: 473,04

Описание на скелета: Запазен само черепът, който е препогребан.

Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 59:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, над 20 г.

Местоположение: кв. Б3 юг; дълбочина: 473,27/473,28

Описание на скелета: Най-вероятно индивид от мъжки пол.

Горните и долните крайници са изпънати до тялото. Силно изтлели кости на черепа, като при него се открива тънък пепелив пласт с дребни въгленни. Най-добре са запазени долните крайници – дългите кости, както и ходилата. Следи от ампутация на фаланги на краката, установени при антропологичния анализ.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,74 м; дължина бедрена кост – 0,40 м

Гробно съоръжение: Гробна яма с органика и следи от дърво по периферията. Дължина – 1,98 м; ширина – 0,57 м.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 60:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 60–65 г.

Местоположение: кв. В3/В4 юг; дълбочина: 473,10/473,12

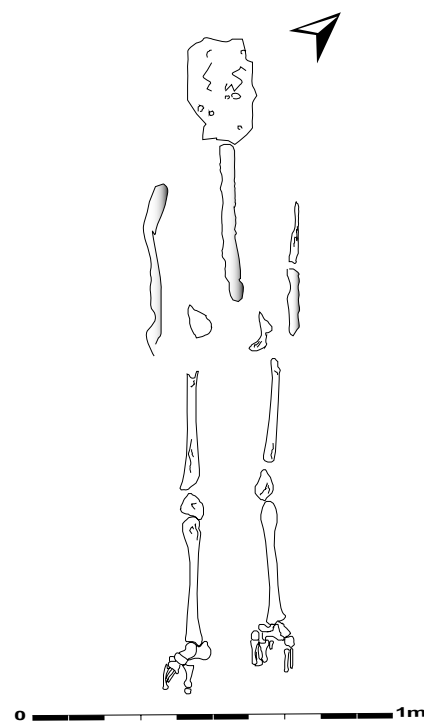
Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници. Силно изтлели кости, добре запазен е черепът, който, изглежда е килнат надолу, като лицевата част е обърната към земята.

Ориентация: З–И

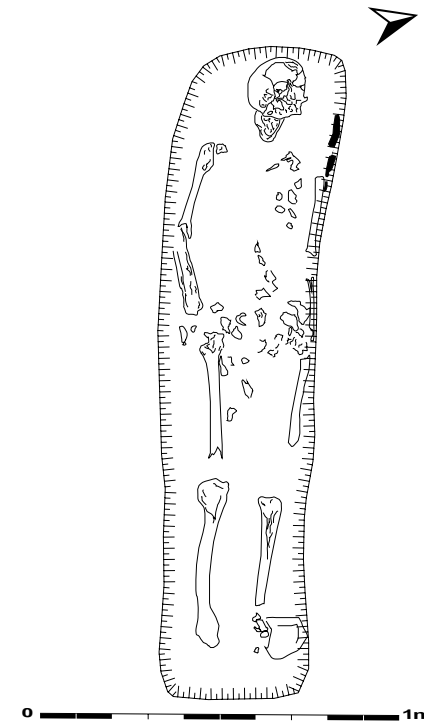
Размери на скелета: дължина – 1,70 м; дължина бедрена кост – 0,38 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма, маркирана с един камък до левия крак и следи от дърво до главата. Дължина – 1,90 м; ширина – 0,58 м.

Гробен инвентар: няма.

Гроб № 59

Гроб № 60

– **Гроб 61:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: –

Местоположение: кв. Б3/В3 юг; дълбочина: 472,90/472,91

Описание на скелета: Изтлели кости. Долните крайници са изпънати до тялото, левия горен крайник е леко свит в лакътя и фалангите се откриват върху таза. Костите на черепа са начупени, като лицето гледа на изток, към краката.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,67 м; ширина рамене – 0,32 м; дължина бедрена кост – 0,34 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма, маркирана със следи от бяла органика. Дължина – 1,88 м; ширина – 0,58 м.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 62:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–25 г.

Местоположение: кв. Б2/Б3 юг; дълбочина: 473,02/473,05

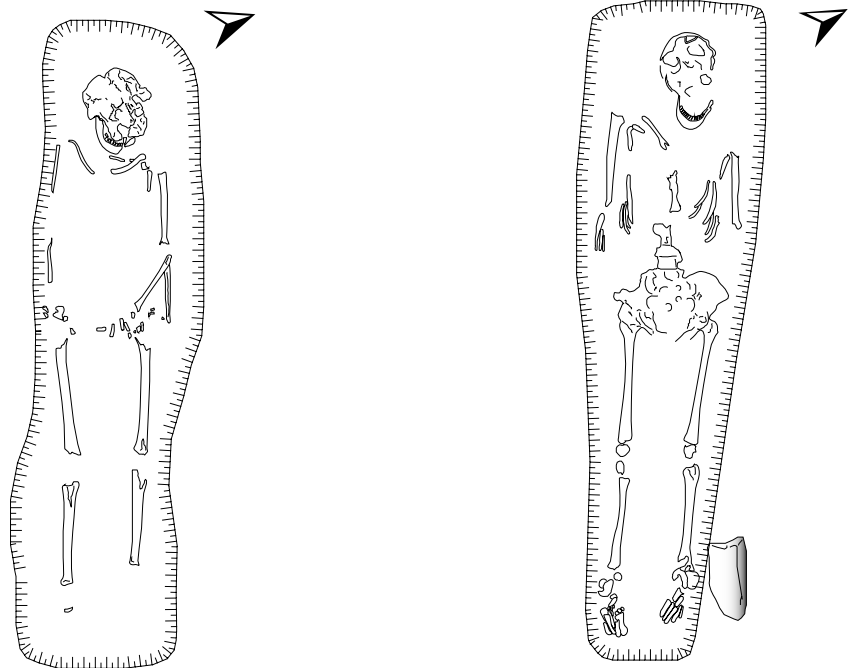
Описание на скелета: Костите са силно изтлели, горните и долните крайници са изпънати.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: дължина – 1,62 м; ширина таз – 0,32 м; дължина бедрена кост – 0,32 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма, при краката маркирана с камък.

Гробен инвентар: 1) желязна игла.

Гроб № 61

Гроб № 62

– **Гроб 63:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, над 20 г.

Местоположение: кв. А2/Б2 юг; дълбочина: 472,94/473,00

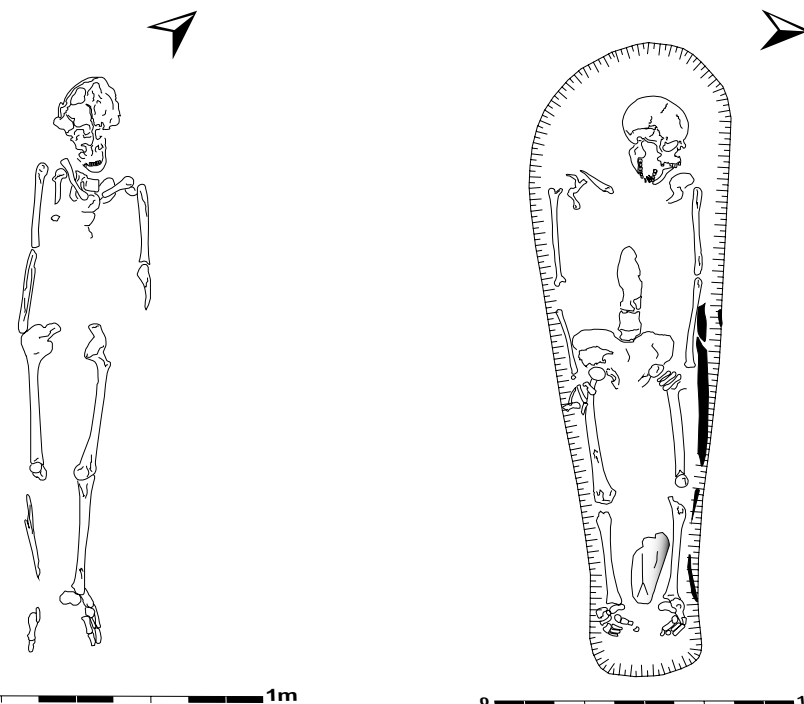
Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници, черепът е силно раздробен.

Ориентация: СЗ – ЮИ

Размери на скелета: дължина – 1,70 м; ширина рамене – 0,40 м; дължина бедрена кост – 0,37 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

Гроб № 63

Гроб № 64

– **Гроб 64:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 50–60 г.

Местоположение: кв. Б6 север; дълбочина: 476,71/476,73

Описание на скелета: Ръцете са изпънати до тялото, като фалангите се откриват върху и около таза. Черепът е полегнал на лявата си страна и гледа на север. Добре запазени са целите долни и горни крайници, както и главата. Ребрата и голяма част от гръбначния стълб са изтлели, като в известна степен са запазени още някои прешлени, таза, ключиците и лопатките. Анкилоза (срастване) на фаланги на ръката и изменения, вследствие на физически натоварвания, установени при антропологичния анализ.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,78 м; ширина рамене – 0,43 м; ширина таз – 0,32; дължина дясна бедрена кост – 0,46 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма със следи от органика по ръба. От северната страна, по дължина на ямата се откриват следи от дървени дъски. Дължина – 2,08 м; ширина – 0,52 м.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 65:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, над 40–45 г.

Местоположение: кв. Б6 север; дълбочина: 477,10/477,12

Описание на скелета: Ръцете са изпънати до тялото, фалангите се откриват върху таза, като са запазени само тези на дясната ръка. Запазени са още черепът, ключиците, двете ръце без подмишниците и без китката на лявата ръка, двата крака, като липсва ходилото на десния. Тазът и гръдният кош са напълно изтлели.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,55 м; ширина рамене – 0,34 м; дължина дясна бедрена кост – 0,38 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 66:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–60 г.

Местоположение: кв. В4 юг; дълбочина: 472,31/472,39

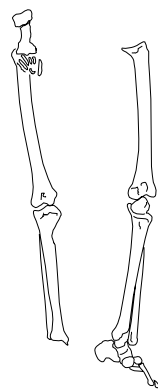
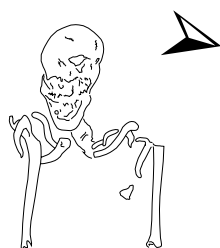
Описание на скелета: Ръцете са изпънати до тялото. Черепът е в лошо състояние, личат следи от гръдния кош, таза и прешлените, липсват фалангите на десния крак и на ръцете.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,75 м; дължина дясна бедрена кост – 0,44 м.

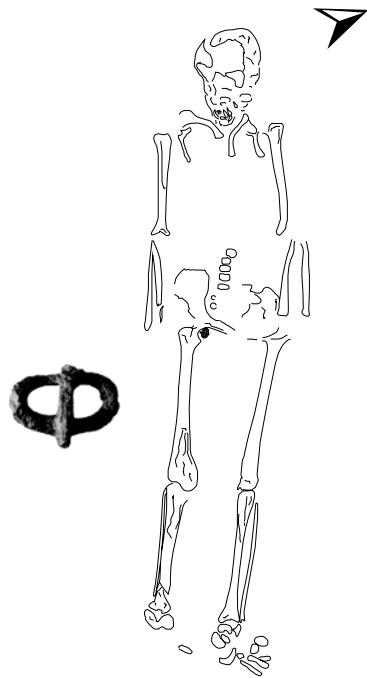
Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) под таза – желязна тока.

0 1m

Гроб № 65

0 1m

Гроб № 66

– **Гроб 67:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 40–60 г.

Местоположение: кв. В4 юг; дълбочина: 472,74/472,82

Описание на скелета: В лошо състояние. Липсват прешлените на гръдния кош, долната част на крайниците и ходилата. Черепът е сравнително цял, с начупен лицев дял. Тазът е запазен отчасти, двете бедрени кости са счупени. Ръцете вероятно са били изпънати или леко свити, поставени на таза.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: запазена дължина – 1,26 м.

Гробно съоръжение: отстриани на скелета – следи от дървени греди.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 68:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: дете, ок. 7 г.

Местоположение: кв. В3 юг; дълбочина: 472,76

Описание на скелета: Скелет на млад индивид, със силно изтлели кости.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: дължина – 1,07 м; дължина лява бедрена кост – 0,22 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 69:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 35–40 г.

Местоположение: кв. Б3 юг; дълбочина: 472,65/472,67

Описание на скелета: Част от костите са силно изтлели. Запазени са черепът, тазът, части от торса и ръцете и почти изцяло двата крака.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,60 м; ширина рамене – 0,38 м; ширина таз – 0,39 м; дължина лява бедрена кост – 0,39 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 70:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: непореден пол, 25–30 г.

Местоположение: кв. Б2 юг; дълбочина: 472,74

Описание на скелета: Изключително силно изтлели кости. Запазени само частично черепът, рязата ръка и двете бедрени кости.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: запазена дължина – 1,12 м; запазена дължина бедрена кост – 0,30 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 71:** Трупополагане.

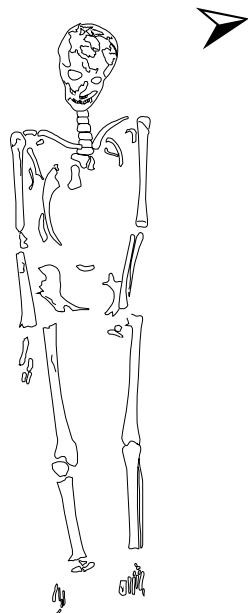
Индивид: дете, ок. 3 г.

Местоположение: кв. А2 север; дълбочина: 473,38

Описание на скелета: Откриват се само кости от горни крайници.

Ориентация: –

Размери на скелета: –
Гробно съоръжение: –
Гробен инвентар: няма.
– **Гроб 72:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Гроб № 72

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В4 юг; дълбочина: 472,23/472,36

Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници, като лявата ръка е поставена на таза. Силно изтлели голяма част от костите, сравнително добре са запазени дългите кости на крайниците, черепът, част от шийните прешлени и част от таза. Добре са запазени фалангите на краката и ръцете, както част от ребрата.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,72 м; дължина дясна бедрена кост – 0,38 м; ширина рамене – 0,38 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 73:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В3 юг; дълбочина: 472,31/472,41

Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници. Силно изтлели голяма част от костите, сравнително добре са запазени дългите кости на крайниците и черепът.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: дължина – 1,50 м

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли.

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 74:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В3 юг; дълбочина: 472,22

Описание на скелета: Силно изтлели кости, на място се откриват само няколко зъба, части от десния долен крайник и следи от други по-големи кости.

Ориентация: СЗ–ЮИ

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 75:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. Б5 север; дълбочина: 476,85

Описание на скелета: Силно изтлели кости.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: 1) корозирал железен предмет.

– **Гроб 76:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В6 север; дълбочина: 476,56

Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници. Силно изтлели голяма част от костите.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,49 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 77:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 15–18 г.

Местоположение: кв. Г6 юг; дълбочина: 472,32/472,34

Описание на скелета: Изпънати горни и долни крайници. Силно изтлели голяма част от костите. Добре са запазени долните и горните крайници на индивида, като при колената се вижда леко разширение навън. Черепът е натрошен, сравнително добре са запазени тазовите кости.

Ориентация: З–И

Размери на скелета: дължина – 1,66 м; дължина лява бедрена кост – 0,33 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

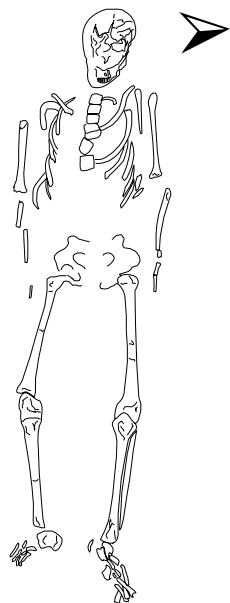
– **Гроб 78:** Единична дълга кост.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В6 север; дълбочина: 475,17

Описание на скелета: *In situ* е открит бигоров камък с неправилна форма, като под него се открива човешка бедрена кост.

Ориентация: –
 Размери на скелета: –
 Гробно съоръжение: –
 Гробен инвентар: няма.

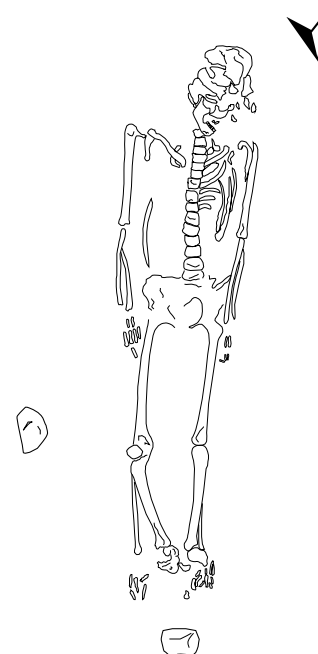

Гроб № 77

– **Гроб 79:** Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен.
 Местоположение: кв. А9 север; дълбочина: 472,56/472,59
 Описание на скелета: Скелет на детски индивид. Силно изтлели кости, сравнително добре запазен череп и зъби. Горни и долни крайници изпънати покрай тялото, стъпалата едно до друго, легнали на дясната си страна.
 Ориентация: Ю–С
 Размери на скелета: дължина – 1,18 м.
 Гробно съоръжение: Не е локализирана гробна яма, до краката на скелета – един камък.
 Гробен инвентар: няма.
 – **Гроб 80:** Трупополагане в анатомичен порядък.
 Индивид: неопределен.
 Местоположение: кв. А9 север; дълбочина: 471,87/471,88
 Описание на скелета: Силно изтлели кости, част от него вероятно е разнесена. Запазени са дългите кости на ръцете, бедрата и отчасти подбедриците, както и черепът, който е силно натрошен. Запазени са и части от ходилото на левия крак. На мястото на гръбнака и таза личат само следи от

тях. Ръцете са изпънати до тялото, главата е полегнала на дясната си страна.

Ориентация: С–Ю
 Размери на скелета: дължина – 1,74 м; ширина рамене – 0,40 м; дължина дясна бедрена кост – 0,42 м.
 Гробно съоръжение: вероятно правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Ширина – 0,70 м.
 Гробен инвентар: няма.
 – **Гроб 81:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Гроб № 81

Индивид: неопределен.
 Местоположение: кв. А9 юг; дълбочина: 471,91/472,04
 Описание на скелета: Добре запазени кости, черепът е фрагментиран. Изпънато положение, ръцете изпънати до тялото, главата е легнала на лявата си страна и гледа на СЗ.
 Ориентация: ЮЗ–СИ
 Размери на скелета: дължина – 1,78 м; ширина – 0,40 м; дължина дясна бедрена кост – 0,48 м.
 Гробно съоръжение: гробна яма със белезникави следи от органика по ръба.
 Гробен инвентар: няма.
 – **Гроб 82:** Трупополагане.
 Индивид: неопределен.
 Местоположение: кв. Г7/Г8 юг; дълбочина: 471,85

Описание на скелета: Почти изцяло разнесен, откри се единствено единия крак.

Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– Гроб 83: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. В8 юг; дълбочина: 471,84/471,85

Описание на скелета: Горната половина на скелета е силно разнесена. Запазени са краката и части от ръцете.

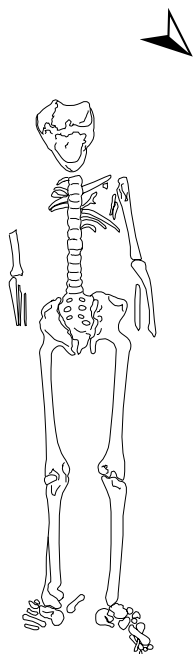
Ориентация: ЮЗ–СИ

Размери на скелета: запазена дължина – 0,90 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– Гроб 84: Трупополагане в анатомичен порядък.

Гроб № 84

Индивид: мъж, 50–60 г.

Местоположение: кв. В9 юг; дълбочина: 471,64/471,67

Описание на скелета: Сравнително добре запазени кости, липсва дясното рамо (вероятно разнесено) и части от ръцете. Много добре запазени крака, таз и гръбнак, черепът е частично фрагментиран. Вдълбнатина отдясно на черепа, установена при антропологичния анализ.

Ориентация: ЮЗ–СИ

Размери на скелета: дължина – 1,55 м; ширина лакти – 0,40 м; дължина дясна бедрена кост – 0,40 м.

Гробно съоръжение: –

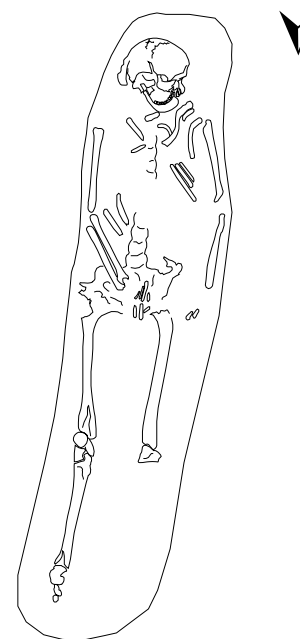
Гробен инвентар: няма.

– Гроб 85: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 40–50 г.

Местоположение: кв. А9 юг; дълбочина: 471,98/471,99

Описание на скелета: Добре запазени кости, липсват лявата подбедрица и ходило. Дясната ръка е свита върху таза, а лявата – изпъната до тялото. Главата е легнала на лявата си страна. Гръбнакът и някои ребра са в лошо състояние, като са почти изтлели.

Гроб № 85

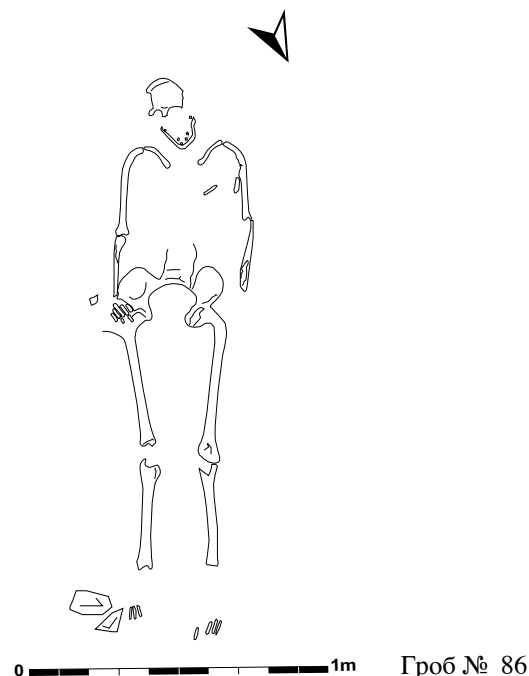
Ориентация: Ю–С

Размери на скелета: дължина – 1,78 м; ширина рамене – 0,45 м; дължина дясна бедрена кост – 0,37 м.

Гробно съоръжение: Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли, маркирана по ръба с безезникави следи от органика. Проследява се и във височина, до разположеното над гроба каменно съоръжение – надгробие. Дължина – 2,04 м; ширина – 0,50 м; дълбочина – 0,60 м (до надгробие).

Гробен инвентар: няма.

– Гроб 86: Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: жена, 20–40 г.

Местоположение: кв. Б9 юг; дълбочина: 471,52/471,63

Описание на скелета: Недобро състояние на костите. Липсват гръбнакът, гръдния кош и части от ходилата, лявата китка и черепа. Дясната ръка е на таза, а лявата – изпъната до тялото.

Ориентация: Ю – С

Размери на скелета: дължина – 1,62 м; ширина рамене – 0,38 м; дължина дясна бедрена кост – 0,40 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 87:** Трупополагане.

Индивид: мъж, 40–50 г.

Местоположение: кв. А10 юг; дълбочина: 470,82

Описание на скелета: Изцяло разрушен.

Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 88:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: мъж, 20–25 г.

Местоположение: кв. А10 юг; дълбочина: 470,90

Описание на скелета: Лошо състояние на костите. Лявата половина е разнесена. Дясната ръка е изпъната до тялото, главата е леко наклонена на ляво.

Ориентация: С–Ю

Размери на скелета: дължина – 1,82 м; дължина дясна бедрена кост – 0,43 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 89:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: –

Местоположение: кв. А10/Б10 север; дълбочина: 470,51

Описание на скелета: Почти изцяло унищожен, запазени са само краката.

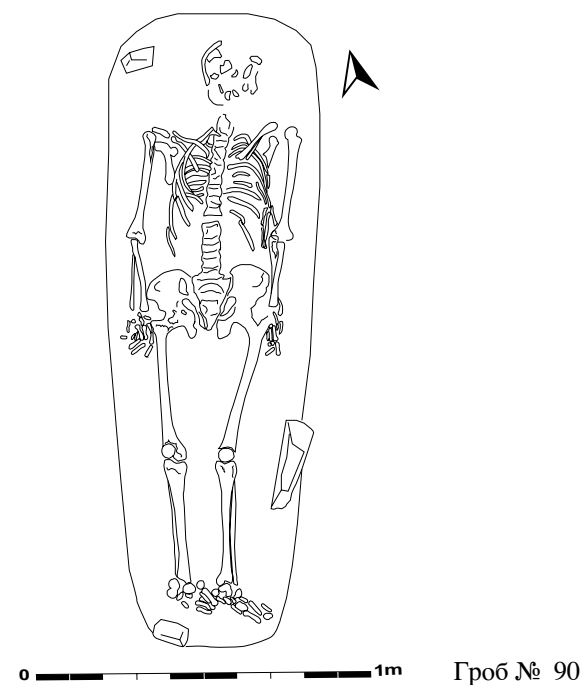
Ориентация: –

Размери на скелета: –

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 90:** Трупополагане в анатомичен порядък.

Индивид: неопределен.

Местоположение: кв. А10 север; дълбочина: 470,85/470,88

Описание на скелета: Много добре запазени кости, част от черепа е разнесена. Ръцете са изпънати до тялото, почти всички кости са запазени на място.

Ориентация: С–Ю

Размери на скелета: дължина – 1,77 м; ширина рамене – 0,48 м; ширина таз – 0,39 м; дължина дясна бедрена кост – 0,46 м.

Гробно съоръжение: –

Гробен инвентар: няма.

– **Гроб 91:** Трупополагане в анатомичен порядък.
Индивид: дете, 10–14 г.
Местоположение: кв. А10 юг; дълбочина: 471,05/471,07
Описание на скелета: Детски скелет, много лошо състояние на костите, част от тях липсват, черепът е фрагментиран.
Ориентация: С–Ю
Размери на скелета: дължина – 1,22 м; дължина дясна бедрена кост – 0,29 м.
Гробно съоръжение: –
Гробен инвентар: няма.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Агре 2001:** Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V – IV в. пр. Хр.). – Археология, кн. 1–2. С., 2001, 52–60.
- Балабанова 2001:** М. А. Балабанова. Обычай искусственной деформации головы у поздних сарматов: Проблемы, исследования, результаты и суждения. – Нижневолжский археологический вестник, вып. 4. 2001, 107–122.
- Борисова, Занева 2010 г:** Т. Борисова, М. Занева. Могилен некропол в м. Кременското, с. Правешка Лъкавица, община Правец. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. С., 2010, 235–237
- Борисова 2011а:** Т. Борисова. Археологически проучвания на Исторически музей – Правец, през периода 2007–2010 г. Резултати, проблеми, перспективи. – Исторически корени и културно наследство на община Правец, т. 2. С., 2011, 9–32.
- Борисова 2011б:** Т. Борисова. Античната крепост „Боровец“ край с. Разлив, община Правец. – Исторически корени и културно наследство на община Правец, т. 2. С., 2011, 41–52.
- Борисова, Занева 2015:** Т. Борисова, М. Занева: Археологическо проучване на Пешова могила, с. Правешка Лъкавица, община Правец. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. С., 2015, 241–244.
- Генчева 2004:** Е. Генчева. Римските фибули от България. Велико Търново, 2004.
- Георгиева 1991:** Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.). – Археология, кн. 1. София, 1991, 1–11.
- Домарадски 1999:** М. Домарадски и кол. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места, **Разкопки и проучвания**, Т. XXVI, С., 1999.
- Марваков 2006:** Т. Марваков. Ранновизантийска катарама от некропола при село Копривлен, Гоцеделчевско. – ИИМК, т. XIII. 2006, 399–403.
- Табакова-Цанова 1981:** Г. Табакова-Цанова. Късноантичният некропол в местността Стражата край Плевен. – ИНИМ, кн. 3. 1981, 173–176.
- Schulze-Dörrlamm 2002:** M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtel-beschläge im Römisch – Germanischen Zentralmuseum. Die Schnallen ohne Beschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jahrhunderts, 1. Mainz, 2002.

ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ АНТРОПОЛОГИЧНОТО ПРОУЧВАНЕ НА КОСТНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ ПЕШОВА МОГИЛА ПРИ С. ПРАВЕШКА ЛЪКАВИЦА

гл. ас. д-р Виктория РУСЕВА (ИА при БАН)

В материала, предоставен за антропологично изследване от некропола на Пешова могила до с. Правешка Лъкавица са изследвани скелетни останки от 81 гробни комплекса и една яма. Общо, материалът е в лошо състояние, вследствие на естествена деградация в условията на горски почви и активни ерозионни условия в планинска среда. Разпознати са 90 индивида, като в повечето случаи в гробен комплекс се открива по един индивид, с изключение на пет случая, в които се идентифицират по два индивида, съответно израстнали в гр. № 2 – дете на ок. 6 г. и юноша, вероятно жена на 15–18 г. в гр. № 10, израстнал индивид и дете, на ок. 10–16 г. в гр. № 17 – мъж, на ок. 20–25 г. и дете на възраст 8–14 г., и израстнал мъж и индивид в по-млада възраст в гр. № 89.

Полово-възрастово разпределение на погребаните в Пешова могила

При антропологичното изследване на костните останки възрастта при настъпване на смъртта се определя по развитието на съзъбието, оценено по методите на Зубов (1968) сравнени с таблицата на *Ubelaker* (1989), развитието на костите на краниалния и посткраниалния скелет по методите на *Schwartz* (1995), Алексеев (1966) и *Bass* (1971), размерите на дългите кости на крайниците по методите, обобщени в *Shaefer et al.* (2009) и таблиците на *Mareš* (1970). При израстналите индивиди определянето на възрастта при настъпване на смъртта се извършва според наличните фрагменти по степен на облитерация на черепните шевове по скалата на *Olivier-Simpson* (в: Алексеев, Дебец 1964), по релеф на симфизната повърхност на пубисната кост, оценен по скалата на *Todd* (в: *Schwartz* 1995) в единични случаи и релеф на *facies auricularia* на тазовите кости, оценен по таблицата на *Lovejoy et al.* (1985). Като допълнителна информация при определяне на възрастта са взети под внимание и резултатите от анализа на изтриването на зъбния емайл (*abrasio*) на първи-трети молари, по скалата на *Brothwell* (1965) (в: *Bass* 1971). Определянето на пола на индивидите се извършва при оценка на белезите на фрагментите от краниалния и посткраниалния скелет, по методите,

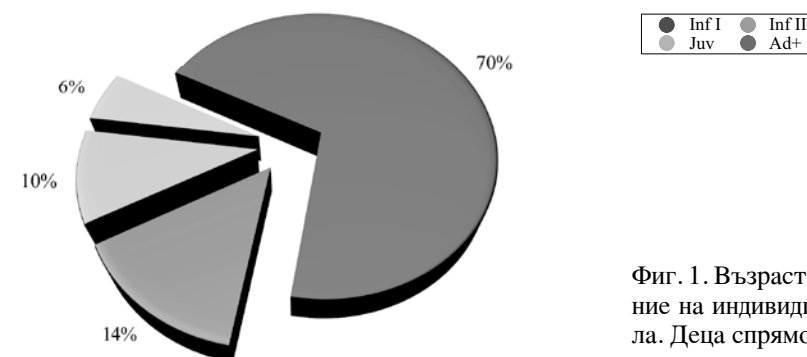
описани в *Acsadi-Nemeskeri (1970)* и по черепните кости по методите, обобщени от *Ferenbach et al. (1980)* и *Buikstra u Ubelaker (in: Walrath et al. 2004)*. Допълнително за определяне на пола са използвани и размери на дългите кости на крайниците – сагитален диаметър на главата на раменната кост по таблицата на *Dwight-Krongman (1962)*, диаметър на главата на бедрената кост по *Pearson (1919)* и *Thiemme (1957)*, бикондиларна ширина на раменната и бедрените кости по *Tiemme (1957)* (в: *Bass 1971*), диаметър на главата на лъчева кост по описаните методи в *Kühl (1985)* и дължина на ключица по *Thiemme (1957)* (в: *Bass 1971*) и по Алексеев (1966).

От общия анализ на полово-възрастовото разпределение на установените индивиди трябва да се извади разкритият в яма № 1. Този комплекс показва характеристики, следствие на извършения в него обред, които рязко го отличават от останалите гробни комплекси от некропола. Скелетните отанки от яма № 1 показват характеристики на ситуацията, близки до наблюдаваните в някои комплекси от ранната и късна желязна епохи, срещани в полетата с ритуални ями, свързани с тракийското население. Такива характеристики са нарушения анатомичен порядък на скелета с дезартикулация, вероятна непреднамерена първоначална позиция на тялото, говореща за негрижливо отношение към него. Подобно на много такива комплекси (Свиленград, Малко Тръново) антропологичния анализ идентифицира костните останки от този комплекс като оставени от дете на ок. шест-осем месеца до една година, според развитието на зъбите от млечното съзъбие. Изглежда в областта са се съхранили традиции, характерни за тракийските племена до по-късна епоха.

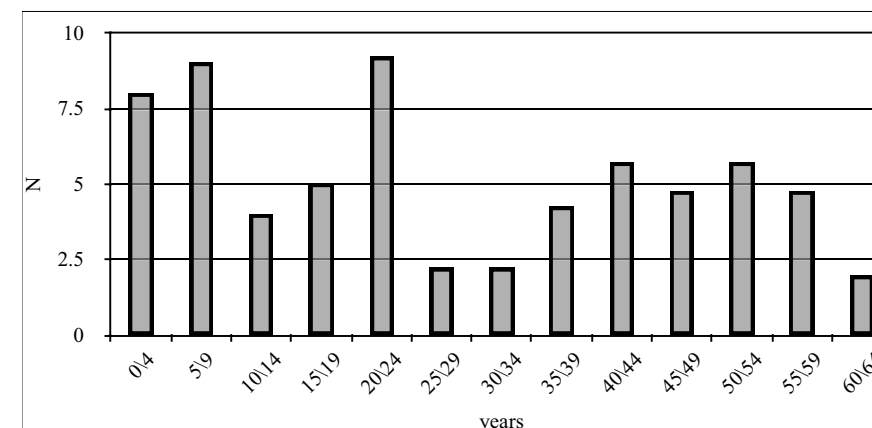
От установените 90 индивида степента на съхраненост на материала позволи определяне на пол и възраст (в основните възрастови групи в антропологията) в 67 случая. 22 от изследваните комплекси не предоставят дотатъчно материал за определяне на пола или възрастта в основните възрастови групи, като индивидите от тях се определят общо като израснали, над 20 години. Тези останки са взети под внимание при оценка на относителния дял на индивидите в детска възраст. При това погребаните в първа детска възраст, 0–7 години, 12 индивида, представляват 14,44 % от изследваните (фиг. 1). Във втора детска възраст попадат 9 индивида, достигайки 10 % от погребаните. Общо тези данни говорят за ниска репрезентативност на антропологичния материал от некропола на детската смъртност в популация от прединдустриален период. Тази особеност може да е причинена от по-силна деструкция на костите на деца, като по-слабо резистентни в неблагоприятните условия за съхранение на костния материал на обекта. По-скоро (въпреки трудностите, които

създават природните условия за съхранение на костите на деца) трябва да се допуснат причини от културно естество, възпрепятстващи достъпа на деца в некропола. Най-често подобни се явяват рестрикции в погребалния обред за погребение на индивиди, които не достигат определена степен в развитието си в рамките на редовния некропол.

Поради планинското разположение на некропола може да се допусне и възможността индивиди в ранна детска възраст да липсват, или са много малък брой в общността, оставила некропола. Общо лоша представеност на индивидите в детска възраст е регистрирана в много от археологически проучените некрополи, обяснявана с причини от различно естество и съобразно особеностите, наблюдавани на различните обекти. Слабата представеност на индивидите от първа детска възраст се доказва и от пропорцията на индивиди, определени на възраст до 5 години съотнесени към тези на възраст от пет до 10 години (фиг. 2).

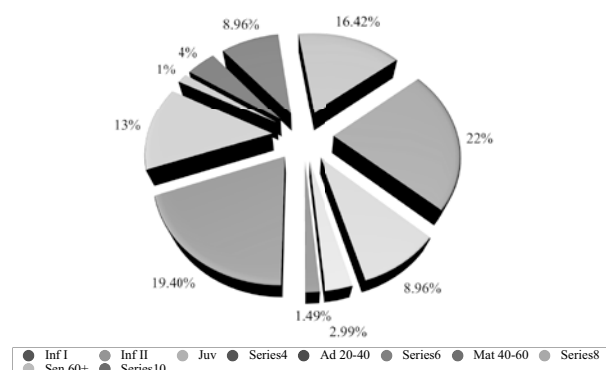

Фиг. 1. Възрастово разпределение на индивидите от некропола. Деца спрямо израснали

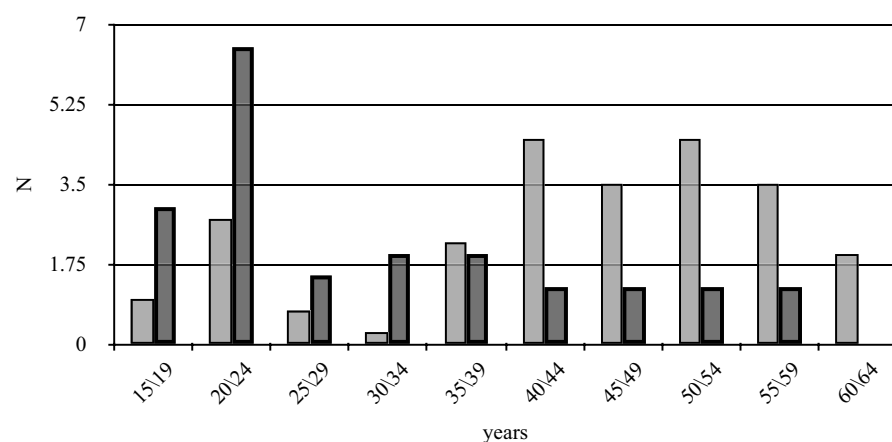

Фиг. 2. Разпределение на възрастово определените индивиди от некропола в петгодишни възрастови интервали (67 от изследваните; от индивиди, определени в 10- и 20 годишни възрастови интервали са взети средни стойности за петгодишните възрастови интервали)

Жените и мъжете са поравно представени при полово определените иззрастнали, съответно 29 мъже (50,88 %) и 28 жени (49,12 %). Характерната особеност на доиндустриалните общества – възрастово разпределение при двата пола при иззрастналите с повишена смъртност при младите жени се проявява и в тази популация (фиг. 3). Установява се изявен пик в първи възрастов интервал, 20–25 години, свързан с първата бременност и раждане при младите жени. Популацията показва относително благоприятни условия за преживяване при мъжете, от които повече от половината доживяват над 40–45 годишна възраст.

Фиг. 3. Разпределение на полово-възрастово определените индивиди от некропола (67 от изследваните)

Фиг. 4. Разпределение на полово-възрастово определените индивиди от некропола (67 от изследваните), юноши и иззрастнали, мъже и жени

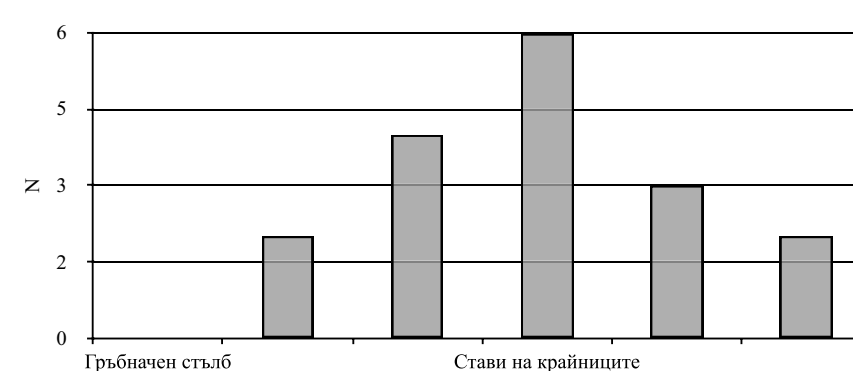
Здравословно състояние

Установяването на патологични изменения на костите на краищата и посткраниалния скелет се постига по класификацията на

Aufderheide, Rodriguez-Martin (1998) и Ortner (2003). Патологичните изменения на зъбно-челюстния апарат се документират според класификацията на Lukacs (1989).

Повечето от скелетните останки са в състояние, позволяващо оценка на здравословното състояние. Повече информация може да бъде извлечена за състоянието на зъбно-челюстния апарат. Детайлното проучване по този проблем предстои. Общо развитие на зъбен кариес се регистрира от възрастова група 20–25 години, като в единични случаи от тази възраст се установява и загуба на зъби (гр. № 88, мъж, 20–25 г., гр. № 86 жена, 20–40 г.). Загубата на зъби в подобна млада възраст може да се обясни с общо влошено здравословно състояние. Над 40 години се откриват случаи на пълно (гр. № 84, мъж, 50–60) или напреднало обеззъбяване (гр. № 66, мъж, 40–60 г.). Алвеоларните израстъци често са засегнати от пародонтозен процес.

Развитието на дегенеративно-дистрофични изменения се проследяват на 17 индивида, съответно на 6 за гръбначния стълб и 11 за ставите на дългите кости на крайниците. При ставите на дългите кости на крайниците при шест индивида се установява липса на изменение по съхранените фрагменти, при три се откриват следи от развитие на артроза и при два – развити изменения (фиг. 5). По прешлените на гръбначния стълб развитие на спондилоза показват двама от изследваните и четири – развити изменения. Единичните скелети, които дават възможност да се проследи зависимостта на изменението спрямо възрастта на индивида показват завишена засегнатост след 40 годишна възраст.

Фиг. 5. Развитие на дегенеративно-дистрофични изменения

Отново фрагментарността на материала не позволява оценка на засегнатостта на популацията от травматични поражения. С подобни данни могат да се свържат няколко случая на ентезопатични изменения и осифициращ миозит, засягащи съответно дясна раменна кост, в

областта на залавното място на делтоидния мускул при индивида от гр. № 15 – на мъж 20–40 г., дистално на лява голямопищялна кост на индивида от гр. № 36, неопределен полове, на ок. 20–25 г. при смъртта¹, колянно капаче от гр. № 42, мъж, 60–65, и местата на произход на *pectoralis major*, *latissimus dorsi* и *teres major* на предната стена на раменните кости на индивида от гр. № 50, жена, 20–40 г. Всички тези изменения могат да се интерпретират като следствие от тежки физически натоварвания и травми на мускулни влакна и сухожилни връзки. Като следствие от травма може да се интерпретира и дефект, открит дистално на малкопищялната кост на индивида от гр. № 64, мъж, 50–60 г. На същия индивид се открива и анкилоза (срастване на ставата между две фаланги)² и миозит на метакарпална кост³. Възможно е изменението да е получено след травма; състоянието затруднява движенията на пръстите на ръката и в известна степен инвалидизира крайника, който вероятно не може да извършва достатъчно прецизно финни движения. Миозит на залавното място на един от мускулите се установява и на първа лява метатарзална кост (метатарзалната кост на палеца на лявото ходило)⁴ на индивида от гр. № 65, определен като по-скоро мъж, на ок. 40–45 г. при настъпване на смъртта.

1. Първа лява метатарзална кост, гр. № 65, пол, определен като по-скоро мъжки, възраст около и над 40–45 г., осифициращ миозит. 2. Анкилоза между фаланги от първи и втори ред на ръка, гр. № 64. 3. Метакарпална кост от същия индивид, осифициращ миозит. 4. Лява голямопищялна кост, гр. № 36, неопределен пол, израснал, над 20–25 г., осифициращ миозит. 5. Лява бедрена кост, гр. № 14, мъж, 35–40 г., изменения на главата.

На скелетните останки на три индивида, съответно от гр. № 2, неопределен пол, израснал, над 20 г., и от № 29, неопределен пол, 20–40 г., № 51, мъж, над 20 г. се откриват изменения на метатарзалните кости, които може да са свързани с претоварвания при ходене. По подобен начин, с усложнение и от травма, може да се интерпретира и коментираното изменение на индивида от гр. № 65. На фаланга от скелета на индивида от гр. № 59 се установява силно заострен дистален край. Изменението може да е причинено от ампутация. Предвид планинския район, в който популацията се е развивала може да се предположи и преживяно измръзване на крайника.

В един случай при скелета от гр. № 13, мъж, 35–40 г. се открива трайно увреждане, което причинява тежка инвалидизация вероятно от периода на детството. Състоянието на главата на бедрената кост⁵ може да се интерпретира като следствие от луксация в тазобедрената става. Подобно състояние по-скоро е вродено, отколкото следствие от травма в областта.

В популацията се срещат и инфекциозни заболявания. Отново материалът се оценява като нерепрезентативен за честотата на разпространението им. От такива заболявания могат да произхождат измененията на ендокраниалната повърхност на черепа на индивид от гр. № 60, мъж, 50–60 г.⁶ и на лумбален прешлен⁷ от скелета от гр. № 86, жена, 20–40 г. Измененията при първия индивид могат да се интерпретират като следствие от тежка менингеална инфекция.

В два случая се откриват следи от туморни изменения (неоплазми). Такива се установяват на скелета от гр. № 37, жена, 40–60 г., с изменение на anteriornата стена на дясна голямопищялна кост (може да се определи като остеома)⁸. На вътречерепната повърхност на индивида от гр. № 88, мъж, 20–25 г., се установява костно нарастване на челната кост.

Изменения на фронталната кост, определени като *hyperostosis frontalis interna* се установяват на индивида от гр. № 55, мъж, 40–60 г. Това изменение е свързано по-скоро с нарушения в хормоналния баланс при индивиди в по-напреднала възраст, в някои случаи отново причинен от туморни изменения. Големината на нарастванията при индивидите от гр. № 55 и 88 предполагат притискане на стоящите отдолу мозъчни структури и съответно нарушения на нервните функции и вероятно главоболие. С тежки ментални отклонения често се свързват и изявено патологичните форми на черепа. Такава – триъгълна форма във вер-

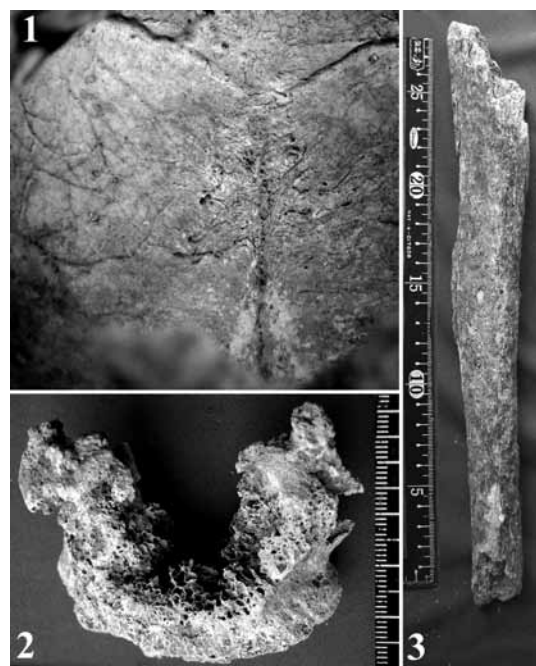
⁵ Вж (обр. 1. 5)

⁶ Вж (обр. 2. 1)

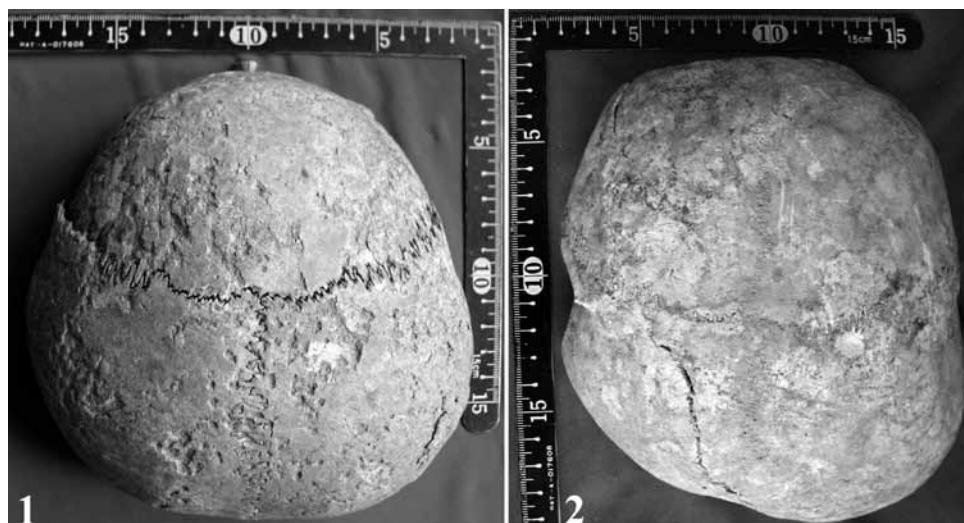
⁷ Вж (обр. 2.2)

⁸ Вж (обр. 2. 3)

тикална норма (тригоноцефалия) се открива при индивида от гр. № 33, жена, 20–25 г.

1. Ендокраниална повърхност на париетални кости, гр. № 60, мъж, ок. 60–65 г., костна реакция след преживян инфекциозен процес около сагитален синус. 2. Лумбален прешлен, anterioren изглед, гр. № 86, жена, 20–40 г., деструкция след патологичен процес, възможно карцином или инфекциозен процес, възможно бруцелоза, силна деструкция post mortem на скелета пречи за поточна диагноза. 3. Дясна голямопещална кост, гр. № 37, жена, 40–60 г., туморно нарастване на предния ръб след развитие на остеома.

1. Черепен покрив, вертикален изглед, гр. № 33, жена, 20–25 г., развитие на тригоноцефалия. 2. Черепен покрив, вертикален изглед, гр. № 65, пол, определен като по-скоро мъжки, възраст около и над 40–45 г., неправилна форма.

Изменението е вродено и се развива от раждането на индивида. Не съвсем изявено отклонение от нормалната форма на черепа се установява и при индивида от гр. № 65, определен като по-скоро мъж, на ок. 50–60 г. при настъпване на смъртта. Тук се наблюдава анатомична особеност – наличие на *sutura metopica* (метопичен шев на челната кост). В отличие от нормалното разположение на шева при този индивид шевът се отклонява на ок. 0,5–0,7 cm в ляво, като създава несиметричност на челната кост и не се свързва с коронарния шев при мястото на свързване на сагиталния шев, а съответно в ляво от нея. Въпреки силната послесмъртна деформация, този череп показва несиметричност в очертанията си във вертикална норма, вероятно следствие от преждевременна облитерация на сагиталния шев⁹.

Данни за настъпване на инвалидизация има при индивидите от гр. № 55 и 88 от по-напредналата възраст, и от гр. № 33 от ранното детство. И при трите индивида може да се предположат нарушения в нервната дейност, като този от гр. № 33 възможно да има ретардация в умственото си развитие още от ранното си детство според данните за изразено увеличен брой деца с умствена изостаналост при случаите на подобни патологични изменения на главата (Каданов, Мутафов 1984). Възможно е подобно състояние и при индивида от гр. № 65. Вероятно отново от ранно детство е инвалидизиран и индивидът от гр. № 13, при който инвалидизацията се изразява в трудности в придвижването. Тези индивиди вероятно се нуждаят от постоянна помощ от общността, в която живеят за всекидневния живот. За тези от гр. № 33, 55 и 88 може да се допусне и известна девиантност в поведението. По ниска степен на инвалидизация се установява при индивида от гр. № 64. Възможно е известно затруднение в моториката на крайниците да имат и индивидите от гр. № 15, 36, 50 и 65. В тези случаи трябва да се допусне самостоятелност на индивидите при изпълнение на ежедневните им дейности.

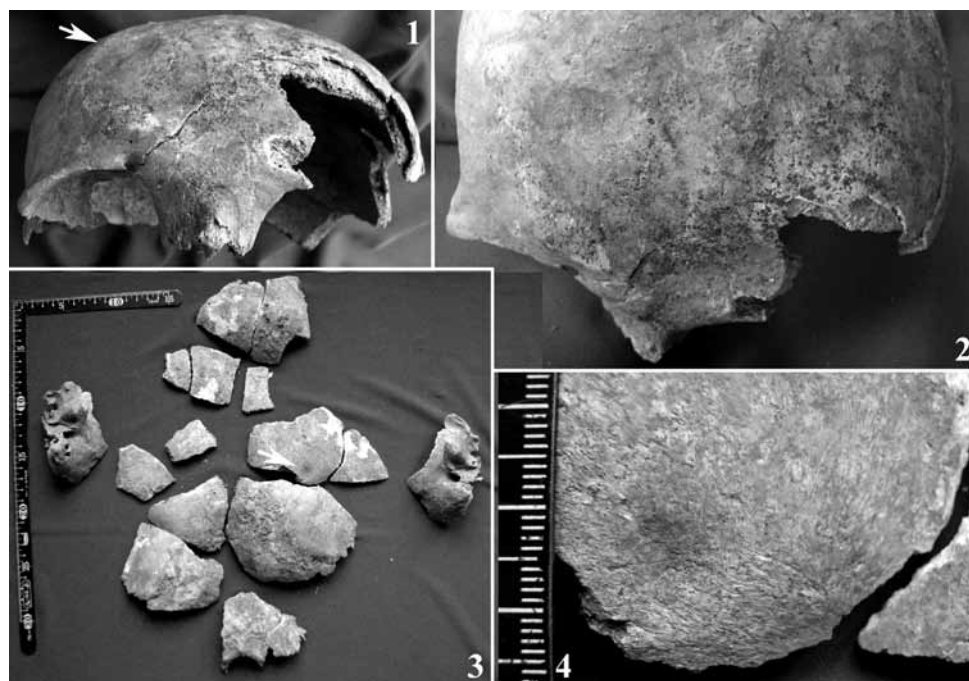
Остава неясна интерпретацията на дефектът от гр. № 84, мъж, 50–60 г. Тук на дясна париетална кост се регистрира дефект, вдлъбване с овална форма, с диаметри ок. 1,4 x 1,15 cm и гладка повърхност¹⁰.

Дефектът е от преживяна травма, възможно е да е следа от неинтенционална намеса за което свидетелства разположението му, асиметрично на кост от черепния покрив. Подобен дефект може да се интерпретира също така и като следа от преживяна непълна черепна трепанация – културна намеса върху черепа на живия човек. Такава се практикува в много от археологиче-

⁹ Вж (обр. 3. 2)

¹⁰ Вж (обр. 4. 3–4)

ски проучваните култури, разпространени на широки територии от Евразия, имащи различна цел, която обединява ритуала и лечението с различна степен на значение в различна културна среда. Подобна следа се разкрива и на челна кост на индивида от гр. № 65, където над дясна очница се разкрива дефект, вдлъбване, с овално-лещовидна форма и размери 2,1 x 1,28 cm¹¹. Несиметричното разположение на тази следа, както и формата ѝ насочват интерпретацията ѝ по-скоро като резултат от случайна травма или нарушение на *lamina externa* след преживяна инфекция на скалпа, отколкото като преживяна непълна трепанация. Наблюдаваното изменение в срастването на черепните шевове обаче не изключва и възможността за опит за лечение на патологично състояние на невробраниума с вмешателство от типа на непълната трепанация.

1. Фрагмент от челна кост, гр. № 65, пол определен като по-скоро мъжки, възраст около и над 40–45 г., дефект с овална форма. 2. Детайл. 3. Фрагменти от черепен покрив, гр. № 84, мъж, 50–60 г., дефект с овална форма от травма на дясна теменна кост. 4. Дясна теменна кот, същия индивид, детайл.

Друг случай на културна намеса върху черепа на живия човек се открива на черепа на индивида от гр. № 45.

¹¹ Вж (обр. 4. 1–2)

Черепен покрив, гр. № 45, мъж, ок. 40–50 г., двулентова деформация на главата през челната и теменните кости: 1. Ляв профилен изглед. 2. Десен профилен изглед.

Скелетът е силно деструктиран, от черепа се открива единствено относително пълен черепен покрив. Полът на индивида се определя като по-скоро мъжки, главно по надвеждния релеф на челната кост. Възрастта, съответно по облитерация на черепните шевове, се изчислява на ок. 40–50 г. при настъпване на смъртта. Въпреки известната послесмъртна деформация черепът показва изразена изкуствена деформация от двулентов тип през челната и двете париетални кости. Този ритуал се появява на Балканите с племената от Великото преселение на народите, като по-ранните находки от България са единични и се свързват с късноантични комплекси. Единият случай е от Южна България, при Августа Траяна (дн. Стара Загора), на индивид определен като мъж (Боев, Чолаков 1978), един случай от Северна България – от Плевен (Боев 1972) и един случай от Югозападна България – от Кюстендилско, между селата Длъхчево и Сабляр, индивид определен като жена, на възраст ок. 40–45 г. при настъпване на смъртта (Боев 1958). Първите две находки са свързани с навлизане на хунски племена. От Западна България изкуствена деформация на черепа се разкрива при някои от скелетите от некропола при с. Кошарево (непубликувани данни, наблюдения на автора). По-късно подобни двулентови черепни деформации са разпространени в раносредновековните некрополи от Североизточна България с честота от ок. 20 до 30–40 %.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Acsádi, Nemeskéri 1970: G. Acsádi, J. Nemeskéri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, Akadémiai Kiado, 1970, 333 p.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge University Press, 1998, p. 478.

Bass 1987: Bass, W. **Human Osteology:** a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton. University of Missouri, 1971, p. 281.

Boev 1972: Boev, P. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung fuer die Herkunft ihrer Bevoelkerung. Sofia, Verlag der Bulgarische Akademik der Wissenschaften, 1972.

Kühl 1985: Kühl, R. Skelettreste aus prähistorische Brandbestattungen und ihre Aussagemöglichkeiten, mit Hinweisen auf spezielle Fragestellungen in Schleswig-Holstein. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW), Band 115, 1985, 113–137.

Lovejoy et al. 1985: Lovejoy, C., R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A new Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. American Journal of Physical Anthropology, 1985, 68, 15–28.

Lukacs 1989: Lukacs, J. Dental Paleopathology: Methodology Standardized. In: Reconstruction of Life from Skeleton. Alan Liss Inc., 1989, p. 261–279.

Mareš 1970: Mareš, M. Measurements from roentgenograms. In: McCammon, R. (Ed.) Human Growth and Development, 157–200. Springfield IL, C.C. Thomas.

Ortner 2003: Ortner D. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Elsevier, Sec. Ed.

Schaefer et al. 2009: Schaefer, M., S. Black, L. Scheuer. Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual. Elsevier, 2009, 369.

Schwartz 1995: J. H. Schwartz. Skeleton Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis). New York, Oxford Press, 1995.

Ubelaker 1989: Ubelaker, D. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation (2 nd Ed.). Washington DC, Taraxacum.

Walrath et al. 2004: Walrath D., P. Turner, J. Bruzek. Reliability Test of the Visual Assessment of Cranial Traits for Sex Determination. Am J Phys Anthropol, 125, 2004, 132–137.

Алексеев 1966: Алексеев, В. Остеометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1966, 252 с.

Алексеев, Дебец 1964: Алексеев, В., Г. Дебец. Краниометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1964, 228 с.

Боев, 1958: П. Боев. Изкуствено деформиран череп от Кюстендилско. Известия на отделението по биологически и медицински науки БАН, II, 1958, 15–20.

Боев, Чолаков 1978: П. Боев, Сл. Чолаков. Изкуствено деформиран череп от некропола на Августа Траяна. ГСУ БФ, 1978, Антропология 68, 11–21.

Зубов 1968: А. Зубов. Одонтология. Методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1968.

Каданов, Мутафов 1984: Каданов, Д., Мутафов, С. Черепът на човека в медико-антропологичен аспект. София 1984, 236.

МОГИЛА ПРАВЕЦ – 7 В МЕСТНОСТТА ПЕНАКА, ГР. ПРАВЕЦ

*Михаела ЗАНЕВА, Татяна БОРИСОВА,
(ИМ – Правец)*

През последните години се констатира количествено натрупване на нови гробни съоръжения в резултат на предприетите множество археологически разкопки свързани с тракийското население през римската епоха.

През 45 г. от н. е. Римската империя създава провинция Тракия, като обединява земите между Балкана и Егейско море. Свидетелство за това са по-ранните тракийски некрополи, които продължават своя живот и в тази епоха, а така също и новосъздадените поселения. Категоричен пример за това е проучената през двата археологически сезона за периода 2011–2012 г. надгробна могила в м. Пенака, гр. Правец. Географското положение винаги е онзи обуславящ фактор, който предопределя развитието на определена етническа общност.

Обобщаването на резултатите от проучванията извежда на преден план основните закономерности на погребалните практики и отношението на хората от тази епоха към смъртта.

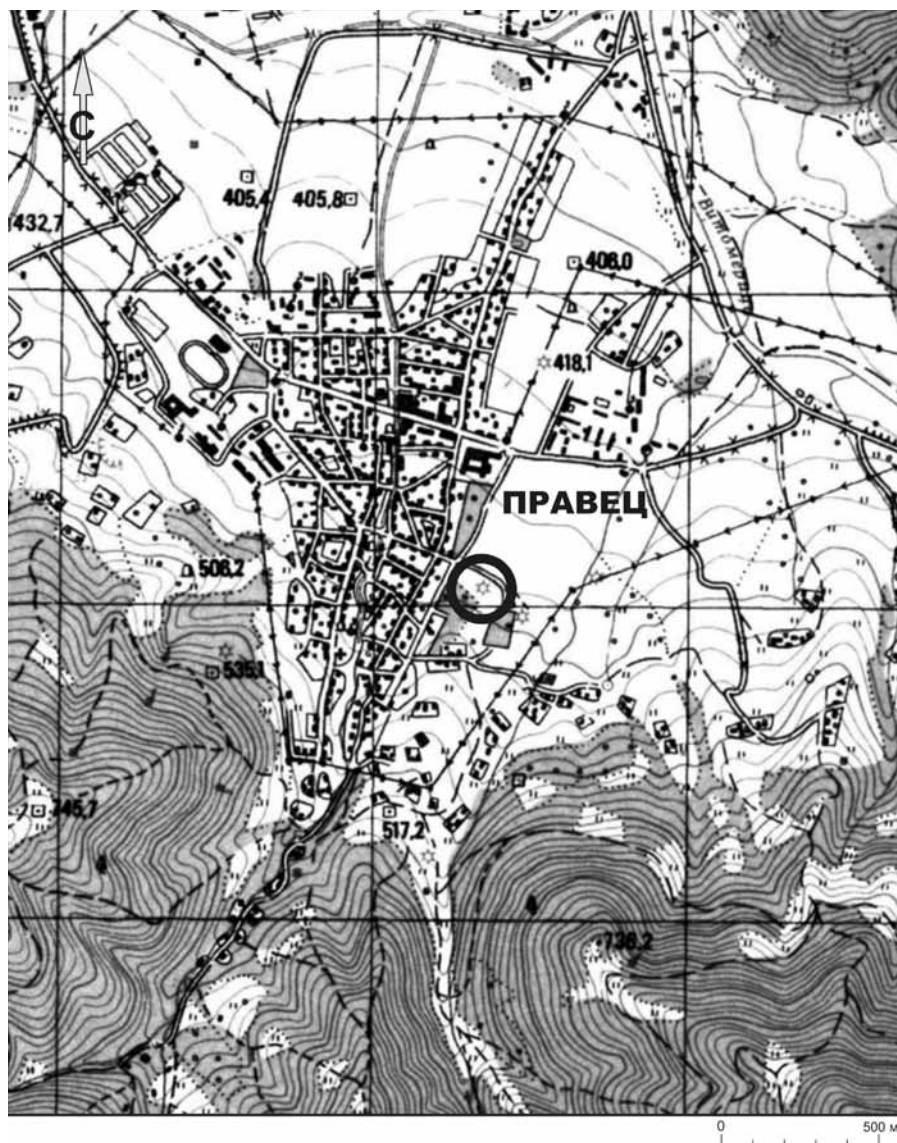
При подравняване на терен, в местността Пенака в близост до гробищния парк и на югоизток от централната част от града е локализирана надгробна могила¹. Нарушена е северната периферия на археологически обект „Могила Пр – 7“. Целостта на могилата, както и околото пространство попада в два имота. Имот пл. № 626, УПИ XXVII и имот пл. № 6307, УПИ XXVI в квартал 100 от регулационния план на гр. Правец от 2008 г.

Самата могила се намира на терен с естествен наклон от югозапад на североизток. Тя е част от могилен некропол състоящ се от три могили. Останалите две могили не са проучвани. Тя е с форма на пресечен конус, леко разлата в югоизточна посока. Височината преди проучването е около 1,60 м, с приблизителен диаметър в основата си 21,00 м, обрасла е с трънливи храсти.

Във видимия център на могилата се виждат четири иманярски изкопа направени на ръка. В централната част и в пространството на юг на билото на могилата се откри голям иманярски насип, наподобяващ форма на малка „могилка“. По повърхността се откриват необработен камъни с различни размери. В южната периферията на могилата е имало скровани

¹ Предприетите археологически проучвания през 2011 г. са с аварийен характер и се проведеха за периода от 15 до 19 декември 2011 г.

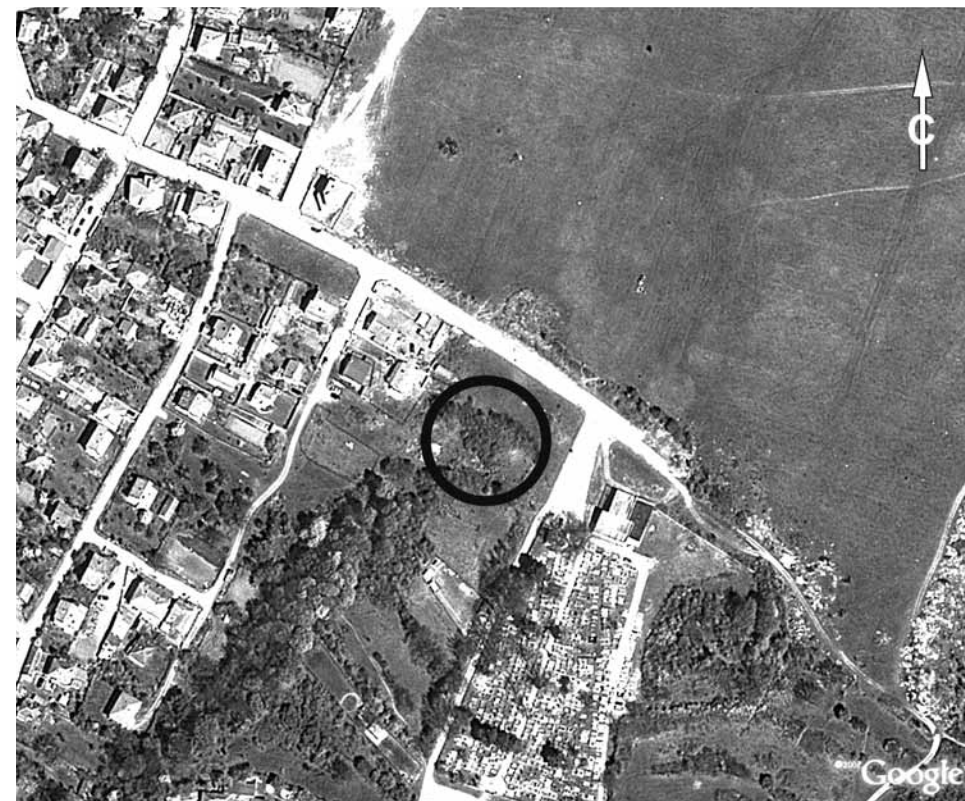
бараки, както и бетонни основи на малки постройки, като част от тях са нарушили повърхността на паметника.

Местонахождение на могила Пр – 7, местността Пенака,
в границите на град Правец

В хода на спасителното археологическо проучване през декември 2011 г. в североизточната част на могилата, са открити две гробни съ-

ръжения и четири ритуални огнища (Борисова, Занева 2012, 182–184). През следващата 2012 г. при редовни археологически разкопки могилата е цялостно проучена и документирана.

Сателитна снимка на обекта преди проучването

Първоначално се откри съоръжение изградено от необработени ломени камъни, разделено на два отделни сегмента. В резултат на цялостните проучвания (Борисова, Занева, 2013, 185–187) от двете години са регистрирани общо шест гробни съоръжения, вкопани в могиления насип и шест огнища със следи от ритуални практики (Табл. I. обр. 1).²

Гроб № 1 е локализиран в западната част на могиления насип. Той е с правоъгълна форма, изграден от необработени камъни, подредени един до друг (обр. 2). Във вътрешността на гроба, непосредствено до камъните при югоизточният му ъгъл се откри *in situ* фрагментиран керамичен съд с жълточервен цвят, поставен с устие нагоре върху горял пласт с множество

² Благодарим на инж. Атанас Каменаров за направата на геодезичното заснемане на обекта

следи от горяло дърво. Съдът е изработен на колело от добре пречистена глина. Във вътрешността му *in situ* се откри фрагментирана малка чаша с две дръжки, поставена с устие нагоре, изработена на колело от добре пречистена глина. Във вътрешността ѝ, пълна с пръст, са открити две монети на император Caracalla (211–217).

Гроб № 2. Локализира се в най-северната част, към периферията на могилата. Представлява предварително изкопана правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли, с останки от клада, върху която е извършено трупозигаряне на място. В източната средна част на гроба, непосредствено до очертанията на ямата са разчистени пет фрагментирани съда, поставени след изгарянето на кладата. (обр. 3). Три от тях са изработени на грънчарско колело, а два на ръка. И тук отново в голяма фрагментирана паница е поставена фрагментирана чашка. И двата съда са изработени от добре пречистена фина глина, изработени на грънчарско колело. Открито е и едно блюдо – поднос от фина пречистена глина с изображение на Горгона Медуза.

В пространството между двата гроба и извън очертанията им *in situ* е локализирано голямо количество фрагментирана керамика с култово предназначение, поставена върху горял пласт.

В СИ четвърт на могилата се откри гробно съоръжение *Гроб № 3*, което отстои на югоизток от гроб 2. То е с овална форма, вкопана в стария терен. (обр. 4). *In situ* са разчистени четири фрагментирани керамични съда. Всичките тези съдове са поставени върху горял пласт, като се откриват голямо количество въглени от горяло дърво. По цялото пространство, под съдовете в горелия пласт се откри малко количество горели човешки кости.

В непосредствена близост в южна посока от гроб 3 се локализира и разчисти *Гроб № 4*. Той отново представлява правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли, вкопана в стария терен. (обр. 5). При горните очертания на гробната яма има следи от отухлявания в червено-оранжев цвят, показателно за опалване на съоръжението. *In situ* в гроба са разчистени фрагменти керамика от четири съда.

В най-източната периферия на могилата са открити шест големи и три средно големи необработени камъка поставени един до друг с ориентация изток-запад с леко отклонение. Непосредствено в посока североизток от това каменно струпване е локализиран *Гроб № 5*. Той се ситира в западната периферия на очертанията на могилата. (обр. 6) Представлява предварително изкопана правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. При горните очертания на ямата отново има следи от отухлявания в червено-оранжев цвят вследствие на горял огън. *In situ* в гроба са разчистени четири керамични съда, като след вдигането им, във

вътрешността на един от тях се откри още една керамична чаша с две дръжки. Всички съдове са поставени в гроба след изгарянето на огъня в съоръжението.

Гроб № 6 е локализиран в западна посока към вътрешността на очертанията на могилата. На повърхността личат границите на неправилна правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли, вкопана в стария терен. При горните очертания на гробната яма има следи от отухлявания в червено-оранжев цвят, вследствие на горял огън. (обр. 7). На дъното на гробното съоръжение ясно личат изгорелите греди, които са с по-голяма дебелина на горелия пласт. Вероятно в това гробно съоръжение е натрупана най-голяма клада и поради тази причина се открива такова голямо количество въглени. Най-голяма концентрация на въглени от горяло дърво се вижда при западната половина на вкопаната гробна яма, където се откриват и три необработени малки камъка, маркиращи очертанията на съоръжението. Има вероятност голяма част от изгорялата клада да е била леко изнесена в западна посока. Възможно е да има момент на целенасочено търсена конструктивна форма при натрупването ѝ, преди изгарянето. В това гробно съоръжение са открити голямо количество горели човешки кости, както и едно правоъгълно мънисто, изработено от стъклена паста. В пълнежа от западната част на гробното съоръжение са открити още две мъниста изработени от стъклена паста. Те са прилепени едно до друго, вследствие на горелия огън в кладата и са в много слаба степен на запазеност. В този гроб няма наличие на керамични съдове, което е изключение за целия комплекс.

Като резултат от проучванията на могила Пенака, става ясно, че във всички гробни съоръжения е застъпен обредът трупозигаряне (кремация). Констатирани се два вида погребални практики:

– Трупозигаряне на място в гробното съоръжение при което след изгасването на кладата, в гробното съоръжение и около него са поставяни различни по размери и типове керамични съдове, вероятно пълни с жертвени храни (мляко, вода, вино, твърди храни и др.), като гробен инвентар. Използването на термина „гробен инвентар“ е най-точен, тъй като включва всичко, интенционално положено в гробната яма, освен човешките кости (Занева 2005, 41). Вследствие гробните ями са покривани с пръст и върху тях е издигнат земления васип (*гробове № 3, 4, 5, 6*).

– Вторият вид погребална практика застъпена в комплекса е кремирането на починалия на друго място, извън могиленото пространство и извън границите на могилата. Останките са били пренесени и поставени в гробните съоръжения (*гробове № 1 и 2*). Установяването на точното място на кремация извън гроба е много трудно. В този случай също няма данни за това. Трябва да отбележим, че без съмнение, из-

гарянето е по-скъпият и престижен обичай, характерен за населението обитавало земите ни през римската епоха. Понятието „погребални практики“ има събирателен характер, като включва в себе си разнообразни обреди, които се използват при извършването на всяко погребение през различните исторически периоди, установени по традиция (Занева 2005, 45).

Следите от ритуални практики са засвидетелствани от шест огнища, проучени през двата археологически сезона. Те са разположени в източната половина на могилата, като едно от тях се открива в югоизточната част на очертанията на могилата.

Всички те са с неправилна елипсовидна форма (обр. 8), със следи от огън и множество въглени, открити приблизително на една и съща дълбочина, като в *Огнище № 1* са разчистени останки от три горели греди, паднали плътно една до друга, а в *Огнище № 2*, освен въглени и следи от огън, се откриват горели кости, но без направен остеологичен анализ не е възможно да се определи дали са човешки или животински.

Изключение правят *Огнище № 3* и *№ 4*, където вследствие на горял огън и откритите въглени са намерени съответно един керамичен прешлен за вретено и един ритуален съд.

Керамичният инвентар открит в комплекса наброява тридесет и осем керамични съда. Те са с различна форма, големина и предназначение. Срещат се гърнета, паници, купи, чаши. Сред находките има и такива с ясно култово предназначение, като такава роля изпълняват ритуалните и поменални съдове – керноси, паници на три крачета. Интерес представлява подносът със схематично представено изображение на Горгона Медуза от вътрешната страна на дъното и украса по двете дръжки. Подносите с този тип изображения са характерни за източните провинции на империята. Медуза е един от най-известните персонажи в гръцката митология, който обикновено се отъждествява с коса от змии и вкаменяващи очи. Медуза на гръцки: Μέδουσα, по-точно Медуса – „страж, защитничка, повелителка“ е и най-известната от сестрите горгони, трите дъщери на морските чудовища Форкис и Кето (Hargreaves, 1990, 53–54). Този символ се открива не само върху съдове, но и върху монети, мозайки и т. н.

Една част от съдовете са със запазени цели форми, а други са фрагментирани, позволяващи възстановка. Откритата керамика показва присъствие на тракийския етнос, етнокултурните местни и производствени характеристики в римска Тракия. Като цяло керамиката е изработена от фина добре пречистена глина с бежов до червен цвят и груба – местна с кафяво – червен цвят, със силно деструктирала повърхност, върху някои от тях има червено лаково покритие. Като цяло керамика-

та е със силно деструктирала повърхност. Всички съдове позволяващи възстановка са цялостно реставрирани³ (обр. 9). Повечето съдове не са опалени, което доказва, че са поставени след като е изтлял огъня в ямата. В различни части на могилата са открити струпвания от фрагментирани керамични съдове, пепел и въглени, останки от обредите, извършвани по време на погребалните практики.

На базата на откритата керамика може да се установи влиянието на древния местен тракийския етнос върху културните традиции.

Добър датиращ материал са откритите две монети на император Caracalla (Marcus) Aurelius Antoninus (211–217), сечени в Пауталия. Те са силно изтрпани и в не добро състояние. Според откритите монети и керамика, могилата може да се датира във втората половина на II в. до III в.

След археологическото проучване на същото място е възстановена част от могиления насип, наподобяващ формата на могилата, но с по-малки размери.

От експозиционна гледна точка, този паметник след проучването му е експониран по подходящ начин в музейните зали, като атрактивен експонат. В частта „Археология“ в постоянната експозиция на Исторически музей Правец е направена възстановка на част от гробните и ритуални съоръжения. Представени са и реставрираните съдове в актуална среда. За направата на възстановката са използвани автентичната пръст взета от насипа на могилата, пренесени са и част от камъните използвани от древните хора за направата на погребалните и ритуални съоръжения в античността.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ ОТ МОГИЛА В МЕСТНОСТТА ПЕНАКА, ГР. ПРАВЕЦ

— **Гроб 1:** Кремация извън могиленото пространство

Местоположение: СИ част на могилата.

Западна част на каменното съоръжение, дълбочина: 447. 41

Гробно съоръжение: правоъгълна форма, изграден от необработени камъни подредени един до друг

Ориентация на гробното съоръжение: СЗ-ЮИ

Размери на гробното съоръжение: дължина 1,48 м, ширина 0,82 м

Гробен инвентар: Два керамични съда⁴. Цялостно реставрирани.

Две монети на Caracalla (211–217)

(Табл. II)

³ С голяма благодарност на Жени Койчева (НИМ – София) за реставрацията на керамичните съдове.

⁴ Най-сърдечни благодарности на колегата Владимир Стайков за графичното представяне на съдовете.

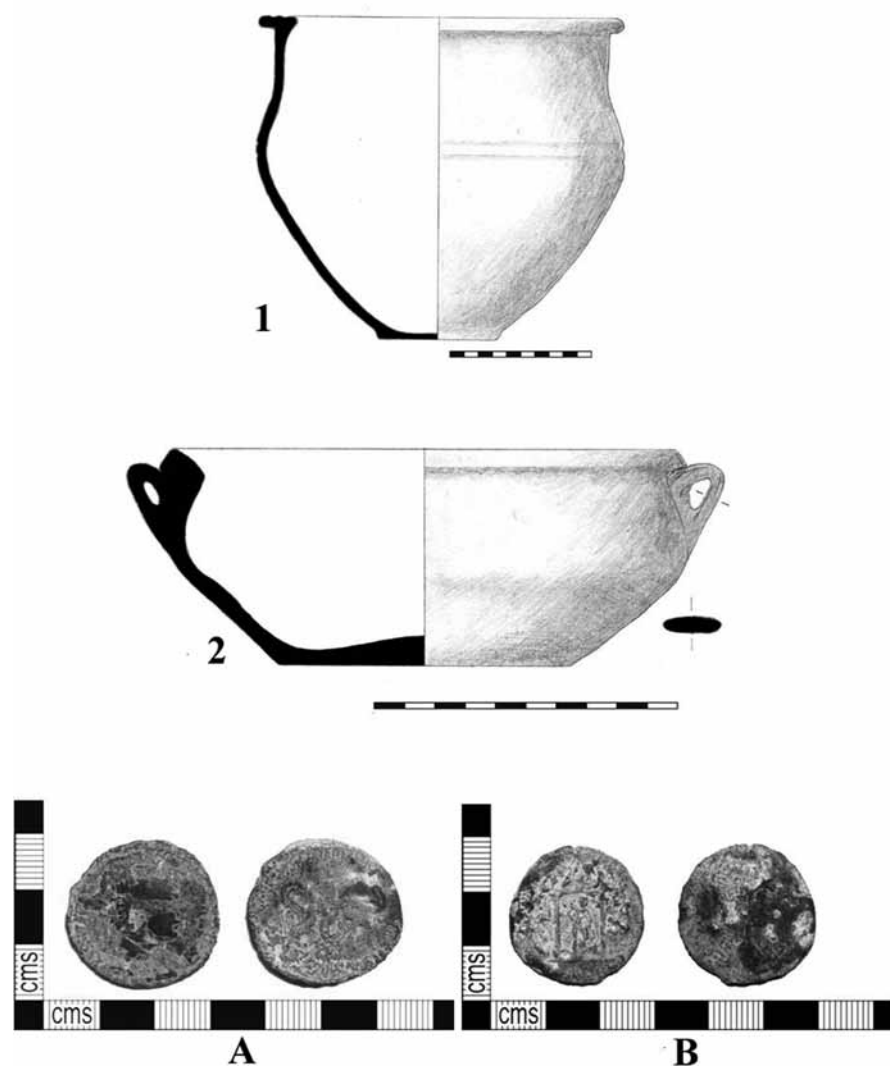

Табл. II. Гроб 1. Керамични съдове (1, 2) и монети на Caracalla (211–217) (A, B)

– **Гроб 2:** Кремация извън могилното пространство
 Местоположение: СИ част на могилата, дълбочина: 447. 08
 Гробно съоръжение: правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли
 Ориентация на гробното съоръжение: И–З
 Размери на гробното съоръжение: дължина 1,83 м, ширина 0,93 м, дълбочина 0,23 м
 Гробен инвентар: Пет керамични съда. Цялостно реставрирани.
 (Табл. III)

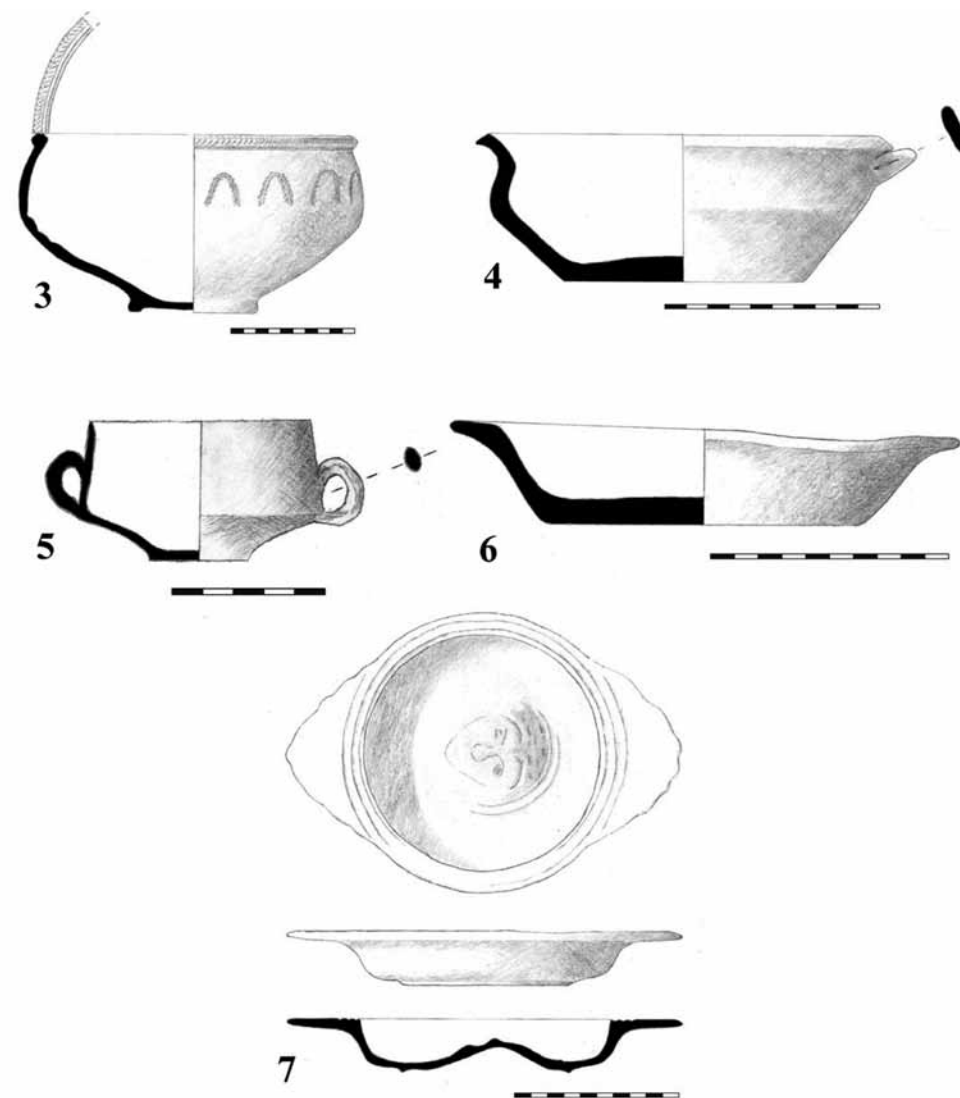

Табл. III. Гроб 2. Керамични съдове (3, 4, 5, 6, 7)

– **Гроб 3:** Кремация на място
 Местоположение: СИ част на могилата, дълбочина: 446. 92
 Гробно съоръжение: правоъгълна гробна яма със силно заоблени ъгли
 Ориентация на гробното съоръжение: С–Ю
 Размери на гробното съоръжение: дължина 1,86 м, ширина 1,00 м
 Гробен инвентар: Четири керамични съда. Цялостно реставрирани.
 (Табл. IV)

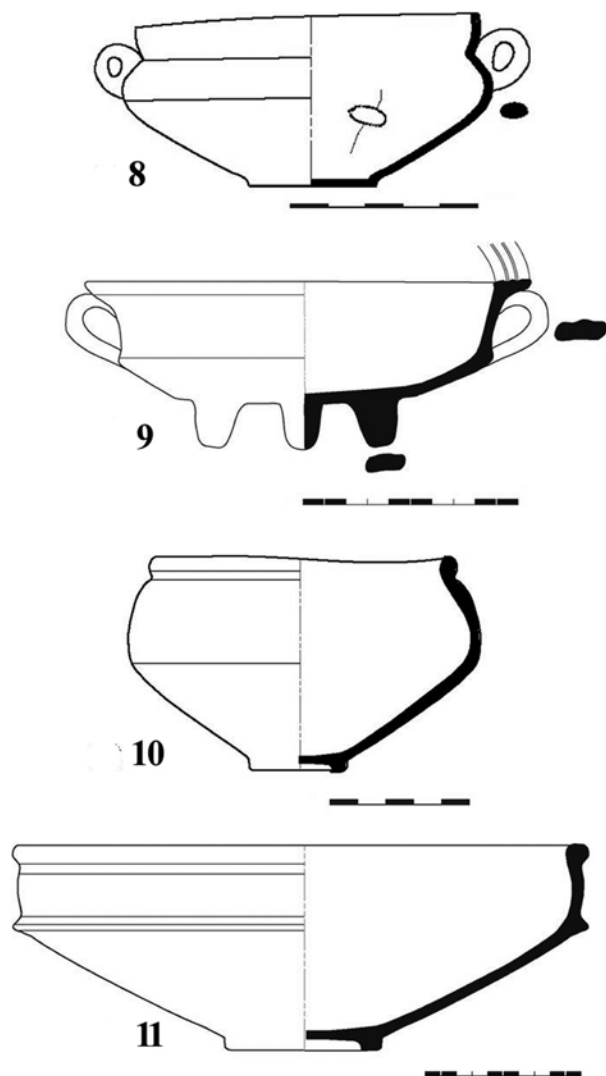

Табл. IV. Гроб 3. Керамични съдове (8, 9, 10, 11)

– Гроб 4: Кремация на място

Местоположение: СИ част на могилата, дълбочина: 446. 98

Гробно съоръжение: правоъгълна гробна яма със силно заоблени ъгли

Ориентация на гробното съоръжение: И-З

Размери на гробното съоръжение: дължина 1,23 м, ширина 0,58 м

Гробен инвентар: Четири керамични съда. Цялостно реставрирани.
(Табл. V)

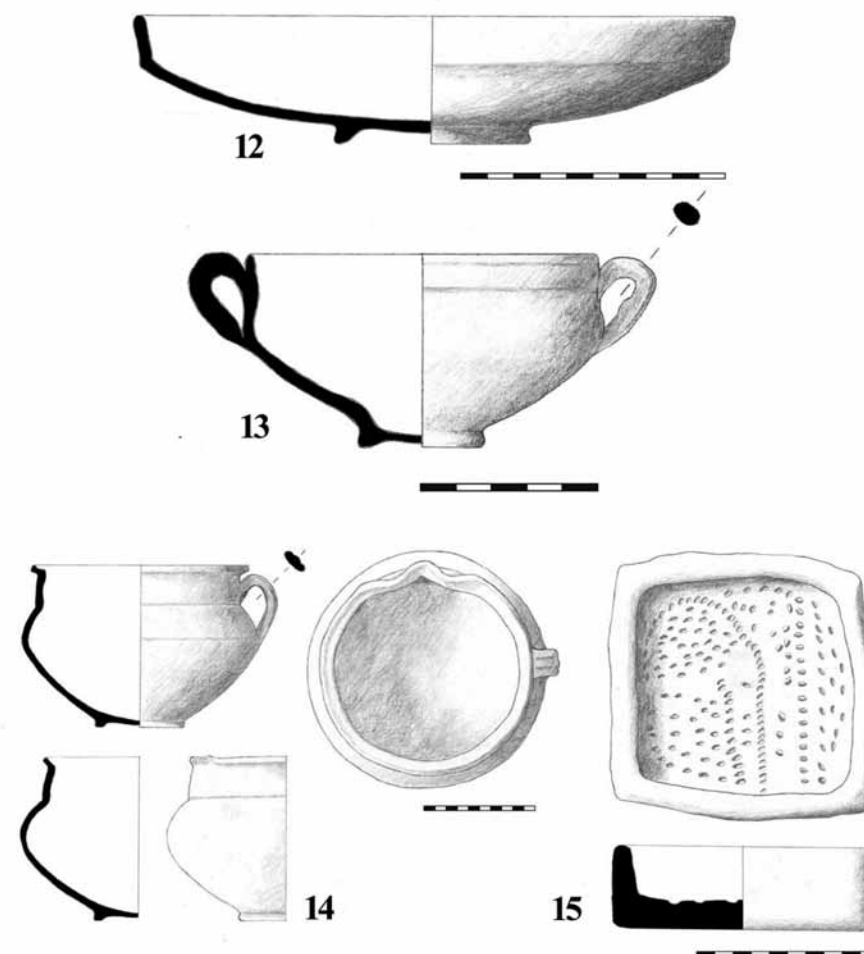

Табл. V. Гроб 4. Керамични съдове (12, 13, 14, 15)

– Гроб 5: Кремация на място

Местоположение: И периферия на могилата, дълбочина: 446. 89

Гробно съоръжение: правоъгълна гробна яма със силно заоблени ъгли

Ориентация на гробното съоръжение: И-З

Размери на гробното съоръжение: дължина 1,22 м, ширина 0,70 м

Гробен инвентар: Пет керамични съда. Цялостно реставрирани.
(Табл. VI)

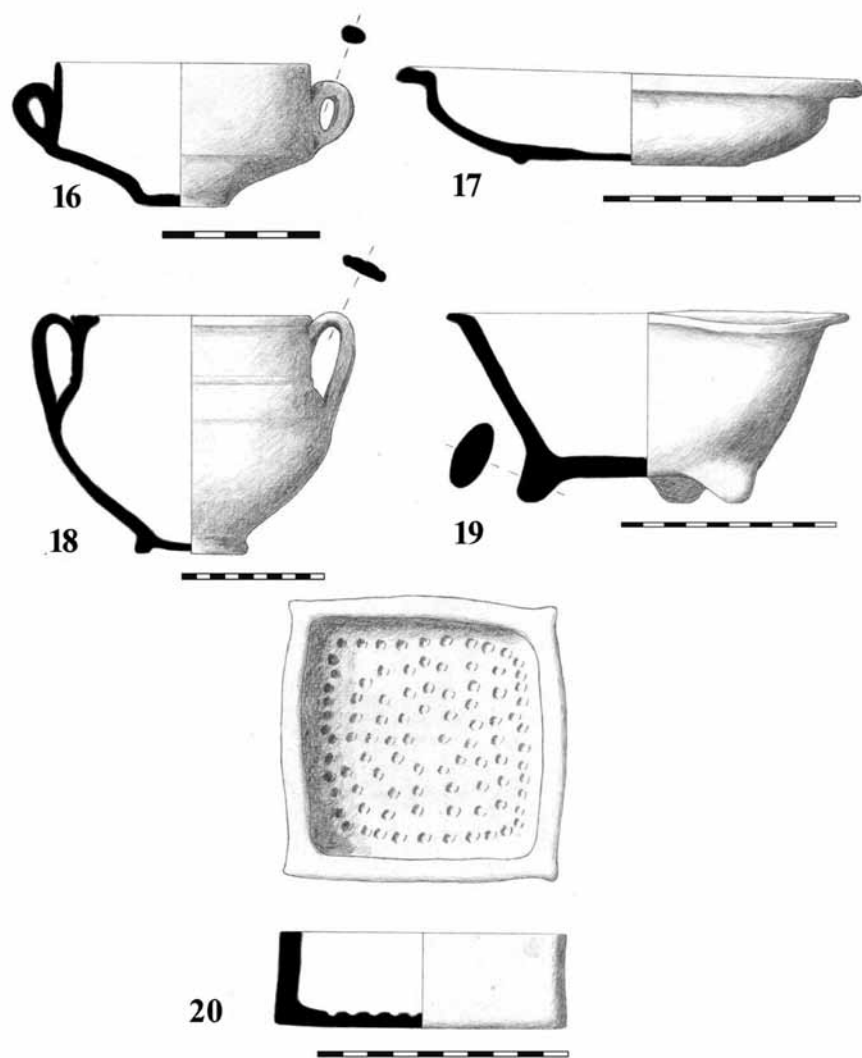

Табл. VI. Гроб 5. Керамични съдове (16, 17, 18, 19, 20)

– **Гроб 6:** Кремация на място
 Местоположение: И периферия на могилата, дълбочина: 447. 02
 Гробно съоръжение: правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли, в 3 част се стеснява
 Ориентация на гробното съоръжение: И-З
 Размери на гробното съоръжение: дължина 1,68 м, ширина 0,43 м
 Гробен инвентар: Три мъниста от стъклена паста в много лошо състояние.

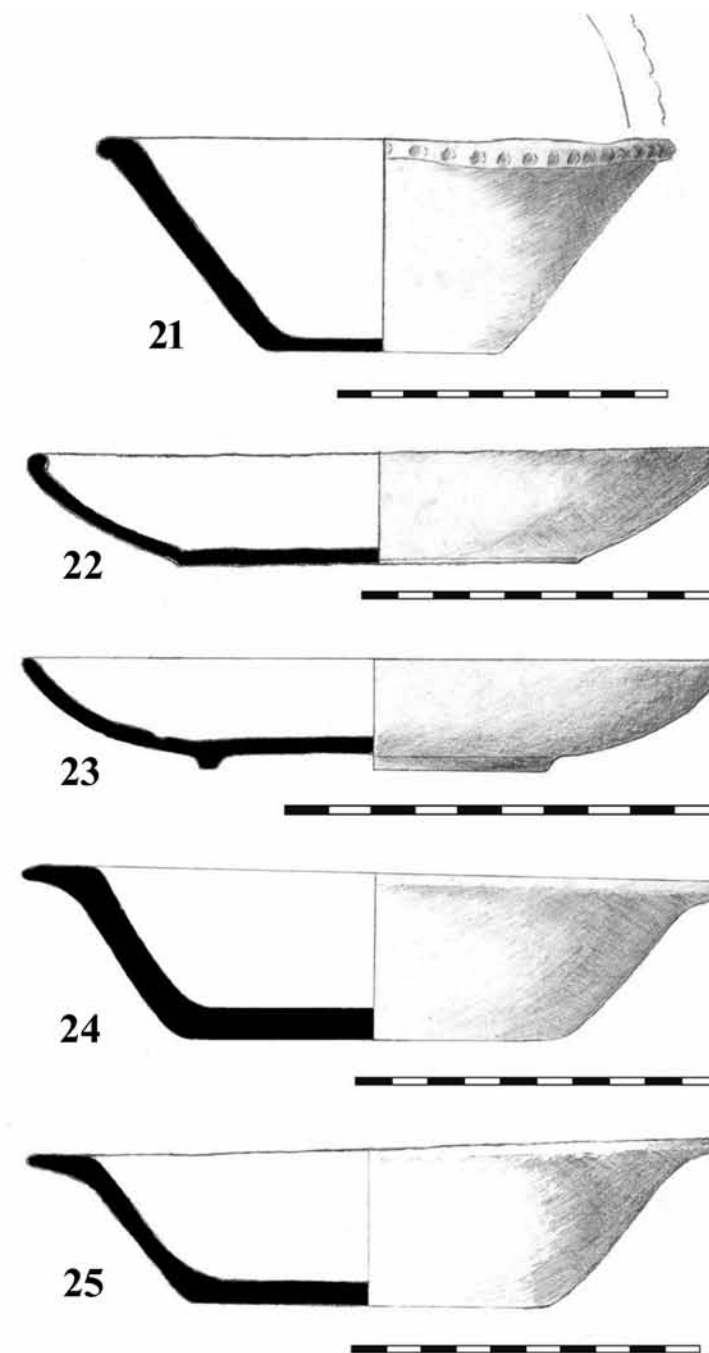

Табл. VII. Керамични съдове (21, 22, 23, 24, 25)

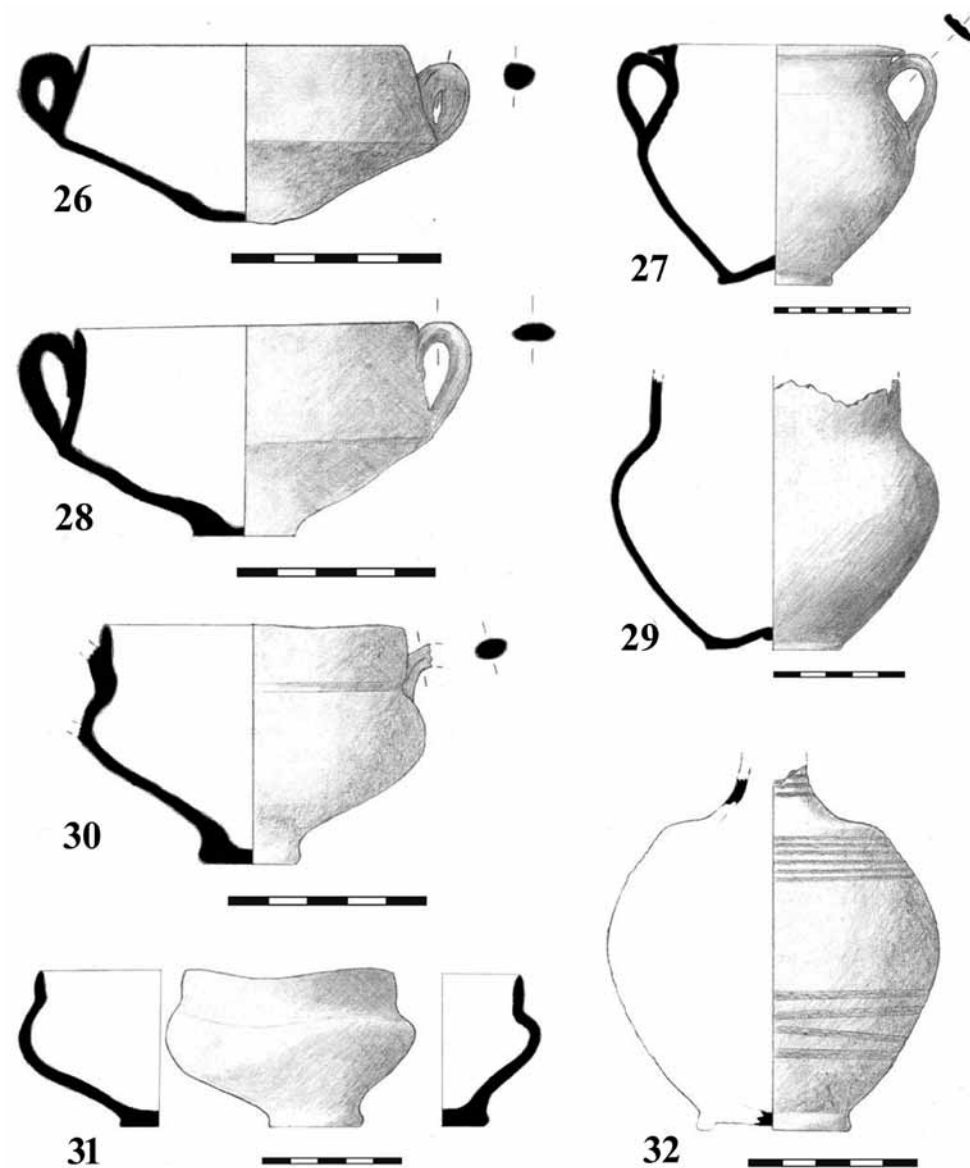

Табл. VIII. Керамични съдове (26, 27, 28, 29, 30, 31, 32)

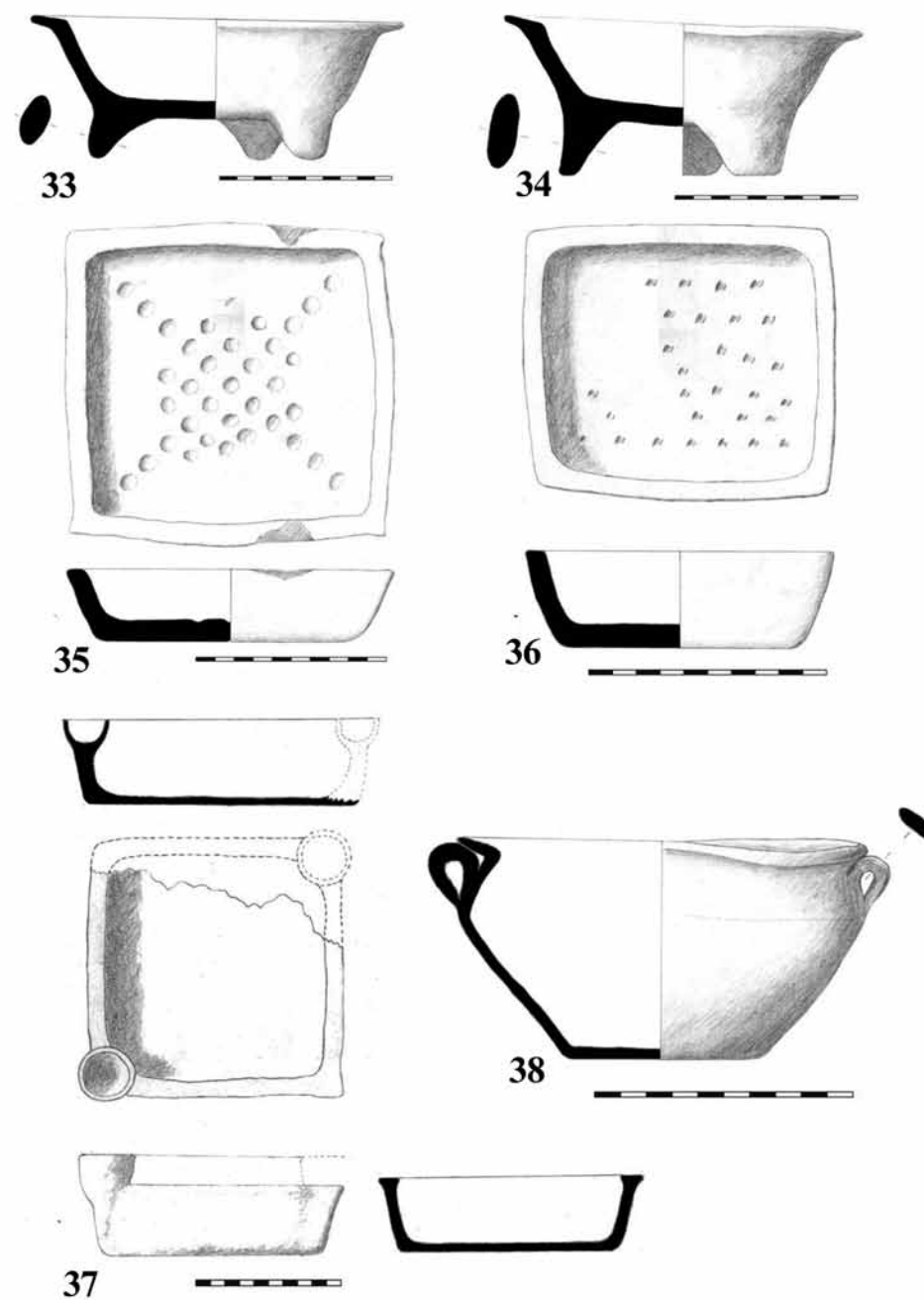

Табл. IX. Керамични съдове (33, 34, 35, 36, 37, 38)

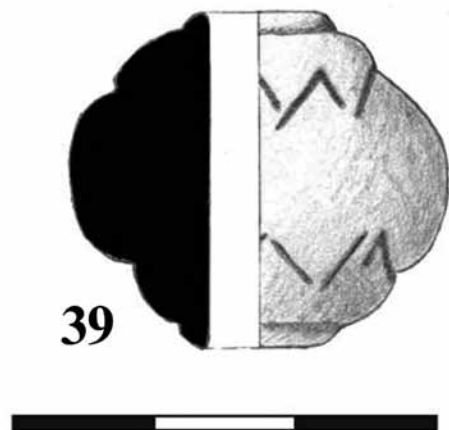

Табл. X. Огнище 3. Прешлен за вретено (39)

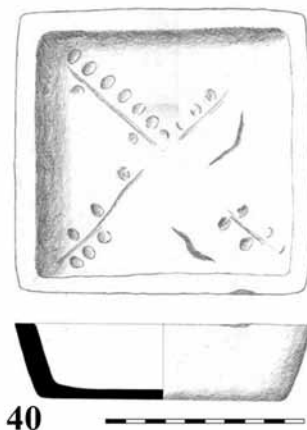

Табл. XI. Огнище 4. Керамичен съд (40)

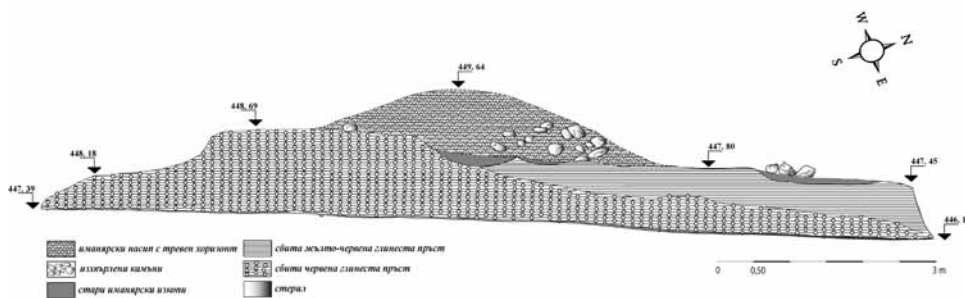

Табл. XII. Могила Пр-7, м. Пенака, стратиграфски разрез

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Кабакчиева 1986: Г. Кабакчиева. Керамиката от Вилата при Ивайловград, II-IV в. (Разкопки и проучвания, XV). София, 1986.

Машов 1975: Сп. Машов. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. – Археология, XVII, 1975 кн. 1, 41–50.

Машов 1988: Сп. Машов. Римска вила рустика при с. Долна Кремена, Михайловградска област. – Известия на музеите в Северозападна България, 14, 1988, 19–42.

Занева 2005: М. Занева. Видове обредност в тракийските и скитските могили. Магистърска теза, 2005 г.

Борисова, Занева 2012: Т. Борисова, М. Занева. Могила Правец-7, местността Пенака, гр. Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 182–184.

Борисова, Занева 2013: Т. Борисова, М. Занева. Могила Правец-7, местността Пенака, гр. Правец. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 185–187.

Hargreaves 1990: Joyce Hargreaves. New Illustrated Bestiary. Channel Islands: The Guernsey P, 1990

Hayes 1997: John W. Hayes. Handbook of Mediterranean Roman Pottery, 1997.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОУЧЕНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

АРХЕООСТЕОЛОГИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА МАТЕРИАЛИ ОТ АНТИЧНАТА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ КРАЙ С. РАЗЛИВ

доц. д-р Лазар НИНОВ (НАИМ при БАН)

При разкопките на Античната крепост Боровец край с. Разлив, община Правец, през сезон 2008–2011 г. са открити значително количество животински кости. Материалът е измит и е оставен в найлонови пликове. Измерванията на костите са по методиката на А. фон ден Дриш. Възрастта на животните е определена по методиката на Шмид, Хабермел и прецизирана от Манхарт. Животинските останки са разпределени по животински видове, части от скелета, количество на костите, минимално количество на индивидите и са обединени във възрастови групи. Идентифицирахме кости от говедо, овца, коза, свиня, кон, куче, елен, дива свиня и кокошка. Домашните бозайници с изключение на кучето са селскостопански животни. По някои от костите има следи от огън. Представен е броя на костите и индивидите и възрастовата структура на всеки животински вид. Дивите бозайници са елен и глиган, а домашните говедо, овца, коза, свиня, куче, кон. Анализите на възрастовата структура на отделните видове животни показват някои особености. Те касаят преди всичко четирите основни вида използвани за храна – говедо, овца, коза и свиня. От наблюденията върху възрастовата структура на едър и дребен рогат добитък съотношението, подрастващи към израснали индивиди е в полза на по-младите. Козите са едри. При свинете силно доминират възрастовите групи *infans* и *juvenil*. Най-много са свинете от възрастова група ювенил, което означава повече мазнини (сланина). Вероятно гарнизонът се е снабдявал с храни от околните селища.

От коня има само един зъб. Тъй като еквидите са използвани преди всичко за работа и езда действителното им количество е много по-голямо.

Дивечът е присъствал в менюто. Ловувани са най-често израснали и едри индивиди.

По някои от находките има следи от огън.

От анализите на изследваните кости касаещи възрастовата структура на едър рогат добитък се вижда, че при говедото съотношението под-

растващи към израснали индивиди е в полза на младите. По някои фаланги на говедата има деформации, които свидетелстват, че тези животни са използвани за работа. При дребния рогат добитък съотношението е в полза на израсналите индивиди. Това е свидетелство, че преди да бъдат заклани, те са използвани за мляко, вълна и за приплоди. В материала има кози. При свинете най-много са младите животни от възрастови групи *infans* и *juvenilis*.

При тафономичните изследвания на костите са констатирани няколко типа въздействия, които отразяват тафологичната история на обекта. Фрагментираността на костите се определя от изкуственото раздробяване при транжирането на трупното месо и по-нататъшната му обработка и от спецификата на средата (почвата), в която са лежали костите. Въздействието на различни фактори от околната среда води до различна степен на запазеност. В някои случаи костите са ерозирани. Цветът им също е изменен. Директно човешко въздействие. Археозоологическите изследванията на остеологичния материал от обекта доказват, изразено антропогенно въздействие.

Таблица 1. Крепост Боровец край с. Разлив община Правец.
Разпределение на фауната по видове

Животински видове	Животински останки	
	кости	индивиди
Говедо (<i>Bos taurus</i> L.)	151	7
Овца и коза (<i>Ovis aries</i> и <i>capra hircus</i> L.)	51	5
Свиня (<i>Sus scrofa dom.</i> L.)	39	5
Кон (<i>Equus caballus</i> L.)	1	1
Куче (<i>Canis familiaris</i> L.)	1	1
Кокошка (<i>Gallus domesticus</i> L.)	2	2
Домашни животни	245	21
Елен (<i>Cervus elaphus</i> L.)	8	2
Дива свиня (<i>Sus scrofa fer.</i> L.)	6	2
Диви животни	14	4
Фауната общо	259	25

Таблица 2. Разпределение на животинските останки по видове и части от скелета

части от скелета	Разкопки 2011 г.							
	говедо	овца /коза	свиня	кон	куче	елен	дивасвиня	кокошка
proc. corn.	1							
neurocranium	2		1					
viscerocranium	4							
dentes sup./inf.	10	3		1		3		
mandibula	12		6			1		
hyoid								
atlas								
epistropheus								
vertebrae	18	12	11					
costae	29	10	12					
sternum								
scapula	7							
humerus	3	6	2				1	
radius	5							
ulna	2		1			1		
carpale	3							
metacarpus	4	2						
phalanges ant.								
pelvis	4	2						
femur	1	6				1	1	
patella								
tibia	13	7			1	1	1	
fibula								
talus	1					1	1	
calcaneus	4						2	
tarsus	4	1						
metatarsus	11	2						
phalanges post.	3							
sesamoid								
metapodia								
други	10	1	6					2
черупки								
сума	151	51	39	1	1	8	6	2
индивиди	7	5	5	1	1	2	2	2
infans	1		2					
juvenilis	3	2	3					
subadultus	2	1				1	1	1
adultus	1	2		1	1	1	1	1

Реконструкцията на транжирането се базира на наличие на фрагментирани кости и следи от рязане и разсичане по тях. По костите има следи от ножове и разсичащи оръдия във всички сондажи. По диафизите се виждат най-многобройни удари от касапски инструменти за рязане и разсичане с цел получаване на подходящи по големина парчета месо с кости за кулинарна обработка. Проследяваме кланичната техника. Намерени са две втори фаланга от говедо с хипертрофично странично разрастване, като резултат от физическо натоварване (използване за работа). Релефът е ясно изразен.

Костите от домашни и диви животни с изключение на еквидите и кучето са останки от храната на хората. Те са в различна степен на фрагментираност. Следите от разсичане и всички комплексни данни дават основание да се твърди, че се касае за хранителни отпадъци.

В менюто на хората присъства месо както от домашни, така и от диви животни. На този етап от разкопките установяваме наличието на бозайници и малко птици – кокошки. Други животни няма за сега.

От животните използвани за храна доминират говедата, следвани от овцете, козите и свинете.

Годните за измерване кости дават представа за височината и за физическите характеристики на популациите домашни и диви животни.

По този начин получаваме данни за специфика на храненето на местното население.

Ловуван е едър дивеч – елен и глиган. Особено опасен е ловът на глигани – достоен противник за поддържане на бойните умения на войниците.

Изследванията показват, че гарнизонът е употребявал значително количества месо. Намерените кости характеризират животновъдството в района по времето на съществуването на крепостта по отношение на видовия и породен състав на отглежданите домашни животни. Животинските останки свидетелстват за храната и гастрономичните предпочитания на войската. Бъдещите изследвания ще бъдат насочени към изследване на разпределението на костните останки по време, място и контекст, за да може по-детайлно да се реконструира бита на обитателите на изследвания обект.

Таблица 3. Крепост Боровец – разкопки 2008 г. Разпределение на животинските останки по видове животни, части от скелета, брой на индивидите и разпределението им по възрастови групи

части от скелета	Разкопки 2008 г.									
	говедо	кон	магаре	овца / коза	овца	коза	свиня	куче	елен	дива свиня
proc. corn.									4	
neurocranium	10						4			
viscerocranium	16						4			
dentes sup./inf.	14			3			16			
mandibula	2			3	2	1	6			
hyoid										
atlas										
epistropheus										
vertebrae	6			2			3			
costae	13			5			10			
sternum										
scapula	4			1			3			2
humerus	8				4		4		2	2
radius	2				4	1				
ulna	1							1		
carpale	4									
metacarpus	6			2			3			
phalanges ant.				2					1	
pelvis	6	1		2			2			
femur	10			3			4			
patella	1									
tibia	7		1		5	1	1			
fibula										
talus	3	1					2			1
calcaneus	2									
tarsus					2	2				
metatarsus	2			3	1				1	
phalanges post.	2									
sesamoid										
metapodia										
други										
черупки										
сума	119	2	1	26	18	5	62	1	8	5
индивиди	6	1	1	2	3	1	7	1	2	3
infans	1			1			3			
juvenilis	2				1		3	1		
subadultus	1				1					
adultus	2	1	1	1	1	1	1		2	3

Таблица 4. Крепост Боровец – разкопки 2009 г. Разпределение на животинските останки по видове животни, части от скелета, брой на индивидите и разпределението им по възрастови групи

части от скелета	Разкопки 2009 г.					
	говедо	овца / коза	свиня	кон	елен	дива свиня
proc. corn.	1					
neurocranium	2		1			
viscerocranium	4					
dentes sup./inf.		3		1	1	
mandibula	2		6		1	
hyoid						
atlas						
epistropheus						
vertebrae		2	11			
costae	3	10	12			
sternum						
scapula						
humerus	1	6	2			
radius	3					
ulna	2		1			
carpale	3					
metacarpus	3	2				
phalanges ant.						
pelvis	4	2				
femur	1	6			1	
patella						
tibia	3	7				
fibula						
talus	1				1	1
calcaneus						
tarsus		1				
metatarsus	1	2				
phalanges post.	3				1	
sesamoid						
metapodia						
други	1	1	6			
черупки						
сума	37	41	39	1	5	1
индивиди	2	4	2	1	2	1
infans						
juvenilis		2	2			
subadultus	1					
adultus	1	2		1	2	1

Разкопките извършени на крепостта Боровец, община Правец датират от 2008 г. Именно тогава е събрана първата колекция от кости. Възвишението доминира над околността и има пряка визуална връзка с други крепости – Боженишки Урвич и крепостта на връх Острома на изток. Това е от съществено значение за контекстуалните остеологични анализи. Стръмните склонове не позволяват да се задържат кости извън билото и територията на крепостта. Ключовото място на обекта е от съществено значение за избора му за тракийско светилище (разкопки 2009 г.).

Костите събрани през сезон 2008 г. са от сграда 1 и в съседната сграда 2 датирани III и IV в. Костите са представени в таблица 3. Част от костите са с несигурна стратиграфия поради наличие на иманярски изкоп. Те са отстранени от по-нататъчни анализи.

Обработка на кост и рог: заготовки не се откриват. Единственото оръдие е изработено от еленов рог и не е добре запазено.

По костите няма патологични изменения, като има едно изключение. На външната страна на колянното капаче на говеда има екзостозни разраствания. Тези изменения са с форма на шипове и при движение са причинявали болки на животното и куцота. Вероятно по тази причина животното е заклано.

В един случай на изменения в морфологическите структури свързани с физическите натоварвания. Касае се за първа фаланга от говеда. Проксималната ставна повърхност на фалангата е хипертрофирана странично като резултат на системни физически натоварвания включително за работа.

От приложените общо четири таблици се вижда разположението на костите като части от скелета, което е свързано с характера на отлаганията на обекта. За крепостта Боровец е важно да се отбележи малкото количество на къси кости – карпални и тарзални кости, фаланги, колянни капачета и т. н. Много голямо е присъствието на дългите тръбести кости.

От археологическия обект крепост Боровец са изследвани общо 802 кости. Количеството на неопределените фрагменти са относително малко. Те са основно от ребра, прешлени и средни части от диафизи на едри преживни (говеда) и от дребни преживни животни (овце и кози). Идентифицираните кости са общо от 64 индивида. От тях 82,8 % са домашните животни, а дивите животни са едва 17,2% от идентифицираните индивиди.

Събраните остеологични материали са от изследваните сгради и структури. На този етап от разкопките няма данни за кости извън крепостта. Възможно е и там да са изхвърляни кости, но наклона на хълма е много голям и те са се свлекли надолу.

Съотношението на останките от домашни и диви животни е изцяло в полза на първите. Процента на костите от домашни животни е 94,92 %. Делът на костите от дивеч е едва 5,08 %.

Особен интерес представлява съпоставянето на костите през различните археологически сезони (по години). Виж таблица 2, таблица 3 и таблица 4. Материалите от 2011 г. са най-многобройни. Като видов състав и съотношение между отделните видове животни резултатите са сходни с тези от 2008 г. В двата сезона силно доминират останките от едър рогат добитък. Нещо повече костите от говеда са значително над половината от всички кости. Точно обратния феномен или особеност констатираме в материала от 2009 г., където костите от говеда се нареждат едва на трето място. Част от костите са обгорени. Животинският костен материал е от тракийския период и контекстуалния анализ насочва към ритуални действия включващи консумация на храна. Разкопките продължават.

ХИМИЧЕСКИ АНАЛИЗ И СЪСТАВ НА ХОРОСАНА, ИЗПОЛЗВАН В ГРАДЕЖА НА АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ ПРИ С. РАЗЛИВ

инж. Пламен БОНЕВ (НАИМ при БАН) – химик реставратор

За изясняване на химическия състав и процентното съотношение на елементите в хоросана, използван при изграждането на сграда № 2 и на крепостните стени е направен енергийно дисперсивен рентгено-флуоресцентен анализ на 10 проби. Технологичните изследвания се провеждат в лабораторията на НАИМ–БАН. Анализът на пробите е направен със спектометър тип EDX-720, без вакуум. Резултатите от химическия състав на хоросана използван при изграждането на сграда № 2 (проби 1–3) показва, че в него е добавен пясък (Si), като съотношението му с Са е около 1:1. В хоросана използван при строежа на крепостните стени не е добавян пясък, а процентното съдържание на Са е между 84 и 95%. Откриването на сяра в пробите предполага, че вартата е получавана чрез горене с каменни въглища. Резултатите от анализа показват, че и при ранната и при късната крепостни стени е спазвана идентична строителна технология и еднакъв като състав хоросан. Този факт е важен, защото ни насочва към извода, че преустройството на входа вероятно е станало много скоро след изграждането на укреплението.

Химически състав на хоросана, използван при градежа на сграда № 2

проба № 1 западен зид (галерия)	проба № 2 западен зид (сграда)	проба № 3 южен зид
Ca – 47.856 %	Ca – 46.878 %	Ca – 47.575 %
Si – 41.009 %	Si – 41.922 %	Si – 41.421 %
K – 6.615 %	K – 6.309 %	K – 5.822 %
Fe – 4.016 %	Fe – 4.330 %	Fe – 4.190 %
Ti – 0.362 %	Ti – 0.358 %	Ti – 0.219 %
Mn – 0.054 %	Mn – 0.076 %	Mn – 0.156 %
Sr – 0.034 %	Sr – 0.049 %	Sr – 0.033 %
Rb – 0.032 %	Rb – 0.034 %	Rb – 0.026 %
Zr – 0.021 %	Zr – 0.022 %	Zr – 0.023 %
Y – 0.002 %	Y – 0.004 %	–
–	Cu – 0.017 %	Cu – 0.013 %
–	–	Ba – 0.511 %

Химически състав на хоросана, използван при градежа на крепостната стена
в кв. 2 и на долепените до стената бъркала № 2 (кв. 1) и № 3 (кв. 3)

проба № 4 СЗ ъгъл (крепост)	проба № 5 бъркало № 2	проба № 6 бъркало № 3
Ca – 85.540 %	Ca – 85.023 %	Ca – 84.819 %
Fe – 10.043 %	Fe – 9.346 %	Fe – 9.989 %
K – 2.379 %	K – 4.021 %	K – 3.397 %
Ti – 0.850 %	Ti – 0.985 %	Ti – 0.891 %
Mn – 0.971 %	Mn – 0.419 %	Mn – 0.662 %
Sr – 0.176 %	Sr – 0.159 %	Sr – 0.186 %
Rb – 0.041 %	Rb – 0.046 %	Rb – 0.055 %

Химически състав на хоросана, използван при градежа на
крепостната стена при входа

проба № 7 D5/11	проба № 8 D5/15	проба № 9 E5/3 ранна стена	проба № 10 E5/3 късна стена
Ca – 83.957 %	Ca – 90.366 %	Ca – 92.182 %	Ca – 94.828 %
Fe – 9.030 %	Fe – 5.043 %	Fe – 2.610 %	Fe – 2.812 %
K – 5.421 %	K – 3.495 %	K – 2.209 %	K – 1.700 %
Ti – 0.887 %	Ti – 0.595 %	Ti – 2.647 %	Ti – 0.263 %

Mn – 0.262 %	Mn – 0.276 %	Mn – 0.088 %	Mn – 0.186 %
Sr – 0.166 %	Sr – 0.135 %	Sr – 0.238 %	Sr – 0.198 %
Rb – 0.084 %	Rb – 0.048 %	Rb – 0.026 %	–
Ag – 0.194 %	–	–	–
–	Zr – 0.042 %	–	Zr – 0.013 %

ГЕОЛОЖКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ
АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ ПРИ С. РАЗЛИВ

инж. геол. Борислав БОРИСОВ (МГУ, София)

1. Геоложка характеристика на Ботевградската котловина и околните планини.

1. Стратиграфия и литология

В района на Ботевградската котловина и околностите и се разкриват отложенията на Палеозой (Pz), (Ордовик, Девон, Карбон, Перм) и Кватернер (Q) + Плиоцен (Pl).

Подложката в района на Ботевградската котловина, в района на Трудовец и Правец е на повече от 200–300 м.

Кватернерните моласови отложения са с мощност над 80–100 м, плиоцена 100–200 м.

Оградните планини в северния склон са представени предимно от скали с възраст докамбий-ордовик (неразчленена Берковска група, изградена от метаморфозирани аргилити, алевролити, пясъчници, диабази, кератофири и техните туфи).

Южно от котловината оградните планини са изградени от Старопланински гранодиорити с възраст девон-карбон (тези скали служат за подложка в югозападната част), а ордовишки скали служат за подложка в югоизточната част (виж геол. карта М 1: 500 000, 1989 г., под редакцията на Г. Чешитев).

Палеозой

Докамбий-Ордовик

Неразчленена Берковска група – представени са от метаморфозирани аргилити, пясъчници, кератофири и техните туфи.

Ордовик

Грохотенска свита (grO₂–O₃) – алевроитови аргилити, алевролити и аргилити с мощност около 500 м.

Карбон

Старопланински гранодиорити – гранитов комплекс

Перм

Пермските отложения са представени от вулкански и субвулкански скали – кварцпорфири, дацити, диорити, пирокластити.

Кватернер

Представен е от алувиално–пролувиалните отложения на реките и деретата, протичащи през Ботевградската котловина.

Алувиалните отложения са формирани по теченията на реките Бебреш, Калница, Писана, Стара река, Бистрица. Пролувиалните отложения са формирани от наносните конуси на деретата, които са с непостоянен състав.

Алувиално-пролувиалните отложения са представени от чакъли с глинест и песъчлив запълнител, глини и песъчливи глини с включения от чакъли.

2. Тектоника

В тектонско отношение районът се причислява към Ботевградската част на Берковската антиклинала. Тя води началото си от Оплетня, изгражда масива на Ржана планина, части от северните склонове на Голяма планина и завършва североизточно от Етрополе. Дължината и е около 60 км в северо-запад–югоизточна посока и ширина от 4 до 12 км. Тази част на антиклиналата е с още по-голямо редуциране на алпийската мантия; практически тя няма северно алпийско бедро. Тук по Предбалканския разлом (Старопланинската дислокационна ивица) каледоно-херцинското ядро е възседнало най-южните части на Предбалкана. От бедрото са останали само две долнотриаски петна североизточно от с. Трудовец и източно от гр. Правец.

Ботевградската част на Берковската антиклинала е усложнена от редица разломни структури. Най-забележителната структура е Драгой-балканският разсед, минаващ източно от селата Новачене, Скравена и Трудовец. Образоването на този разсед е станало през плиоцена и по същия този разсед се е оформил едностранния грабен с амплитуда над 200–300 м, запълнен с моласови (грубозърнести) материали. По този разсед е пропаднала Ботевградската котловина, изпълнена от плиоцен-кватернерния подетаж. Последният погребва няколко предплиоценски разседа предимно с с югоизточна посока. Заслужава да се отбележи още Етрополския разсед, който отделя югоизточната част на каледоно-херцинската ядка на антиклиналата от Етрополската синклинала. Неговата посока е почти изток-запад. (*Тектонски строеж на България, 1971 г под редакцията на акад. Й. Йовчев*)

3. Геоложка изученост

В общогеоложко отношение районът е добре изучен. Най-старите изследвания за геологията, тектониката и петрографията са от Златарски Г., Бончев Г. и др. По-късно са дадени основните тектонски и стратиграфски концепции за района. Значителен материал е натрупан по-късно

при комплексното геоложко и геоморфоложко картиране, свързани с търсенето и проучването на различни природни богатства.

II. Геоложка характеристика на Проучвателната площадка.

Проучвания археологически обект се намира в района на Предбалкана и по-точно в североизточните ограждащи възвишения на Ботевградската котловина. Античната крепост „Боровец“ е ситуирана на около 4 км северно от с. Разлив. Намира се на 847.88 м надморска височина, разположена е на вр. Боровец и заема площ от приблизително 5 дка. Крепостта е фундирана директно върху скали от Старопланинския гранодиоритов – гранитов комплекс. Геоложкият строеж на вр. Боровец е обусловен от палеозойски гранити (Ботевградски плутон), които са процепени от редица дайки със среден състав (диоритови порфирити). Пример за това има в южната част на крепостта – скално образование, което прилича на специално изсечен улей. На места разкритията на дайковия комплекс се изразяват в стърчащи тела сред изветрелите гранити на плутона, а на места се отличават от околния палеозойски плутон с характерния за субвулканския фациес тип изветряне. Скалите на Ботевградския плутон са определени като среднозърнести левкократни гранити с карбонска възраст (*виж. Геоложка карта на България /Ангелов, Илиев, Хайдутков и др./ – картен лист „Ботевград“ и обяснителна записка към него*).

Направения от автора геоложки оглед на проучвателната площадка и нейните околности установи интензивна хидротермална промяна на скалите и от двете магмени генерации. Хидротермалните промени вероятно са обусловени от процеси, свързани с внедряването на субвулканския дайков комплекс, който е продукт на по-късен магмен импулс. Скалите са пропилизирани (определянето на точния фациес изисква лабораторни и минералого-микроскопски изследвания), ожелезнени (лимонитизирани и по-рядко хематитизирани) и са процепени от кварцови прожилки с дебелина до 3 – 4 см. Забелязват се зони на нашистяване по тектонски или контактни участъци.

АНАЛИЗ НА РАСТИТЕЛНИ ОСТАНКИ ОТ АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ, ПРИ С. РАЗЛИВ

доц. д-р Цветана ПОПОВА (НАИМ при БАН)

Археоботаничният анализ включва четири проби от Антична крепост Боровец. Всички проби са събрани от откритият питос – вътрешността му, от дъното, около него. Резултатите са показани в табл. № 1.

От направения анализ се установява, че питосът е използван за съхранение на жито. Констатирана е смес от седем вида житни култури. Доминират еднозърнестата и меко/сбитата пшеница, както и ечемика.

Във втората проба – съдържанието е изследвано от дъното на питоса и там също се забелязва доминиране на еднозърнестата пшеница и ечемик. В останалите две проби констатираните зърна са единични.

Всички зърна имат добра консервация, те са без плеви, което доказва, че вече са били приготвени за непосредствена употреба.

В конкретния случай може би става въпрос за останки от недоизгребано жито, тъй като сместа е доста разнородна – просо, ръж, ечемик, пшеница. Във всеки случай находката е интересна, тъй като доста рядко се намират питоси, в които е съхранен археоботаничен материал.

Табл. № 1 Антична крепост Боровец, с. Разлив, община Правец

Контекст	Вид	Количество
Питос „in situ“ от вътрешността на питоса V в. пр. Хр.	Еднозърнеста пшеница	7
	Двузърнеста пшеница	1
	Меко/сбита пшеница	6
	Ечемик	6
	Ръж	2
	Просо	3
Питос от дъното	Еднозърнеста пшеница	6
	Двузърнеста пшеница	3
	Ечемик	6
	Ръж	1
От терена около питоса	Ечемик	1
	Просо	4
	Лепка- плевел	2
под камъните на запазеното частично горяло ниво на съда	Меко /сбита пшеница	1
Total:		49

АРХЕОБОТАНИЧЕН АНАЛИЗ ОТ ОБЕКТ ЦЪРКВА „СВ. БОГОРОДИЦА“ (XIV В.) В М. МАНАСТИРСКИ ЛИВАДИ ПРИ С. ОСИКОВИЦА

доц. д-р Цветана ПОПОВА (НАИМ при БАН)

Материалите включват две проби – от септична яма от кв. 5, както и една от пространството между камъни и овален зид. Резултатите са показани в табл. № 2.

Открита е смес (около 200 зърна) представляваща жито, съставено от ечемик и меко сбита пшеница. Меко сбятата пшеница е характерна и най-употребявана след бронзовата епоха и това се доказва от присъствието ѝ в много археологически контексти в по-късните периоди.

Втората проба представлява определен интерес. Открити са овъглени плодове. Част от тях имат признаци на бадеми, (без черупките), а другите повече се доближават до ядки на кайсии. Анализът е предварителен и подлежи на допълнително уточнение.

В третия контекст отново е констатирана смес от мека пшеница и ечемик. По всяка вероятност това малко количество е попаднало случайно-разсипано.

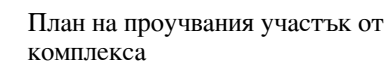
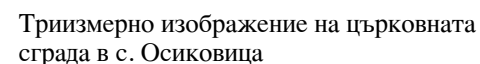
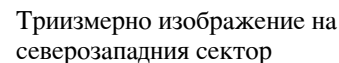
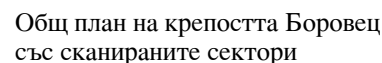
Контекст	Вид	Количество
кв. 5 – септична яма	смес от ечемик и	около 200 зърна
	меко/сбита пшеница	
кв. 5 – септична яма	плодове- бадеми, ядки от	9
	кайсии	
между камъните на овалния	ечемик	16
зид	меко/сбита пшеница	15
Total:		40

3D ЛАЗЕРНО СКАНИРАНЕ НА ОБЕКТИ АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ И СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА „СВ. БОГОРОДИЦА“

д-р инж. Райна ТОШЕВА, инж. Румен ТАШЕВ (ГЕОТОТАЛЕООД)

Методът на 3D лазерното сканиране и моделиране е съвременен дистанционен метод, посредством който се изготвят триизмерни модели на различни обекти с изключително висока степен на точност. Чрез позициониране на сканиращата техника на различни места се създава запис на стотици милиони дискретни точки, обхващащи цялата площ на сканирания обект. При последващата обработка на събраната информация данните се синхронизират и като резултат се получава точно и подробно виртуално копие на обекта. При изпълнение на дейностите по проект „Инвестираме в историческото наследство за културно и духовно сближаване и икономически прогрес в общините Правец и Ниш“ методът на

Подобно триизмерно заснемане е извършено и на още един знаков за района на Правец обект, а именно руините на средновековната църква „Св. Богородица“ при село Осиковица, датирана в XIV в. Получен е точен и подробен план на сградата на църквата и основите на манастирските постройки около нея.

доц. д-р Александър СУЛТАНОВ (МГУ – София)

Предоставените две проби за изследване, са част от замазката от пода на култови ями от Пешова могила, открита край гр. Правец. Материалите от пробите представляват червени, ронливи, недобре кансолидирани глини, с тънка замазка отгоре. След предварително обсъждане на характера и особеностите на обекта се стигна до заключението, че за целите на извършващите реставрационни работи, на този етап следва да се извършат микроскопски изследвания. Във връзка с това са направени два дюншлифа, на които са извършени стереомикроскопски (с бинокулярен микроскоп „Техновал“) и микроскопски изследвания в преминаваща светлина с микроскоп Amplival-pol-u и микрофотографиране на микрообекти с универсален микроскоп Leica DM 2500P, в кат. ГППИ на МГУ, София.

Проба 1

Глина, червеникава, пореста с примеси от разнوزърнест пясък, отгоре с плътна глинеста замазка.

Стереомикроскопски анализ: Глината е ронлива, червена, равномерно хематитизирана. Срещат се единични овални пори. Установяват се примеси от разнотърнест пясък и фрагментирана червена керамика. Диаметърът на тези примеси е под 1 мм. Количеството им е 10–15%. Наблюдават се единични въглефицирани растителни останки. Това обстоятелство и хематитизацията е указание за ниска температура на опалване на глината (под 200°C). Следва да се обърне внимание и на обстоятелството, че цветът на глината вероятно се обуславя и от примесване с фино стрита червена керамика. Замазката отгоре също е глинеста. Тя е уплътнена, червеникава и контрастира с глината от подложката. В нея въпреки и по-рядко, също се срещат единични незаоблени пясъчни зърна. На границата между двете глинести разновидности се срещат отделни бели, с неправилно удължена форма тела (1–2 мм). Не реагират с разрежена солна киселина (HCl), което показва, че съставът им не е карбонатен. Това по всяка вероятност представляват силно променени (каоцитизирани) фелдшпатови зърна.

Микроскопски анализ: Изследването в преминаваща поляризирана светлина при различни увеличения показват, че глината има каолинов състав с примеси от илит (хидрослюда). При кръстосани николи (+) каолинитът е с характерна микротърнеста структура и сиви интерференционни цветове (обр. 1). Хидрослюдите са удължени и с ярки цветове. Пигментът се дължи на присъствието на хематит (червена охра), получен не само при опалване на глината, а също и в следствие на смесване с прахообразна керамика. Ако червеният цвят се дължи само на опалване се получава неравномерна (микропетниста) пигментация на глината. Пясъчните зърна са незаоблени и са неравномерно разпределени в глината. Представени са главно от кварц и дребна бяла слюда (серицит). Установено е и наличието на кварц с включения от апатит. Тези обстоятелства показват, че пясъкът е получен при естествена дезинтеграция (изветряне) на гранитоидни скали. Това се потвърждава и от изследваните по-едри (гравийни) зърна, които имат фелдшпат-кварцов състав. Откриват се и дребни фрагменти от червена керамика, в която се срещат единични дребни квацови зърна.

Проба 2

Глина, червеникава, неуплътнена, ронлива, пореста със сивокафеникава плътна глинеста замазка отгоре.

Стереомикроскопски анализ: Глината е с единични овални пори, червена, хематитизирана, с разнотърнест примеси от скални и минерални зърна и фрагментирана керамика. Отделни скални зърна имат размери до 2x1x0,8 см, а останалите са по-дребни. Количеството им

е 15–18%. Откриват се и бели овални калцитни образувания („ядки“) с диаметър 2–3 мм, които реагират с разрежена HCl. Този факт също показва, че опалването е ставало при температура под 200°C. Керамичните фрагменти са червени, плътни с различни размери (непресявани, несортирани), достигащи до 1,5x1x0,8 см. Равномерното оцветяване на глината е постигнато чрез смесването и с фино стрита (прахообразна) керамика. Замазката в тази проба е по-тънка – до 3–4 мм. Тя е сивокафеникава, плътна с единични пясъчни зърна. Върху нея има втори, тънък (2–3 мм) слой от червеникава глина. Той е по-мек, финозърнест, без примеси от пясък.

Микроскопски анализ: Глината е изградена преобладаващо от каолинит – микротърнест и със сиви интерференционни цветове (обр. 2). Количеството на илита (хидрослюдите) е по-малко. Той е също микротърнест, но с удължена форма и с ярки (предимно жълти) интерференционни цветове. Примесът от разнотърнест пясък е с преобладаващи размери 0,5–1 мм. Количеството на променените (изветрелите) фелдшпати (плагиоклази) преобладава. Срещат се още скални късове от кварцити, гранитоиди и по-дребни кварцови зърна и серицит. Откриват се и овални калцитни образувания („ядки“) и растителни останки. Червените керамични фрагменти са плътни и с глинест състав. Пигментът от хематит в тях е равномерно разпределен. Пясъчните зърна в керамиката са много рядко срещани.

Изводите от извършените изследвания на двете проби са следните:

- Глината е слабо свързана, ронлива, слабо пореста, с илитово (хидрослюдено)-каолинов състав, поради което се отличава с високи огнеупорни свойства;
- Пигментът е от хематит (червена охра), който се получава при темпериране (опалване) на глината, като следствие от окисляване на желязосъдържащи минерали и вероятно чрез добавяне на стрита (прахообразна) керамика;
- Примесите от естествени пясъчни скални и минерални зърна са разнотърнести (непресявани) и в количество под 15%;
- Установените керамични фрагменти, които имат различни размери, са добавяни допълнително при омесването на глината;
- Наличието на въглефицирани растителни останки и калцитни образувания („ядки“) показва, че температурата на опалването на глината е ниска – под 150–200°C;
- Замазката върху глината е тънка (до 5 мм), по-светла, плътна и с примеси от единични дребни пясъчни зърна.

ПРЕДВАРИТЕЛНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ АНТРОПОЛОГИЧНОТО
ПРОУЧВАНЕ НА КОСТНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ КОМПЛЕКСИ ПРИ
С. ВИДРАРЕ И КАЛУГЕРОВО

гл. ас. д-р Виктория РУСЕВА (ИА при БАН)

Изследването включва материали от археологически комплекси от с. Видраре и с. Калугерово община Правец.

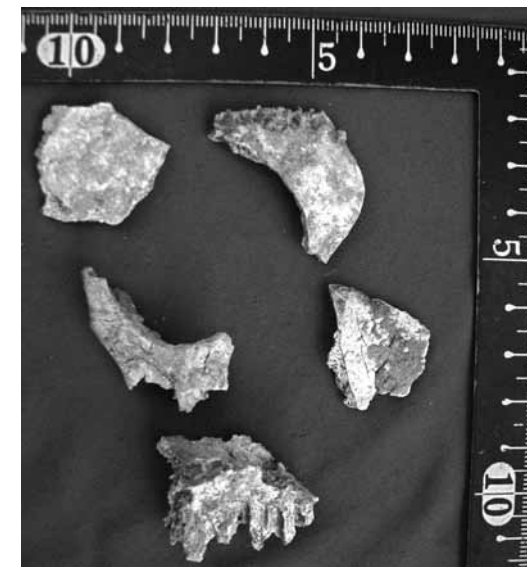
с. Видраре, местността Бялата чешма, Могила В-3 и В-3 А, три гроба с трупополагане от XIII–XIV в. и един с трупоиъгаряне, вероятно IV в. пр. Хр.

От могилиците в месността Бялата чешма антропологично са проучени костни останки от три индивида, съответно от гробове № 1, 2, 4, от югоизточен сектор и от североизточен сектор. В проучения материал са установени двама мъже, съответно на възраст 25–30 до 40 години и 20–25 до 30 години, една жена на възраст ок. 20–40 години и дете на възраст от 6–7 до 8 години. Гр. № 1 предоставя по-богат материал за изследване, въпреки че скелетът е непълен и силно фрагментиран. Деструкцията на костите е обяснима с агресивното действие на средата. За определяне на пола допринася наблюдаваната по-скоро тясна голяма ишиадична изрезка (*incisura ischiadica major*), определяна като по-характерна за мъжки пол по методите, описани в *Acsadi-Nemeskeri (1970)*. За определяне на пола като мъжки допринасят и размерите, определени на главите на бедрените и раменните кости и бикондиларна ширина на раменните кости, съответно по таблиците на *Pearson (1919)* и *Thiemme (1957)*, *Dwight-Krongman (1962)* (в: *Bass 1971*). В границите на мъжкия пол влиза и измерената дължина на лява ключица по *Alexseev (1966)*. Възрастта се определя като по-скоро от възрастова група *Adultus*, 25–30 до 40 години по приключил скелетен растеж, срастнали епифизи на ключици, липса на белези на стареене, като остеоопороза, развитие на дегенеративно-дистрофични изменения на фрагментите от ставни повърхности. Единствените наблюдавани изменения на този скелет са следи от костна реакция, причинена от инфекциозен процес на стерналните краища на двете ключици.

Като мъжки пол се определят останките на индивида от североизточния сектор. За него разполагаме с повече информация. Тук пола се определя по изявена масивност на костите на скелета и характерно правоъгълно оформяне на ъгъла на долната челюст (по: *Acsadi-Nemeskeri 1970*). Други дребни фрагменти от черепа – от областта на *glabella* и дясна зигоматична кост също насочват определянето на мъжки пол по

методите, обобщени от *Walrath et al. (2004)*. Възрастта също е определена по ясни белези – несрастнали стернални епифизи на ключиците по обобщена схема в *Alexseev (1966)*. Същевременно епифизите на илиачните кости са срастнали. Съответстваща на определената възраст е липсата на дегенеративно-дистрофични изменения на ставните повърхности по съхранените фрагменти и слабо абразия, и липса на кариозни изменения по съхранените фрагменти от съзъбието, което показва натрупване на зъбен камък и начални пародонтозни изменения. На съхранен дребен фрагмент от горен ръб на лява очна орбита се установява липса на *cribra orbitalia*.

Скелетните останки, проучени от гроб № 4 представят останки от кремация. Реконструират се грацилни кости, с малки размери, предполагащи определянето на индивида, погребан на мястото като жена.

Разпознаваеми черепни фрагменти, гр. № 4, Видраре, м. Бялата чешма, жена, ок. 20–30 г. Фрагменти от черепен покрив, фрагмент от дясна зигоматична кост, фрагмент от алвеоларен израстък на горна челюст

Съхранен фрагмент от горната челюст (от дясната страна) показва налични алвеоли на зъбите от централен инцизив до латерален премолар, които са били налични при настъпването на смъртта на индивида. Фрагментите от прешлените на гръбначния стълб общо не показват патологични изменения, но отчитането на дегенеративно-дистрофични изменения е затруднено, поради деструктирани ръбове на ставните повърхности. Малобройните дребни фрагменти от череп показват липса на облитерация на черепните шевове, които определят млада възраст на индивида, от 20–30

години. Подобна възраст съответства на наблюдаваните особености на горната челюст и прешлените на гръбначния стълб.

Последният индивид, чиито костни останки са проучени от обекта принадлежат на дете. Отново материалът е силно фрагментиран и идентификацията е затруднена. По развитието на тазова и лиачна кост, без да могат да се измерят диаметри, възрастта при настъпване на смъртта се реконструира на ок. 6–7 до 8 години. От останалите кости на краниалния и посткраниалния скелет се разпознават фрагмент от диафиза на едната бедрена кост и три дребни черепни фрагмента.

с. Видраре, Васкова могила, махала Градище, V в. пр. Хр.

Костните останки от гр. № 1 от „Васкова могила“ представят индивид, който е бил погребан на мястото като жена по широко оформената голямата ишиадична изрезка (*incisura ischiadica major*) и фрагмент от ъгъла на долна та челюст, на възраст ок. 18–20 до 25 години по последен етап на срастване на епифизите на илиачните кости по цитираните методи. Размерите на диаметъра на главите на бедрените кости потвърждават определения пол по използваните таблици.

с. Видраре, Могила Св. Петка, XI в. пр. Хр.

От Могила в местността „Св. Петка“ са проучени скелетни останки от три комплекса – гроб с обред на инхумация – № 1 и два гроба с кремирани костни останки – № 2 и гроб, отново с кремирани останки, от некропол, източно от т. 2. Костите от гроба с инхумация са в лошо състояние, силно фрагментирани. Според реконструираната форма на голямата ишиадична изрезка (*incisura ischiadica major*), масивността на костите на крайниците развит релеф на залавните места на мускулите, полът на индивида се определя като мъжки, по цитираните методи. Всички черепни шевове, наблюдаване на фрагменти показват липса на облитерация, което поставя възрастта при настъпване на смъртта в рамките на 20–30 години по скалата на *Olivier-Simpson* (в: *Алексеев, Дебец 1964*). Състоянието на разкритите зъби от съзъбието на горната челюст и долната челюст, на която са съхранени алвеолите на всички зъби и моларите, без налична патология, показва абразио, характерно за възраст години по методите на *Brothwell* (1965) (в: *Bass 1971*) потвърждава определената млада възраст.

В материала от гроб № 2, от същата локация, с останки от кремация, се разпознават скалиста част на темпоралната кост, фрагмент от първи торакален прешлен и фрагмент от тялото на още един прешлен от торакалния отдел.

На дребен черепен фрагмент се установява необлитерирал черепен шев. Тези малобройни фрагменти представят погребения като израстнал индивид, на възраст ок. 20–40 години. Няма данни за пола му.

Разпознаваеми черепни фрагменти, гр. № 2, Видраре, м. „Св. Петка“, неопределен пол, израстнал, 20–40 г. Фрагмент от скалиста част на темпорална кост, първи торакален прешлен

Другият комплекс с кремирани кости от човешки скелет е проучен източно от гроб № 1. Фрагментите са малобройни, с много малки размери, общо неопределими, разпознават се дребни фрагменти от череп с необлитерирани черепни шевове и дребни фрагменти от диафизи на дългите кости. Възможно е да се касае за погребение на индивид в детска възраст, без да може да се конкретизира в идентификацията.

с. Калугерово, Могила Калугерово-20, местността Могилище, VI в. пр. Хр.

Изследваните костни останки относително пълно представят скелета на човека, т.е. произхождат от всичките му отделни. Въпреки това нито една кост на крайниците не позволи измерване на дължина. Данните за определяне на възрастта в този случай са повече. Релефът на симфизната повърхност на пубисната кост и на аурикуларната повърхност на илиачната кост може да се определи като изгладен, без дегенеративни изменения, което определя възрастта на 35–40 до 45 години по скалите на *Todd* (в: *Schwartz 1995*) и *Lovejoy et al. (1985)*. Същевременно черепните шевове на съхранения черепен покрив показват напреднала облитерация, която измества смъртта на индивида в по-късен период от развитието му, или на ок. 55–60 до 65 години по скалата на *Olivier-Simpson* (в: *Алексеев, Дебец 1964*). Полът се определя по белезите на черепа, съхранени на фрагментите от черепния покрив по *Walrath et al. (2004)* като мъжки. За същия пол са характерни и получените резултати за размерите на главата на лява бедрена кост, бикондиларната ширина и дължината на ключицата по таблиците на *Pearson* (1919) и *Thiemme* (1957) (в: *Bass 1971*) и *Алексеев* (1966).

Съответно на определената възраст е развитието на кариозни изменения на съзъбието, довели до тежки грануломи на двата първи постоянни молара.

Съответстващи на възрастта са и наблюдаваните дегенеративно-дистрофични изменения – белези на артроза по фрагментите от ставите на крайниците и спондилоза по прешлените на гръбначния стълб. Прешлените на цервикалния отдел са силно засегнати, като по тях се установява и силна костна реакция.

Долна челюст, гр. № 1, мог.
Калугерово-20, мъж, ок. 55–60 до 65 г.

Трети-седми цервикални прешлени, гр. № 1, Калугерово-20, спондилоза и костна реакция по ставните повърхности на телата

Съзъбието показва наличие на линии на хипоплазия на емайла, съответстващи на 1 ½–2 и 3 години от развитието на индивида, които трябва да се определят като неблагоприятни за него според изследванията на явлението (Skinner, Goodman 1992). Установените патологични изменения могат да се определят като умерени за определената възраст. Трябва също да се отбележи, че индивидът е достигнал висока възраст за периода, в който е живял, спрямо средните стойности, познати от материали от желязната епоха.

Таблица 1. Размери на дългите кости и реконструкция на ръста в *cm*

		Гр. №	Кост	L	D	B	T-G	P-L
Видраре	Бялата чешма	1, М, (25) 30–40 г.	Fm dx		5,34			
			Fm sn		5,44			
			Hm dx		5,46/4,8			
			Hm sn		5,36/4,45	>6,27		
			Cl dx	12,7				
			Cl sn	13,3				
		4, F, 20–40 г.	Fm		>3,8			
	Васкова могила	1, F, (18) 20–25 г.	Fm dx		ок. 3,8		157,41 153,87÷ 160,95	153,42
			Fm sn	39,9	ок. 3,7			
			Tb sn	34,7				
	Св. Петка	1, М, (18) 20–25 г.	Fm sn		ок. 4,26			
Калугерово	1	Fm dx			≥7,8			
		Fm sn		≥4,45				
		Cl sn	>13,7					

L – дължина; D – диаметър на главата; 5,46/4,8 – вертикален/сагитален диаметър;
B – бикондиларна ширина; T -G – ръст по *Trotter-Gleser*; P-L – ръст (*cm*) по *Pearson-Lee*; М – мъж; F – жена; Cl – ключица; Hm – раменна кост; Fm – бедрена кост;
Tb – голям пищял; dx – дясна; sn – лява

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Acsádi, Nemeskéri 1970:** G. Acsádi, J. Nemeskéri. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, Akademiai Kiado, 1970, 333 p.
- Bass 1987:** Bass, W. Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton. University of Missury, 1971, p. 281.

Lovejoy et al. 1985: Lovejoy, C., R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A new Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 1985, 68, 15–28.

Schwartz 1995: J. H. Schwartz. *Skeleton Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis)*. New York, Oxford Press, 1995.

Skinner, Goodman 1992: M. Skinner, A. Goodman. Anthropological uses of developmental defects of enamel. In: Saunders and Katzenberg, editors. *Skeletal biology of past peoples: research methods*. Wiley-Liss – New York, 1992, 153–174.

Walrath et al. 2004: Walrath D., P. Turner, J. Bruzek. Reliability Test of the Visual Assessment of Cranial Traits for Sex Determination. *Am J Phys Anthropol*, 125, 2004, 132–137.

Алексеев 1966: Алексеев, В. Остеометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1966, 252 с.

Алексеев, Дебец 1964: Алексеев, В., Г. Дебец. Краниометрия, методика антропологических исследований. Москва, Наука, 1964, 228 с.

ОБРОЦИТЕ В ПРАВЕШКО – ЕДНА УСТОЙЧИВА ТРАДИЦИЯ

Гая ДИКОВА-ИВАНОВА (ИМ–Правец)

Оброците са места, посветени на определени православни светци носещи техните имена, маркирани от наличието на паметен знак. Ритуалните практики, извършвани на оброчните места са породени от вярата на хората към определен светец. Те могат да се разглеждат като подсистема на календарната обредност, както и като проява на народното християнство. След избора на светец-покровител, хората отиват на определеното от тях за оброк място, изкопават дупка, поръсват със светена вода и поставят знак – оброчен камък, може да е каменен, дървен кръст или плоча. В някои случаи върху тези знаци се срещат издълбани дата и име на установителите (Етнография на България 1985, том III: 149–158).

Древният езически произход на оброка още от древността се основава на култа към богинята майка. От праисторията са известни откритите множество женски глинени фигурки на богинята майка, които древните хора използват в обредите на религиозен култ, свързан с плодородието и функцията на жената за продължаване на рода, а оттам и плодовитостта на земята, на вечно възраждащата се природа, която ражда, дава плод и продължава съществуването на всичко живо. През вековете преминава в почит към светец-покровител, като запазва своята символика в даването на курбан (принасяне на жертва) в името на благото на семейството, рода или плодородието на земята и животните в стопанството. Оброци са установявани в рамките на селището или близо до него, където са обработваемите земи на селищната общност.

Оброците може да са поставени на определена местност, където се обработва земеделската земя или се отглеждат животните. Почитаните места – оброчища са типични за цялата етническа територия на българите, но днес са запазени най-вече в западните части на България.

Означаването на тези почитани места – оброци с оброчни знаци в чест на определен светец се извършва на териториално-родствен принцип от общността, или се установяват в години на природни бедствия – градушки, пожари, наводнения. Оброци са създавани и при започване на нова работа – разораването на нова нива, разработването на градина или засаждане на ново лозе, за да има берекет и земята да дава изобилни блага на хората.

Първите писмени сведения за оброчища и за извършвани на тях обреди се появяват след навлизането на християнството по българските земи.

Ценен извор за българската история от времето на княз Борис I и приемането на християнството са „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ (866 г.). Папата настоява да се забранят езическите обичаи и ритуали и да бъдат обявени за ерес, но това да стане постепенно, давайки си сметка, че населението трябва да бъде приобщено към новата вяра, като специфичните местни обичаи трябва да се съчетаят с християнската идеология.

Член 1 от Закона за съдене на хората от IX в. гласи:

„Всяко село, в което се извършват езически треби и заклинания, да се отдаде на Божия храм с всичките си имоти. Ако ли в това село има господари и те извършват същите обреди и заклинания, да се предадат заедно с всичките си имоти, а цената да се раздаде на бедните.“ (Ангелов 1980, 68–69).

Тези места са отбелязвани със специален знак, изработен от камък или дърво с различна форма – кръст или стела. Оброкът е личен или колективен, семейно-родов, махленски или общоселски. По време на османското робство в селищата, където няма черква, те са използвани като храмове на открито. Край оброчището се съсредоточава религиозният, духовен и празничен живот на общността – семейство, род, махала или село.

В духа на старите традиции, днес в деня на оброка, хората отиват в църквата и почитат светеца – извършва се обредната дейност, която се доближава до празниците „светец“, „служба“ или „слава“, характерен за южните славяни, днес запазен в Източна Сърбия и в някои крайща на Северозападна България (Христов 2004).

Системата на народното християнство – поставянето и почитането на светци чрез оброчни знаци е запазена най-вече в Западна България. Това са районите на Видин, Монтана, Чипровци, Враца, София, Перник, Брезник, Трън, Драгоман и др. (Петрунова, Григоров 2001; Каменова-Борин 2013; Петкова 2012, 384)

Оброците са една от най-устойчивите култови традиции, която продължава да се практикува от населението в селищата на община Правец. В Правешко ги откриваме върху древни места – могили, светилища, стари селища, върху руините на стари църкви, при извори, близо до реки или вековни дървета.

Дълбоко вкоренено е вярването, че който чупи или посегне със зламисъл върху оброка или „миросаното“ (свещено) дърво, ще го сполети нещастие или ще му се случи нещо много лошо на него или на семейство му (Тодорова 2009, 1). Страхът от наказание при подобни действия, както измолващата и защитна функция, която имат ритуалите, изпълнявани при службата на оброк се корени в запазването на толкова много оброчни места на територията на община Правец.

Оброчните места и знаци сами по себе си не дават кой знае каква информация без цялостния анализ на местоположението им и контекста на заобикалящата ги среда.

При първоначалното изучаване на оброчната система в община Правец са събрани данни за съществуването на около 100 действащи оброка в 11-те селища (Дикова-Иванова 2011, 55). При изпълнението на дейности по проект на Исторически музей-Правец съвместно с музея в гр. Ниш по Програмата за трансгранично сътрудничество, се осъществи цялостно проучване на оброците и оброчните места в община Правец. На база на проучената краеведска литература и данни в Научния архив на музея в Правец, специалистите¹ извършват теренно обхождане като са документирани, описани, локализирани, фотозаснети и картотекирани общо 176 оброчни места и събрани сведения за наличието за над 200 такива. Предстои локализиране, описание и изследване на още близо 50 оброка, за които имаме устни сведения, събрани при обходите.

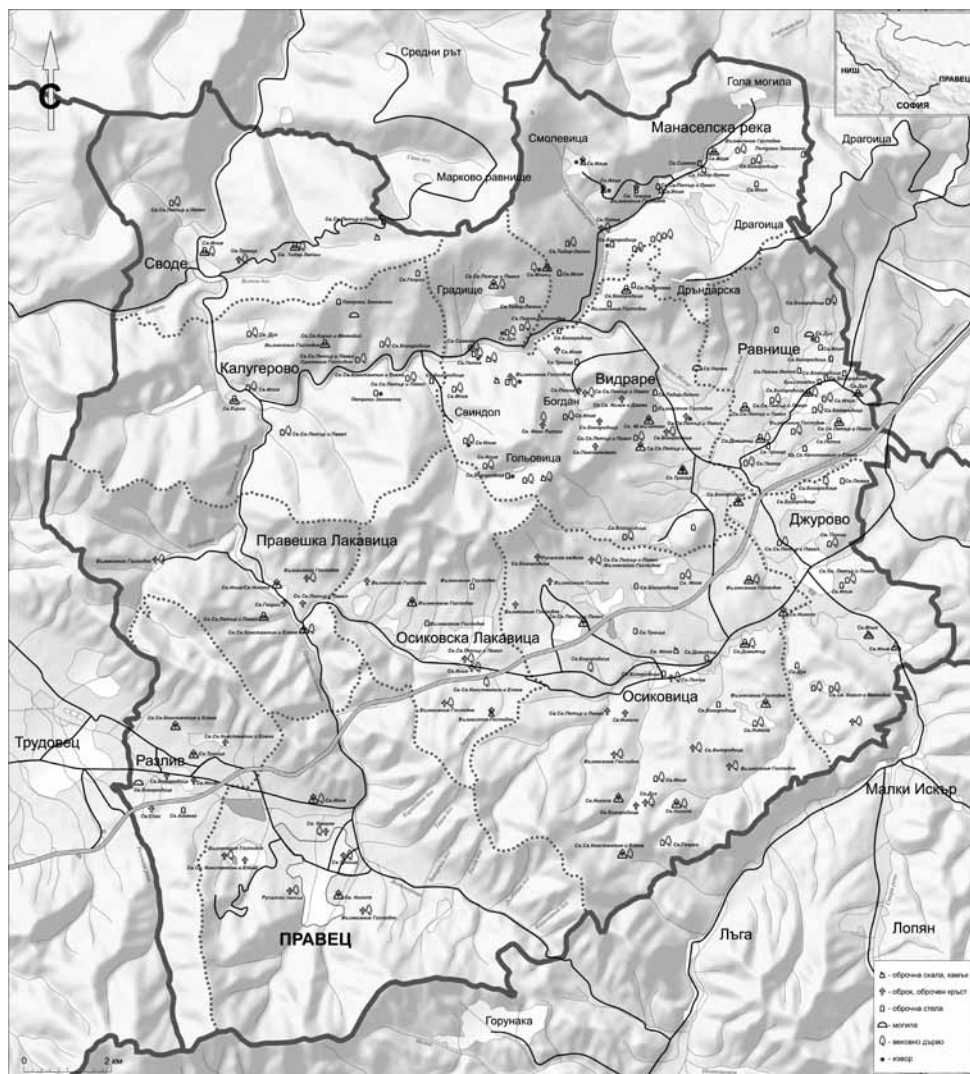
По време на обход на територията на община Правец, екипът проведе срещи с представители на местната общност – настоящи и бивши кметове и кметски наместници, местни краеведи, бивши и настоящи учители, читалищни дейци и други местни жители. Чрез тях е събрана и записана допълнителна информация за наличните оброчни места по селища, за които няма данни в архива и литературата.²

В изпълнение на дейностите по проекта е създадена Картотека на оброчните места в община Правец с попълнени 176 регистрационни картона. Картонът включва систематизирана информация за оброците, включваща местоположение с GPS координати, топонимия, физикогеографска характеристика, културно-историческа среда, характер на оброка, датировка, известни предварителни данни от предания, легенди и устни сведения, съществуваща литература, подробно описание по отношение форма, ориентация, материал, вид знак, наличие на украса и надписи, степен на запазеност, описан е начинът на провеждане на ритуала, учредителите, поддържателите на оброци, наличие на приемственост, както и други сведения за семействата и родовете, фотозаснемане и рисунка, оценка за въздействието като устойчивост и продължение на традицията.

Почитаните места в Правешко се назовават с едно общо име оброк и представляват местности, на които са поставени обикновено каменни оброчни знаци (стела или кръст), посветени на даден светец.

¹ Експерти по проекта от ИМ-Правец са: Татяна Борисова – научен ръководител, Галя Дикова и Мариана Йорданова – историци, Михаела Занева – археолог.

² Благодарим на всички кметове и кметски наместници за съдействието и дадената информация, както и на хора от селата, наши водачи и информатори.

Карта на оброчните места в Правешко

Наличието на толкова много запазени оброци в землищата на 11 селища, почти не се среща на други места в България³.

Вследствие на направеното изследване можем да направим обобщена характеристика на оброците и оброчните места в Правешко.

Оброчната система е съхранена във всички селища на община Правец от началото на XIX в. до наши дни. За поставянето на оброчни зна-

ци са използвани разнообразни места: в самите селища, непосредствено край тях или на по-далечни разстояния. Поради специфичните природни и демографски особености на Правешкия район, те са разпръснати из цялата територия в землищата на отделните селища, където са отделните махали, в които живеят хората. Там са обработваемите земи (ниви, ливади, градини), синури и др.

Конкретните места са изключително разнообразни. Най-много оброцища са поставяни край природни дадености или древни култови места. Местните жители при учредяването на оброк търсят онази невидима връзка, сливане и приемственост с природата и древните обитатели на земите ни. Най-много оброцища са регистрирани край вековни дървета – 88 оброка; върху могили – 37 оброка; край извори – 15 оброка; върху древни селища – 4 оброка; край гробища – 5 оброка; върху руините на укрепление – 1 оброк; върху руините на древни храмове и стари църкви – 2 оброка; край 3 оброка са построени нови параклиси, а в с. Видраре са записани предания за наличието на едно свещено (миросано) дърво.

Връзката на човека и природата е най-ясно изразена в почитта към вековното дърво или група вековни дървета. Те са важен елемент при основаването на оброчно място. Във всички селища на общината най-много оброци са основавани край тях. Народът ги нарича свети, кръстати, хлебници, берекетници или закрилници. Някои от тях са „миросани“, с раздвоени стволлове, дупки в стеблото или са засегнати от гръмотевици (Мутафов 1989, 198). Дървото е символ на древност, корени, мъдрост и живот, векове наред са почитани като закрилници и край тях са поставяни знаци и са извършвани магични действия и ритуали (Маринов 2003, 423–426 и Петкова 2012, 388).

В сенките на огромните дървета хората откриват закрила и опора, спокойствие и подслон в горещите дни, но те привличат и гръмотевиците по време на буря. Някои дървета и днес имат внушителен вид и привличат вниманието на хората от далече, например в с. Осиковска Лъкавица (Луканов 1984, 8). В с. Джурово не е имало черква и благодарността и молитвите си хората изливат под големи дъбови дървета – оброци (Нанов 1999, 45). Така се преплитат народните вярвания на старите българи в тъмните години на робството и не само. Закрилата на вековните дървета е търсена и намирана и в по-нови времена. През 1913 г. по време на Междусъюзническата война е установен оброк в чест на Св. Богородица в местността Бука, махала Вельовци, с. Осиковица и върху знака е изсечен следният надпис СВ. БОГОРОД. 15 АВГУСТЪ ВЪПАМ / ЗА ПАЗВМ / ОТ РОМ / ВОЙСКИ /⁴.

³ Картата е изработена по проекта от инж. Атанас Каменаров – геодезист.

⁴ Виж обр. 3.1.

Традицията да се използват могилите във времето до наши дни е засвидетелствана с използването им като оброчища (Донев 1970, 225; Борисова 2006, 19; Дикова-Иванова, 2011, 57–59). Отчитайки древността на мястото и неговият сакрален или култов характер, хората ги избират за оброчно място, поставят оброчен знак, събират се ежегодно и извършват съответните ритуални действия.

През 2007 г. при археологическо проучване в с. Осиковица на могила в местността Пряслопа, махала Ямата са проучени три ями, в които са извършвани поменални действия и церемонии от древните траки, свързани с култа към предците (Борисова 2011, 13). Оброкът е в чест на Св. Св. Константин и Елена.

В с. Видраре в могила с името на Св. Петка е открит гроб от ранножелязната епоха. Оброчен знак не е открит, но от топонимията на мястото можем да съдим, че там в миналото е имало оброк в чест на тази светица. През 1834 г. е построена селска църква със същото име. В друга могила, в землището на същото село под оброк Св. Четиридесет мъченици през 2008 г. са разкрити две ями от IV в. пр. Хр. В края на XIX и началото на XX в. край оброчния знак видрарци извършват множество ритуали и обредни практики, които са свързани с представянето на младите семейства в общността, с преклонението пред най-възрастните и достойни членове, със събуждането на природата за нов живот и пр. (Борисова 2011, 13; Дикова-Иванова 2011, 67–68).

При проучването на обект Пешова могила в с. Правешка Лъкавица, местността Кременското с оброк в чест на Св. св. Петър и Павел археолозите от ИМ–Правец откриват и изследват останките на древна култова сграда от IV в. пр. Хр., две ями-олтари и 91 гроба от края на III до V в. В с. Видраре върху дарствена могила в местността Камънака е поставен оброчен кръст в почит на Св. Богородица. Изложеното до тук свидетелства, че оброци са основавани и поставяни върху древни култови места, край стари селища, църкви и др. (Борисова 2011, 23; Дикова-Иванова 2011, 53–72).

Най-ранният оброк е кръст, посветен на Св. 40 мъченици в с. Видраре с врязан надпис и изписана датата на учредяване на празника 9 март 1801 г., който е подновен през 1909 г. Най-новият установен оброк е в с. Равнище на Кръстовден. Поставен е оброчен знак с формата на правоъгълна стела с издялан кръстен знак и надпис: 14.IX.2012 г.

Точната датировка не може да бъде определена при 113 оброчни места, защото не е открита изписана дата и не се помни установяването на оброка.

От събраните данни за оброчищата, 18 оброка могат да се датират с точност, че са основани през XIX в. Освен Св. 40 мъченици през XIX в. в с. Видраре се почитат още Св. Богородица в местността Камънака от 1853 г., Св. Св. Петър и Павел в махала Богдан от 1858 г. и в местност-

та Петруша от 1885 г., Св. Илия на Градишки рът от хиляда осемстотин шейсет и някоя година (не се разчита последната цифра) и Св. Св. Козма и Дамян от 1869 г.

В с. Правешка Лъкавица през този период са установени оброците Св. Св. Константин и Елена (1846 г.) и Св. Св. Петър и Павел (1896 г.). В с. Калугерово са установени четири оброка: Св. Илия и Св. Св. Кирик и Юлита (1886 г.), а за другите два Св. Св. Петър и Павел в местността Средората и Св. Богородица в махала Стайковци се разчитат само първите две цифри 18... от изписаната година. В с. Своде Св. Св. Петър и Павел в махала Бакова могила е установен през 185... (петдесет и някоя година). На Петрови заговезни е поставен през 1858 г. оброк в местността Крушака, а в чест на Св. Св. Петър и Павел – в местността Николовото през 1889 г. През XIX в. в махала Хановете, с. Осиковска Лъкавица е поставен знак в почит на Св. Равноапостоли Петър и Павел. През този век са установени и Св. Св. Константин и Елена в с. Осиковица и отново Св. Св. Петър и Павел в местността Бачището, с. Джурово.

Деветнадесет нови оброчища са установени в началото на XX в. Общо 13 за първите двадесет години и още 6 през 30 и 40-те години. Най-много в с. Видраре – 6, 4 в с. Осиковица, 3 в с. Равнище, 2 в с. Своде и по един в с. Правешка Лъкавица и с. Калугерово.

Оброци са основавани и през 60–70-те години на XX в. Такива са т.нар. „комсомолски“ оброк в чест на Св. Богородица в махала Грънчарите, с. Равнище и Св. Симеон в с. Пешната лъка, с. Видраре, а в с. Джурово е основан оброк на Св. Богородица на 28.08.1978 г.

Анализирайки данните за времето на поставяне на оброчни знаци на територията на селищата в Правешко установяваме, че традицията не се прекъсва при създаването на нови оброци през XIX и XX в. Днес се основават нови и възстановяват стари оброчища.

Според характера на оброка, те са семейни, родови, махленски, общоселски и междуселски. Чисто семейни оброци не са регистрирани на територията на община Правец. Родови са 49 оброка, характерни са за селата с големи землища и много махали. Две селища в общината – Видраре и Осиковица имат по над 30 махали, които са отдалечени една от друга и от основното селище (Михайлова 2008). Отдалечеността е основен фактор в миналото. В Правешко са събрани данни за 100 махленски оброка. Най-важните и големи празници са общоселските оброци. На тях се събира цялото село и те понякога се отличават по извършваните обредни действия. На Св. Илия в Правец е раздавано сурово месо от жертвеното животно (селския бик) (Дикова-Иванова 2011, 55–56). Успение на Св. Богородица е големият празник в с. Разлив. В с. Правешка Лъкавица се почита Св. Георги, като през 2008 г. е изграден селски параклис в негова чест (до

тогава няма храм). В с. Своде след 1925 г. оброкът в чест на Св. Илия става общоселски, впоследствие през 1942 г. се превръща не само в общоселски оброк, а в общоселски събор (Нитов 2004, 40). В с. Видраре на 9/22 март на Св. Четиридесет мъченици в миналото се извършват редица ритуални действия, свързани с утвърждаването на младите семейства, почитта към възрастните хора и събуждането на природата за нов живот в началото на пролетта (Дикова-Иванова 2011, 67–68). В селата Осиковица и Манаселска река също има общи празници за цялото село на Св. Богородица и Св. Симеон. В с. Видраре са регистрирани най-много оброчни места 45 броя, от които 28 с формата на стела и 16 кръста, на 3 места няма оброчен знак, на 2 е използвана естествена скала за знак. В махала Мусатското има оброчище с два знака – стела и кръст. Девет от оброчните места са върху останки от древни могили, 24 са в близост до вековно дърво. В землището на селото са записани сведения и за единственото свещено (миросано) дърво в местността Молението. Тук се срещат и единични оброчища на дадени светци, поради наличието на по-големия брой жители в миналото, разпръснати в махали.

Важен елемент от основаването на нов оброк е изборът на светец. Нов оброк се прави, когато общността – семейство, род, махала, селище са застигнати от природно бедствие или се започва нова работа при обработката на новопридобити ниви, лозя, пасища (Маринов 2003, 423–426). Почти няма светец от пролетно-летния църковен календар, които да не се почита в Правешко.

Анализирайки събраните данни в Правешко се почитат 25 празника – 20 постоянни и 5 подвижни. Най-почитани са Св. Богородица с двата празника – Успение (15/28 август) – 20 obroka и Рождество – 6 obroka (8/21 септември) – общо 26; Възнесение Господне (май-юни) – 25 obroka; Св. Илия (20 юли/2 август) – 25 obroka; Св. Св. Петър и Павел 29 юни/12 юли) – 21 obroka; Св. Петка⁵ – 12 obroka; Св. Никола, Св. Св. Константин и Елена и Св. Троица са с по 8 obroka; Св. Дух – 7 obroka; Св. Тодор – 5 obroka; Св. Георги – 4 obroka; Петрови заговезни, Св. Димитър и Русалски петък с по 3 obroka; Св. Симеон, Св. Св. Кирил и Методий и Св. Пантелеймон с по 2 obroka; 8 светци или празници са почетени само с по едно оброчно място: Св. Атанасий, Св. Св. Кирик и Юлита, Сретение господне, Св. Иван Рилски, Св. Св. Козма и Дамян, Св. Четиридесет мъченици, Св.

⁵ Десет от оброците се честват на 14/27 октомври в деня на Св. Параскева (Петка Епиватска Българска), а два – в мах. Чульовци, с. Манаселска река и при Туняковския хан, с. Видраре се празнуват в петък – седмицата след Възнесение господне, т. нар. Русалска седмица. Русалиите са нечисти, вредоносни сили, подобни на самодивите, които понякога могат да излекуват човек от тежка болест. През цялата седмица се спазват строги забрани: да не се мият, не перат, не спят на открито, не ходят без път през нивите и полето, за да не стъпят върху трапезата на русалиите.

Иван и Кръстовден, а на 9 регистрирани оброчни места не е известен почитаният светец.

Св. Богородица е покровителка на дома и семейството. Почитана в повечето селища, но в Правец и селата Правешка Лъкавица, Осиковска Лъкавица и Своде не е регистрирано оброчно място посветено на нея. В с. Равнище се празнуват 6 obroka в нейна чест от общо 22 за селото. Другият най-зачитан светец е Св. Илия, който има оброчища във всички селища. Той предпазва от гръмотевици, пожари и бури, т.е. от природни бедствия. Възнесение господне (Спасовден) се почита във всички села, с изключение на с. Джурово. В с. Осиковска Лъкавица на Спасовден са установени 6 obroka от 10 за цялото село. Закрилниците Св. равноапостоли Петър и Павел нямат obroci само в Правец и с. Разлив. Българската светица Св. Петка също е предпочитана за защитник, но само в източните села от общината – Осиковица, Джурово, Видраре, Равнище. Най-рядко се срещат Св. Атанасий, Св. Св. Кирик и Юлита, Сретение господне, Св. Иван Рилски, Св. Св. Козма и Дамян, Св. Четиридесет мъченици, Св. Иван, Кръстовден, каквито има по един или два в селата Разлив, Калугерово, Видраре и Равнище. Важен извод от този преглед на патроните на obroci в Правешко е, че са избирани и почетени всички основни църковни празници през пролетно-летния сезон когато е усилената земеделска дейност, т.е. местните хора са търсели закрила и успех за работата си по полето, за защита на реколтата, за плодородие, берекет и благоденствие на рода и семейството.

Функционирането на оброчните места се простира в определени параметри. Те имат защитни, свързващи и организационни функции между определен светец и търсещите закрила от него от една страна и общуването между самите поддръжатели, техните гости и свещеннослужителя. Местните краеведи описват тези места като място за срещи, празненства и веселие, но успоредно с това и като места за решаване на проблемите на махалата, селото, общността – по отношение вземане на решения за правене на пътища, мостове и кладенци, обсъждана е работата на местните училища. Избира се настоятелство на obroka от трима членове – председател, касиер и съветник, които да организират следващия оброк, като съберат средства за него и за решаването на набелязаните проблеми (Донев 1970, 225–226).

Освен честваният светец важна информация носи поставеният оброчен знак. Най-старите оброчни знаци вероятно са кръстовете от бигор – вид шуплест варовик, каквито са характерни най-вече за с. Осиковица. Другият най-разпространен вид скала, който е използван от каменоделците за направата на оброчни знаци е мергел – вид седиментна скала пясъчник. Днес при подновяването на оброчните места, където не е открит знак, се поставя нов, направен от местен камък или мрамор, но се срещат и кръстовете, изработени от дърво или са построени малки параклиси.

Обредите извършвани край паметника са сравнително устойчиви, но има редица фактори, които предопределят определени различия в обработката на камъка и превръщането му в оброчен знак (Петкова 2014)⁶.

При избора на материал за направа на оброчни паметници е предпочитан камъкът, който се открива свободно в природата, т.е. има местни находища.

Най-използваният материал за направата на оброчен знак в Правешко е мергел⁷, от него са изработени 119 оброчни знака – 37 кръста и 82 стели. Характерен е за всички селища, само в Разлив няма оброчен знак от мергел. От материала бигор⁸ са 11 кръста в селата Осиковица, Осиковска Лъкавица, Видраре, Манаселска река.

Лиска, лесна за обработка местен вид скала е използвана за изработването на 9 паметници – 3 кръста и 6 стели в Правец, Своде, Осиковица, Равнище и Манаселска река. От гранит са изработени общо 8 оброчни знака – 1 кръст и 7 стели, регистрирани в селата Своде и Равнище. От пясъчник⁹ са изработени 7 кръста за оброци в Правец и Разлив. Мраморът е предпочитан материал за направа оброчни знаци в наши дни при подновяване на оброци, за които народната памет е съхранила спомен за установяването им и където липсват старите оброчни камъни. Техният брой е 9 в Правец, Разлив, Осиковица и Джурово – 7 кръста и 2 стели.

В зависимост от използваната техника на изработване се срещат два типа: I тип, при който декоративните елементи се оформят чрез вдълбавания на определени полета в основната лицева плоскост. При II-я тип украсата е изпълнена като рисунка с помощта на вдлъбнати или изпъкнали линии. Лесната обработка на камъка е определяща при избора на скален блок, от който да бъде създаден оброчен знак. Органичната основа на използваните местни скали обуславя по-лесната обработка на фрагмента скала и превръщането му в оброчен паметник. При изработването на оброчни знаци в селищата на община Правец повсемесно е използвано смесването на двете техники.

Видът и формата на оброчния паметник се подчинява на вижданията и миогледа на майстора и на поръчителя. Видовете оброчни знаци, които са регистрирани в Правешко са основно два типа: кръстове и стели. При об-

⁶ Д-р Миглена Петкова е един от учените в България, които разработват тематиката. Тя изследва каменната оброчна пластика, която предава миогледа на майсторите-каменоделци и хората, поръчали изработката на паметника. Всичко засегнато по темата е взето от нейната статия за каменната летопис.

⁷ 50% (от 20 до 70%) глинест компонент, карбонатни минерали и пластичен компонент. На цвят са сиви, сивокафяви с червен оттенък, тънко до дебелослоести. Това са глинесто-карбонатни скали, които се използват за производство на цимент и в керамичната промишленост. Най-близките находища са край Ребърково и Роман.

⁸ Местен камък – среща се в карстови райони (извор Глава Панега).

⁹ Вероятно пясъчникът е риолит.

рочните кръстове се среща голямо разнообразие от обикновени кръстове до такива с малко или с по-богата пластична украса.

В Правешко са регистрирани: 64 оброка с кръстове, 103 стели, с по два знака – кръстове и стели на едно място са 4 оброка. Няма оброчен знак при 12 оброка, а природни дадености (естествена скала или голям камък) са използвани за обозначаването на оброчни места при 7 оброка.

Повечето знаци са примитивно изсечени стели или кръстове. За тези знаци можем да приемем, че има голяма вероятност самите установители на оброка да са си изработили оброчния знак.

Изработването и поставянето на оброчни знаци спада към мемориалния дял на каменоделския занаят. В литературата няма данни за каменоделци-занаятчии в нашия район. Въпреки това, анализирайки оброчните знаци и направения снимков материал и рисунки¹⁰ на най-интересните паметници се вижда, че има такива майстори¹¹.

Част от оброчните знаци в гр. Правец, селата Правешка Лъкавица, Калугерово, Видраре и Манаселска река са изработени от един или няколко майстори-каменоделци. Във Видраре през 20-те години на XX в. са поставени няколко знака със сходна изработка, украса и датировка. В Калугерово оброчните каменни стели на Св. Илия и Св. Кирик имат приблизително еднаква изработка, украса и символика. В Правец, Правешка Лъкавица, Своде и Манаселска река няколко знака се отличават с богата пластична украса на оброчния паметник и представят почерка на местни каменоделци.

В селата на община Правец се срещат следните типове паметници¹²:

А) Оброчни стели¹³ – 3 типа: I тип правоъгълна форма; II тип със заоблени горни ръбове; III тип със заострени крайща. Те са характерни за Калугерово – от общо 14 регистрирани оброчни знака – 12 стели с украса от връзан кръстен знак, а 2 оброци са без оброчен знак. В Своде от 5 регистрирани оброка, 4 са стели с украса от връзан кръст, а една стела е от II тип. Във Видраре от 45 оброка, 26 са стели с връзан кръст. По-голямата част от тях са от I тип стели с правоъгълна форма, но се срещат и II и III тип, има и отклонения – оброчния знак на Св. Троица, местността Сугарилски преслоп е стела, но с S-образно усукване. За Манаселска река оброчните знаци са само стели с връзан кръст, а на оброчището на Св. Петка Лятна в махала Чульовци има и втори, вероятно по-ранен знак кръст от бигор. За селото са характерни стели със заоблени крайща (II тип) с богата геометрична украса, засводявания и надписи с изписване на почитания светец и ктиторите (установителите) на оброка.

¹⁰ Рисунките са направени от Владимир Стайков.

¹¹ В съседната община Роман се намира единственото професионално училище за каменоделци в България.

¹² Според типологията на д-р Миглена Петкова.

¹³ Виж обр. 2.

От 22 оброчни знака в Равнище са регистрирани 23 стели с връзан кръст. На мястото, където се почита Св. Богородица в местността Ръта има 2 стели: стар и нов оброчен знак. Знаците са най-вече от II тип, но се срещат и I и III тип. В с. Осиковска Лъкавица има само един оброчен знак стела, който е незавършен кръст. Майсторът започва направата на кръстен знак, изработва дясното рамо, но не го завършва.

В с. Осиковица от 31 оброчни знака 10 са стели от I тип. Регистриран е и оброчен знак на Св. Богородица в махала Видинци с правоъгълна форма, преминаваща в пирамидална. В с. Джурово от 13 оброчни знака, 10 са стели от I и II тип с връзан кръст. При възстановяването на оброк Св. Илия в махала Беляновец е поръчан и изработен нов оброчен знак с връзана украса от кръстен знак и растителен елемент¹⁴ – лаврови клони.

Б) Оброчните кръстове са 3 типа: латински тип¹⁵, византийски тип¹⁶, тип детелина¹⁷. Латинският кръст е най-използвания при изработването на оброчни знаци в Правешко. Той е с трапецовидно горно и правоъгълни странични рамене. Характерен е за Правец, Разлив, Правешка Лъкавица и Видраре. Срещат се и II и III тип: „византийски“ кръст – всички рамена са с правоъгълна форма и кръстове, чиито рамена завършват „детелинообразно“ или „кръстообразно“. Оброчният знак в чест на Св. Никола от могилата в гробищния парк в Правец е от III тип и се отличава с богата пластична и декоративна украса от букели и пъпковиден елемент¹⁸.

В зависимост от декорацията се срещат 2 типа изображения – украса, взаимствана от християнството; украсителни орнаменти и детайли. При изработването на оброчни знаци в Правешко, двата типа изображения са използвани почти винаги едновременно¹⁹. Украса, представена чрез християнски символи и/или украсителни орнаменти и детайли е регистрирана при 150 оброчни знака. За декорирането на оброчни знаци най-често е употребяван връзания или изпъкнал кръстен знак, използвани са растителни и геометрични мотиви. Като пластична украса най-често са използвани букели (ябълки), винаги нечетен брой – 1, 3, 5 или повече, в което също може да се търси символика. Те са поставяни отгоре и от страни на раменете. Плодът на ябълката е широко застъпен елемент в обредността на българите. Широкото ѝ използване е с цел търсене и измолване на плодородие и благополучие за общността.

¹⁴ Единствените оброчни знаци с растителен елемент са този в Джурово и Св. Илия, м. Високата могила, с. Своде (виж обр. 2.4.).

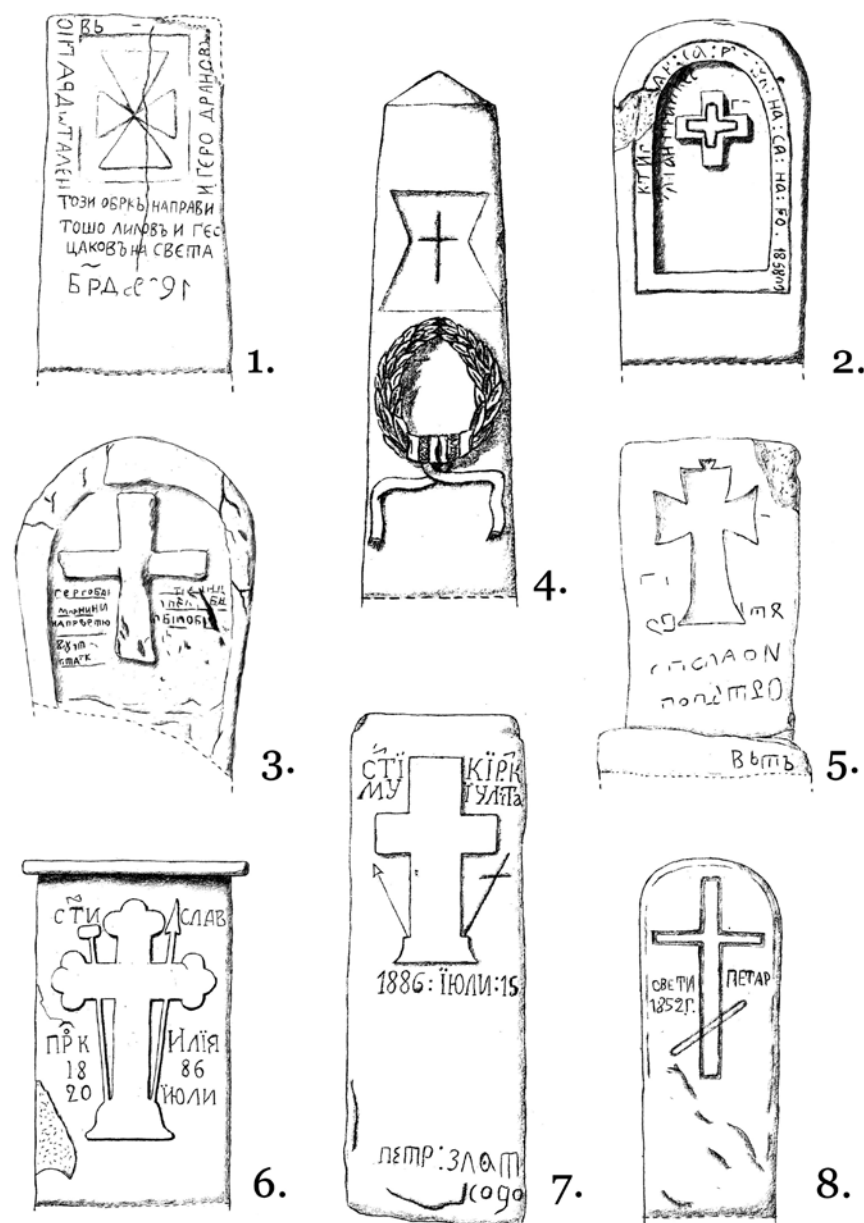
¹⁵ Вижд. обр. 3.2; 3.3; 3.4; 3.8; 3.9..

¹⁶ Вижд. обр. 3.1.; 3.6.

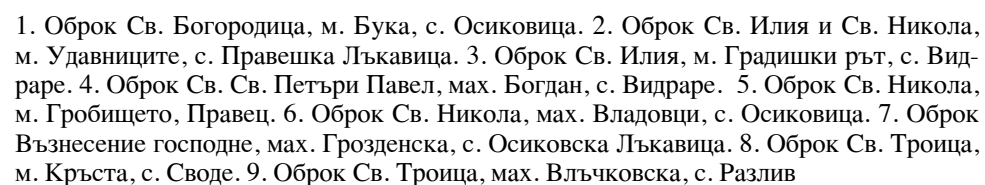
¹⁷ Вижд. обр. 3.5; 3.7.

¹⁸ Единствените оброчни знаци с растителен елемент са този в Джурово и Св. Илия, м. Високата могила, с. Своде (виж обр. 2.4.).

¹⁹ Вижд. обр. 2 и обр. 3.

1. Оброк Св. Богородица, мах. Кратуните, с. Осиковица. 2. Оброк Петрови заговезни, м. Крушака, с. Манаселска река. 3. Оброк Възнесение господне, м. Чукаря, с. Равнище. 4. Оброк Св. Илия, м. Високата могила, с. Своде. 5. Оброк Св. Богородица, м. Дренака, с. Видраре. 6. Оброк Св. Илия, м. Осените, с. Калугерово. 7. Оброк Св. Св. Кирик и Юлита, м. Кирик, с. Калугерово. 8. Оброк Св. Св. Петър и Павел, м. Бачището, с. Джурово

Устойчивостта на оброчната традиция е характерна за селищата в община Правец. От регистрирани 176 оброчни места 101 obroka са действащи и днес, и се изпълнява служба на място от местния свещеник. Установихме че ритуалните действия са преустановени по различни причини през годините край 84 obroka. Част от оброчищата са изоставени, като са установени на нови места с нов оброчен знак или пък са преместени старите оброчни паметници на ново място.

Продължава възстановяването на оброците като традиция. През 2014 г. са възстановени няколко obroka. В Правец със съдействието на общината се поднови най-почитания оброк Св. Илия. В с. Осиковица в махала Робовица е обновен Св. Дух като оброчният знак е поставен отново. В с. Своде, махала Бурньовица отново се чества Св. Св. Петър и Павел. Село Равнище се върна към оброчното място в местността Тричковци, но подновителите на традицията решават да сменят патрона с нов – Св. Пантелеймон.

Край част от действащите оброчни места на територията на община Правец са изградени параклиси – в чест на Възнесение господне в Семковска махала на с. Осиковица и махала Отешаните в с. Осиковска Лъкавица, край obroka Свети Георги в центъра на с. Правешка Лъкавица. Освен тях са изградени и места за отдих. На obroka Възнесение господне в махала Отешаните е изграден цял комплекс от беседки с пейки и маси, навес за приготвянето на курбана за obroka, зимна кухня, детски кът и т.н. Там се празнуват още два празника, Рождество Богородично на 8 септември като събор на махалата и зимният празник Свети Атанасий на 18 януари. Тези оброчни места са адаптирани за целите на познавателния културно-исторически туризъм и показват приемственост и устойчивост на традицията.

Доказателство за устойчивост на традицията е и фактът, че не се променя начинът на празнуване. Той е еднакъв в цяла България и това важи и за Правешко. Празникът се подготвя, като се почиства оброчното място, нареждат се трапезите и/или се поправят старите, изграждат се нови. Събират се средства за закупуване на жертвеното животно. Самото жертвоприношение в миналото се извършва край оброчния знак, но днес жертвеното животно се коли в дома на някои от поддържателите. Поддържа се обредната трапеза с приготвените обредни хлябове, безкръвна жертва²⁰, сирене, зеленчуци, плодове, ракия и вино. След приготвянето на курбан-чорбата и пристигането на гостите, свещеникът или най-възрастният от присъстващите освещават обредната храна. Църквата векове наред отрича тези обреди, но в крайна сметка приобщава оброчните празници. Следва обща консумация на обредната

²⁰ Плодове и зеленчуци, характерни за сезона на празника.

храна. В някои селища се наблюдава интересен феномен – в Джурово жените отнасят храната по къщите, а мъжете се веселят край obroka. Днес това е променено – всички заедно почитат патрона на обща трапеза. При по-големите общи obroci в Правец и Разлив всичко се приготвя край obroka, но се раздава и консумира в къщи. Празничните игри и песни не са характерни за всички оброчища, но във Видраре край Св. Четиридесет мъченици в миналото са извършавани състезания и игри. Обичаят е съхранен и възстановен от читалищните дейци, с който те печелят награда на VI национален събор за автентичен фоклор в Копревщица през 1991 г. (Дикова-Иванова 2011, 67–68).

Оброчните паметници доказват древна култова традиция в Правешкия край. Свещено място, посветено на отделни християнски светци – покровители на семейството, рода или селището. Ритуалите, които се извършват, са смесица от езически и християнски практики. Много често тези културно – исторически обекти (каменни стели и кръстове, някои с богата пластична украса и надписи) са разположени върху древни могили, руини на църкви, в близост до стари селища и извори, под вековни дървета. Отправяйки молитва към бога, хората измолват блага за себе си, за семейството. Свещеникът отслужва молебен за дъжд, за защита от природни бедствия, за плодородие, за здраве и благополучие. Извършва се жертвоприношение – курбан на мястото, наречено оброчище, в близост до оброчния знак, принасят се и безкръвни жертви. Тези места са място за събиране на много хора на обща трапеза и се превръщат в празник на селото, рода и семейството.

Очертаната картина на оброците в селищата на община Правец като местоположение, светец-патрон, видове оброчни паметници, характеризира се с висока степен на разпространение на оброците по цялата площ на територията и приемственост във времето доказва, че празничната-обредна система от obroci е запазена от началото на XIX в. до наши дни, доказвайки една изключително висока устойчивост на традициите.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Ангелов 1980:** Д. Ангелов. Богомилството в България. София, 1980.
- Борисова 1993:** Т. Борисова. Тракийските могили на територията на Правешка община. – В: в. „Правец“, 1993 г., бр. 4.
- Борисова 2006:** Т. Борисова. Исторически корени, възникване и развитие на селищната мрежа и нейния модел в община Правец. В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. Книга 1. София, 2006, 78–108.
- Борисова 2011:** Т. Борисова. Археологически проучвания на Исторически музей-Правец, през периода 2007–2010 г. Резултати, проблеми, перспективи. – В:

Исторически корени и културно наследство на община Правец. Книга 2. София, 2011, 9–32.

Василева 1985: М. Василева. Календарни празници и обичаи. – В: Етнография на България Том III. София, 1985, 109–133.

Георгиев 1982: Ц. Георгиев. Моите спомени. Предадена на съхранение във фонда на ИМ-Правец, Инв. № 524_{I/1} (инвентарна книга Документи I/1). Русе, 1982, 19.

Дикова-Иванова 2011: Г. Дикова-Иванова. Оброци и оброчни места. – В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. София, 2011, 53–72.

Дилков 2006: П. Дилков. Калугерово. Софийска област. История, бит, култура. В. Търново, 2006, 258–259.

Донев 1970: Г. Донев. История на с. Осиковица – Софийски окръг. София, 1970. Предадена на съхранение във фонда на ИМ-Правец, Инв. № 413 I/1, 1985 г.

ЕИМ-БАН 1980: ЕИМ-БАН. Етнография на България Том I. София, 1980.

Иванов 1995: Ст. Иванов. Осиковица. Минало и настояще. София, 1995. 58.

Каменова-Борин 2013: Анюта П. Каменова-Борин. На църква да идем, оброк да сторим. Монтана, 2013.

Китов, Борисова 1987: Г. Китов и Т. Борисова. – В: Археологически открития и разкопки през 1986 г., 1987.

Луканов 1984: Ц. Луканов. Минало, бит и обичаи с. Осиковска Лъкавица, Софийски окръг. София, 1984. Предадена на съхранение във фонда на ИМ-Правец. Инв. № 412 I/1, 1985.

Малчев 1987: Р. Малчев. Оброчни системи – общи сведения за оброчната система. Бойчиновци, 1987 – От: Въпросник за събиране на материали за оброци и оброчни системи, 1982. От: Р. Малчев, П. Иванов. Въпросник за събиране на материали за оброчни системи, 1985.

Маринов 2003: Д. Маринов. Избрани произведения. Том I (2). София, 2003.

Михайлова 2008: Д. Михайлова. Местни имена в Ботевградско. София, 2008.

Мутафов 1989: В. Мутафов. Оброчищата като култови обекти. – В: Етнографски проблеми на народната духовна култура. София, 1989, 134–222.

Нанов 1999: М. Нанов. Джурово. София, 1999.

Нинев 1977: В. Нитов. Исторически дати за село Калугерово. – В: в-к Правешки глас, бр. 2/1977 г.

Нитов 2004: В. Нитов. История на село Своде. София, 2004.

Павлов 1993: М. Павлов. Село Видраре. София, 1993.

Петков 2005: Й. Петков. Равнище. София, 2005.

Петкова 2012: М. Петкова. Оброчищата – опит за класификация. – В: Етнологията в България – история, методи, проблеми. – В: Етнология в България – история, методи, проблеми. ИЕФЕМ-БАН. София, 2012, 383–391.

Петкова 2014: М. Петкова. Каменна летопис от Еленския Балкан. – В: Народна култура на балканджиите. АЕК „Етър“. Габрово 2014, 21–36

Петрунова, Григоров 2001: Б. Петрунова, В. Григоров, Н. Манолова-Николова. Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. София, 2001.

Стаменова 1985: Ж. Стаменова, Родови празници и обичаи. – В: Етнография на България. Том III, Духовна култура. София, 1985, с. 139–158.

Теодосиев 1990: Н. Теодосиев. Свещенната игра на орфиците. Сп. Култура, бр. 5, 1990.

Тенева, Величкова 1994: Н. Тенева, Цв. Величкова и колектив В: Иван Енчев-Видю, Български народен кръст. София, 1994.

Тодорова 2009: Зд. Тодорова. Предистория на оброчните кръстове. Мабик. Конференция.

Токмакчиева 2006: М. Токмакчиева. Минералогия. София, 2006, с. 258–307, http://www.mgu.bg/drugi/ebooks/mt/etrografia_258-307.

Христов 2004: П. Христов. Общности и празници. Служби, слави, събори и курбани в южнославянското село през първата половина на XX в. София, 2004.

Христов 2011: Хр. Христов-Референта. Ехо от миналия век. Спомени за Правец В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. София, 2011.

Ценов 1963: Ц. Ценов. Дипломна работа на тема „Етнографско изследване на село Правец, Софийски окръг“, инв. № 399_{I/1} (инвентарна книга Документи I/1). София, 1963, 61.

Научен архив ИМ-Приц:

Раздел 04 Монографии и статии:

Индекс 04–3–7/1 Археология, статия на Татяна Борисова, „Тракийските могили на територията на Правешка община“, стр. 3, 9, 1991.

Раздел 05 Събирателска дейност и отчетна документация в ИМ-Правец:

Индекс 05–1–3 Фишове от археологически обходи на експедиция ЕТАП

Индекс 05–1–2/4 Археологически проучвания на могила в с. Осиковица, м. Пряслопа, 2007.

Индекс 05–1–2/6 Археологически проучвания на могила „Св. Петка“ с. Видраре, 2008 г.

Индекс 05–1–5/1 Археологически проучвания на могилен некропол, м. Кременското, с. Правешка Лъкавица, Община Правец, 2009 г.

Индекс 05–1–4/4 Археологически проучвания на могила в м. Камънака и могила в м. Петровец, с. Видраре, Община Правец, 2010 г.

Индекс 05–1–5/5 Археологически проучвания на могилен некропол, м. Кременското, с. Правешка Лъкавица, Община Правец, 2014 г.

Индекс 05–1–6/2 Археологически проучвания на могилен некропол, м. Кременското, с. Правешка Лъкавица, Община Правец, 2015 г.

АТРИБУЦИЯ НА ГРУПА ИКОНИ ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПРАВЕЦ

Люба ЦАНЕВА (СМРЗИ – Трявна)

От 30 години активно проучвам наследството на тревненската иконописна школа. Натрупала съм огромен архив, стотици пъти съм преживяла радостта да открия нещо ново и вдъхновяващо. И ето че съдбата отново ми предостави такъв повод. Във фонда на Исторически музей – Правец попаднах на една колекция тревненски икони, която ми достави истинска радост и породила в мен много въпроси. На първият въпрос си отговорих веднага, а именно че авторите са тревненски зографи. На вторият също си отговорих сравнително бързо. Периодът в който са изписани е 30-те, 40-те години на XIX в. Това се потвърждава от два категорични факта. Първият е ктиторски надпис върху гърба на една от иконите, в който зографът посочва годината, в която ги е изписал – 1835. Вторият е факта, че църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Осиковица, от която произхождат иконите е построена през 1834 г.¹ Това е период, когато тревненската иконописна школа е в безспорен разцвет и нивото на художествената продукция е определено впечатляващо. На пръв поглед иконите много си приличат още повече, че явно са работени в приблизително един и същ период. Но вглеждайки се по-внимателно в тях веднага различаваме почерка на двама различни зографи. В едната група можем да посочим иконите *Св. Богородица Одигитрия*, *Св. Йоан Предтеча* и *Св. Харалампий и Св. Николай*. Във втората група са иконите *Св. Йоан Предтеча*, *Св. Архангел Михаил* и *Исус Христос*.

Разглеждайки първата група икони стилът и много от детайлите ме наведоха на мисълта, че това са творби на прочутите Витановски иконописци. Вглеждайки се обаче в лицата на светците и в някои други детайли, като например шрифта на надписите твърдението ми стана несигурно. Преглеждайки архива на икони от този период и сравнявайки ги по-детайлно с въпросните изображения считам, че името на зографа вече ни е известно. Това е габровският зограф **Генчо Филипов**. Не за първи път се подвеждам по отношение на голямата прилика между неговите творби и тези на Витановците. Въпреки че той не произхожда от прочутата фамилия със сигурност е повлиян от техният стил на

рисуване. Това означава, че или е работил по едни и същи поръчки заедно с тях или по някаква причина е получил достъп да работи в някое от техните ателиета. Това разбира се е само хипотеза, но не бива да я изключваме. По това време Витановците имат много поръчки, които се работят във фамилните ателиета. Знаем, че изписването на иконата е колективен продукт и въпреки, че върху иконата стои името на определен зограф, то той никога не рисува сам. Тревненските зографски фамилии са многолюдни и в тях се работи на принципа баща и синове. Но един от най-талантливите и продуктивни иконописци от този период Йоаникий папа Витанов няма синове. Затова за по-големи поръчки той е принуден да търси помощта на други зографи. Известен факт е, че някои от поръчките си той работи с братовчедите си Витан и Досю². Не изключвам възможността в някой период да се е възползвал от помощта на такъв добър зограф като Генчо Филипов. Подобно на изобразяваните от Йоаникий папа Витанов светци, тези на Генчо Филипов имат същите издължени леко приведени фигури и синьо-розови колорити като фон. По един и същ начин двамата извеждат линията на лицето с плътен тъмен контур. Само че лицата, изписани от габровският зограф са по-издължени, линиите са по-категорични и очите са по-големи с подчертани сенки под тях. Лицата изписани от Йоаникий папа Витанов са по-кръгли, по-деликатни, с много плавни преливания и миловидно излъчване. В ранния си период (1826–1828 г.) Генчо Филипов работи с прочутият еленски майстор Иван Попрайков (Йоан Попович) като негов пръв помощник³. Двамата работят заедно в Гложанският манастир и в Тетевен (църквата „Всех Святых“ и манастира „Св. Пророк Илия“). Младият габровски зограф определено е повлиян и от този прочут живописец. Това се усеща особено в колорита и декорацията. През същата година, когато са рисувани въпросните икони Генчо Филипов се подписва върху иконата *Св. Богородица* в църквата „Св. Николай“ с. Долен, Благоевградско. В този надпис той посочва, че е „арнавут“⁴. Според А. Василиев това означава, че е дебърец, преселен в Габрово⁴. Ако той наистина е преселен от Дебър, то това е станало в твърде ранните му години, защото в живописния му стил няма нищо, което да сочи влиянието на дебърската школа. Напротив мнозина биха казали, че е роден „тревненец“. Творби на Генчо Филипов се намират и в Севлиево, Дряново, Габрово, Брацигово, Русе, Варна, Пловдив. Особено интересна е една група икони рисувани за дряновската църква „Св. Ни-

² Л. Цанева. Зографи от Трявна. Варна, 2013. С. 17.

³ П. Стефанов. Живот и дело на зографа Иван Попрайков. В: сб. Тревненска живописна школа. София, 1984. с. 33–35.

⁴ А. Василиев. Български възрожденски майстори. София, 1960. с. 544.

¹ Г. Донеv. История на с. Осиковица, Софийски окръг, 1970, с. 285–280.

колай“ през 1837 година. Част от тях се намират в ИМ – гр. Дряново, а други в музей Тревненска иконописна школа – гр. Трявна. Именно техният анализ и съпоставка потвърждават авторството на Генчо Филипов върху иконите от с. Осиковица. Върху иконата на Св. Харалампий стои подписа на зографа и годината на изписване (1837) (обр. 1). Изображението на светеца много наподобява на същия образ от църквата в с. Осиковица. Особено е видно това в изписването на лицето. Друга икона, която е аналог на изображението на Божията майка от въпросната група икони (обр. 2) е *Св. Богородица Одигитрия* (1837) от църквата „Св. Николай“ гр. Варна⁵ (обр. 3). И двете икони носят характерния почерк на талантливия габровец. Лицата са правилно моделирани, леко издължени, очертани в детайли с точен тъмен контур. Очите са големи, бадемовидни, с подчертано изписани вежди и тъмни сенки като торбички под тях. Устните са малки, кокетни, червени, деликатно подчертани със сянка под тях. Дрехата е в характерен малиненорозов цвят като движението е подчертано с течно злато и нюанси на основния цвят. Малкият Христос също ни гледа с доброто си лице, наподобяващо това на майката, изписано с обичайните за иконописеца похвати. Изображението на *Св. Йоан Предтеча* (обр. 4) е допоясно, лицето е изпито като на пустинник, но въпреки това изразително и не носи мрачното изражение на средновековните модели. По отношение на одеждите пищността е единствено в движението, липсва декорация и златото е съвсем малко. Крилата на светеца са в преливащи постелни цветове от тъмносиво през розово и бяло. Цялото внушение на иконата подчертава аскетичния начин на живот на светеца. Дори златната чаша със отсечената глава на светеца е лишена от пищност и декорация. Третата икона е с изображения на Св. Харалампий и Св. Николай (обр. 5). Двамата светци са изобразени в цял ръст, държат богослужебни книги в ръцете си. Св. Харалампий е в по-скромно облекло, но Св. Николай е в пищни архиепископски одежди. Лицата и на двамата светци са много старателно изписани в светла гама, излъчват доброта. Тъй като и двамата са почитани като лечители, те имат много изображения както в църкви, така и в домашни икони. Можем да кажем, че са сред любимите светци, изобразявани в тревненската иконопис.

Към тази група икони без колебание бих добавила две изображения, собственост на НИМ – гр. София, публикувани от Теофана Матакиева – Лилкова⁶. Произхода на иконите е от същата църква в село Осиковица, датировката също. Както и останалите три икони от музея в гр. Правец, тези също завършват в горния край по същия начин. Дъ-

говидно преливащо от тъмносиво до бяло облачета и над тях розовомалинено небе.

Първата икона на *Св. Архидякон Стефан* представя светеца в цял ръст, в богато декорирани одежди, в дясната ръка държи кандилница, а в лявата макет на църква. Силуетът е силно издължен, което е породено както от формата на иконата, така и от стила на иконописеца. Лицето е перфектно изписано, правилно, с подчертани детайли. Същите бадемовидни очи и малки червени устни, подчертани със сянка, като в другите икони. Фонът е с характерно за Витановци преливане на малиненочервено в долният край и преливащо зелено с облачета в горната част.

Другата икона е на *Св. Архангел Михаил* и най-вероятно е била патронна. Тя представлява внушително допоясно изображение на светеца с меч в едната ръка и свитък в другата. Светецът е с военно облекло с типичната маска на покровителя върху дясната ръка. Карминеночервеното наметало е романтично раздвижено, а другата част от облеклото детайлно изписано с техника „пробастър“. Крилата са изписани по същия начин като тези на Св. Йоан Предтеча. Силен акцент е поставен с изображението на лицето. От него ни гледа млад, красив воин с решително присвити очи, готов да раздаде справедливост в земния свят. Всеки детайл от лицето е старателно изписан, преходите са плавни, в цялостното изображение се вижда уменията на един много талантлив и добре подготвен живописец. Шрифтовете на надписите е четлив, издължен и леко сбит, характерен за всички икони на Генчо Филипов. Може да се каже, че това е едно от най-добрите изображения на иконописеца.

В допълнение мога да кажа, че върху олтарните двери, изложени в експозицията на ИМ–Правец, които носят най-доброто от характера на тревненската резбарска школа, живописните изображения са изпълнени от Генчо Филипов. В музея „Тревненска иконописна школа“ се съхранява една икона на Генчо Филипов – Свето Благовещение. Изображенията от тази икона почти напълно се покриват с изображенията върху дверите.

Всички тези факти свидетелстват за това, че именно Генчо Филипов е зографът който е изписал иконите в църквата след нейното построяване през 1834 г. Пълният комплект икони липсва, но от тези, които са запазени можем да потвърдим, че той блестящо се е справил с тази поръчка и неговите изображения са чудесни образци на възрожденската ни иконопис. Въпреки че знаем малко за неговият живот, то за творчеството му можем да посочим все повече факти. Подписът на зографа най-вероятно е бил върху някоя от липсващите икони, но характерния му стил недвусмислено говори за авторството му на иконите от тази църква.

⁵ Л. Цанева. Зографис. 157.

⁶ Т. Matakiewa-Lilkova. Icons in Bulgaria. Sofia 1994. s.165, s. 167.

Повече въпроси предизвикват в мене останалите три икони от музейния фонд в гр. Правец, които са с произход от същата църква и датираме от приблизително същия период. Те са с изображения на *Исус Христос* (обр. 6), *Св. Йоан Предтеча* (обр. 7) и *Св. Архангел Михаил* (обр. 8). Две от тях дублират царските икони за които говорихме до тук. Според мен е малко вероятно те да са от същият храм, може би просто са съхранени там. Знаем, че при много от обновяванията на църкви или при бедствия, старите възрожденски икони се прибират в някоя по-голяма и добре стопанисвана църква. Няма никаква логика за една и съща църква да се поръчват два комплекта царски икони, при това скъпи и от добри майстори. Тъй като те са създадени преди 180 години премеждията и паметта относно техния произход засега не могат да бъдат изяснени. Безспорни обаче са техните художествени качества. Това са първокласни творби на Тревненската иконописна школа в един от най-силните ѝ периоди. На пръв поглед изображенията са близки по звучене, но при внимателно вглеждане откриваме и разликите. Тези разлики ни насочват към другата голяма зографска фамилия от Трявна, тази на Захариевците.

Това е другата значима фамилия след Витановската, която определя историческия и художествен облик на Тревненската живописна школа. Нейните най-ранни прояви са в началото на XVIII в. Зографът обаче, чието име носи фамилията Захарий работи активно във втората половина на XVIII – началото на XIX в. Той е много продуктивен иконописец и негови творби можем да открием в много широк географски ареал предимно в Южна България. Захарий обучава в иконописното творчество тримата си талантиливи синове – Кръстю, Цаню и Иван. Именно това е поколението иконописци, което издига иконописното творчество на едно ново, много по-високо ниво. Най-големият Кръстю работи най-близко до стила на своя баща и е сравнително лесно разпознаваем. Той подписва част от своите творби, които маркират неговото творчество. Другите двама Цаню и Иван имат малко по-различен стил и докато Цаню Захариев все пак подписва някои от творбите си, то същото не можем да кажем за Иван. Не зная какви са причините Иван Захариев да не слага своето име под творбите си, това за мене си остава една загадка. Сред старите тревненци е останало мнението, че той е добър живописец, но творбите му трудно могат да бъдат идентифицирани. Стилът му е близък до този на Цаню Захариев (с когото са близнаци) и има много общо с творбите на неговият син Кънчо Иванов, който е много добър зограф и е оставил доста подписани икони. Като цяло стилът на Захариевци е по-земен, по-натуралистичен, с по-тъмни лица и някои специфични детайли в орнаментиката. Такива са

например кръглите медальони в които се изписва името на светеца на червен фон, обрамчен със златен варак. Фигурите при допоясните изображения са по-едри, такива са и лицата. В изписването на лицата преобладава земната умора и преходът не е толкова деликатен като при Витановците. Именно такива специфики наблюдаваме при въпросните изображения. Особено характерно е изображението на Исус Христос с едра фигура и едро лице върху фона са разпръснати облачета, характерни за иконите на Цаню Захариев. Една икона от фонда на музея в Трявна *Св. Убрус*⁷, изписана от ръката на Цаню Захариев Стари дава доста красноречиви препратки към изображенията от църквата в с. Осиковица. Издълженият прав, тънък нос, който завършва с много правилно оформяне в долната част, големи кафяви, изразителни очи, изпиране на всички детайли (коса, мустаци, брада) всичко това сочи към авторството на Цаню или Иван Захариєви. Не е изключено върху някоя от липсващите икони да стои подписа на зографа, но засега нямаме възможност да се запознаем с пълния комплект царски икони. Не бих могла да посоча точно кой от двамата братя е работил тук, но качеството на изписването е перфектно. Движението на дрехата в изображението на Исус Христос е направено от много голям майстор на четката. Същото можем да кажем и за облеклото на Св. Архангел Михаил, направено с ювелирен пробастър. По това време зографите от тази фамилия, които имат такива задълбочени познания и умела ръка са само синовете на Захарий. И тъй като споменахме, че Кръстю има малко по-специфичен стил, а и по същото време работи голям стенописен проект в манастира „Св. Петка Мулдавска“ край Асеновград. Така че вероятното авторство на тези икони упорито ни води към имената на някой от братята Цаню или Иван Захариєви. Най-явен стилът на Захариєвци е изразен в изображенията на Божията майка. Тук обаче това изображение липсва. Безспорен е само факта, че това са прекрасни образци на тревненската иконописна школа.

По отношение на техниката можем да кажем, че при всички икони е приложена характерната за школата яйчна темпера. Затова греят с ярки, празнични цветове. Тъй като размерът на иконите е голям 91/60 см и подобен. Това изисква слепване на няколко дъски и освен традиционните „кушаци“, които придържат иконата от към гърба, виждаме и вградени в дъските „лястовичи опашки“, които спомагат допълнително здравината и не позволяват на дъските да се измятат, деформират и разлепят. Върху дъските е положен многократен слой грунд, който дава много здрава спойка между дъската и живописния слой. Багрилата са с естествен и растителен произход и са много трайни. Златният варак също е с много

⁷ Л. Цанева. Зографи..., с. 22–34.

добро качество и технологично добре поставен. Изписването на ръцете и очите е направено с особено умение и познание. Не случайно обучението в този занаят е много продължително (8–10) години и се извършва на фамилен принцип. Момчетата още от малки започват да изпълняват малки, елементарни технологични задачи. Постепенно навлизат в многобройните тънкости и тайни на занаята. В един момент достигат това ниво, което ги прави търсени, добре платени и известни. Тревненската иконописна школа е едно уникално явление. Известните зографи, работили от началото на XVIII в до началото на XX в са приблизително 150. Сред тях много добрите са 30–40. Това е една огромна иконописна продукция, с много широк географски ареал. Зографите, изписали иконите от с. Осиковица са сред групата на най-добрите. Чудесно е че се полагат грижи за тези ценни художествени образци и се надяваме повече хора да получат достъп до тях. Те са достатъчно стойностни и достатъчно здрави за да преминат през изпитанията на годините и бъдещите поколения да им се наслаждават.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Донев 1970:** Г. Донев. История на с. Осиковица, Софийски окръг, 1970, с. 285–280.
- Цанева 2013:** Л. Цанева. Зографи от Трявна. Варна, 2013. С. 17.
- Стефанов 1984:** П. Стефанов. Живот и дело на зографа Иван Попрайков. В: сб. Тревненска живописна школа. София, 1984. с. 33–35.
- Василев 1960:** А. Василиев. Български възрожденски майстори. София, 1960. с. 544.
- Matakiewa-Lilkova 1994:** T. Matakiewa-Lilkova. Icons in Bulgaria. Sofia 1994. s. 165, s. 167

ОБЛЕКЛОТО, ОТРАЖЕНИЕ НА БИТА В ПРАВЕШКИЯ КРАЙ ПРЕЗ XVIII – XIX В.

Мариана ЙОРДАНОВА (ИМ–Правец)

Народното облекло, създавано през столетията, е отражение на бита и културата на населението от нашия край. То отразяват различни исторически етапи и носи техните характеристики. Документира миналото през погледа на народа в морално-нравствени и емоционални аспекти. С десетилетията си отива значителна част от това материално богатство. Потребността да се събере, съхрани и опише част от народното облекло на Правешкия район за следващите поколения, наложи създаването на селективна система на представяне. Целта е да бъдат обхванати всички селища в община Правец, от които има запазени облекла.

Традиционното българско облекло присъства във всекидневния народен живот, както и в ежедневието и празничен бит. За разлика от останалите предмети в материалния бит, облеклото съпътства човека винаги и навсякъде от раждането, когато се облича първата риза, до погребението, когато са задължителни нови или венчални дрехи.

Българското народно облекло от периода XVIII – XIX в. е интересна тема, ако се разглежда като система от символи и знаци. То е характерно за типа социален живот в областта на материалната култура, защото връзката между него и човека е много непосредствена. Жилището и останалите сфери на материалния бит не съпътстват винаги и навсякъде човека, поради тази причина не могат да отразяват информация за характера на социалния живот, както това е възможно при облеклото.

Облеклото носи спецификата, отразяваща основните периоди на съществуване и развитие на етноса. Свързано е и с развитието на икономиката, социалните взаимоотношения и с особеностите на природо-географската среда, която обитава местното население.

Във функционално отношение облеклата показват връзка с два от основните поминъка на българското село – земеделието и животновъдството. Земеделието е един от главните поминъци на Правешкия край. Част от женското облекло е престилката. В определени случаи в ежедневието бит на българката, тя служи за слагане на семена и разсад в нея, както и за плодове и други култури. Поради тази причина тя е задължителен елемент от състава на женската носия. Животновъдството също слага своя отпечатък върху някои части от състава на мъжкото облекло. Такива части са ямурлукът, овчарската гугла и силяхът. Те

са предназначени да пазят овчарите от студ и дъжд. Жътвата, като един от най-важните моменти в селскостопанската работа налага мъжете да връзват на главата си за сянка домашно тъкано пешкирче, а жените се забраждат с големи бели квадратни кърпи, които имат различни местни названия – ръченик, месал и др. Като цяло материалът за изработка, съставът и композицията в българското традиционно облекло, съответства на начина на живот характерен за българското село до Възраждането и със своите практически качества улеснява основния селски поминък.

Друга функция на облеклото е етническата. Чрез облеклото, като материя, цвят, кройка и украса, българите изразяват своята принадлежност към българската народност. То показва националността, пола, възрастта, семейното положение, социалната принадлежност, вероизповеданието на този, който го носи.

В трудовата дейност, обредите и празненствата, човек участва със съответното за случая облекло. Сватбата, например, не може да се изпълни без венчален котюм или лазаруването без лазарски. По вида на облеклото може да се съди кой обред или празник се изпълнява. Със своята сложна структура българският народен костюм говори за светогледа на народа, за магическите му представи и естетическите потребности.

Традиционното българско народно облекло има сложен състав. Общият вид на носиите от Правешкия край се променя в зависимост от конкретните условия на труд и начин на живот в патриархалното българско село. Определящ разграничителен показател за съответните видове женски дрехи са кройката и начина на обличане на горната дреха. За мъжкия костюм е най-характерна формата и цветът на горната дреха. Тези показатели са географски районири.

Белезите за възраст и семейно положение проявяват особена жизненост. Макар че в повечето случаи са загубили своето първоначално значение, те се запазват в преосмислен вид до последния момент от съществуването на носиите. Това показва, че в селския народен бит до късно са запазени отношенията на родство и естествено разделение на труда.

Някои обредни практики, свързани с обличането на първата риза, показват, че на нея се придава особено значение. Вярва се например, че тя може да въздейства положително или отрицателно върху съдбата на човека. Затова при раждането новороденото се поема с ризата на майката или бащата, на бабата или дядото. Целта на това действие е детето да стигне техния бой и да остарее като тях. Това означава символично въвеждане на детето в средата, в която ще протече неговият живот. Това е израз на приемственост на традиция в народната култура, която се предава от родители и прадеди. Има случай, когато кумът, който се

явява възприемник на детето подарява облекло – символ на определеното селище. До пубертета, детето не участва активно в социалния живот. Поради тази причина и функцията на облеклото му е ограничена, главно в кръга на битовите потребности. Затова и структурата на детското облекло е най – примитивна и бедна по състав. Цялостно оформен вид облеклото придобива, когато детето започва да пълзи. Тогава то се облича с антерийка, на крачетата се обуват калцунки, а около кръста му се завива футичка. Това е най-разпространеното детско облекло, което се носи едновременно, както от момченца, така и от момиченца от 3 до 7 годишна възраст. Единствено прическата през тази възраст е полов белег, по който се различават, тъй като косите на момиченцата си остават дълги и се сплитат, а на момченцата се подстригват късо.

С настъпването на пубертета има промяна в облеклото, появяват се различия за мъжки и женски пол. Той бележи началото на следващата възрастова група, а заедно с това и възприемането на съответното за нея облекло.

Младежи с народни облекла

В българското патриархално село обучението започва още от 8–10 годишна възраст. Момичето се опитва да преде и тъче. На 15 години може само да изработи облекло. По този начин то се въвежда в сферата на материалната дейност и се осъществява предаването на опита между поколенията. Встъпването във възрастовата група се осъществява с определени символически действия. Първите момински дрехи се обличат обикновено на голям пролетен празник – Лазаров ден, Гергьовден или Великден. Моминското облекло е плод на личния труд на момичето, то се превръща в символ на неговата зрялост и показател за настъпилата в него промяна. Момчето облича първите си дрехи най-често при първото влизане в коледарската дружина или на празник, в който участват само ергени. С първите момински и ергенски дрехи момичето и момчето имат право вече да играят на моминското и ергенското хоро. Главният отличителен белег на облеклото от предишното детско облекло е неговата полова диференцираност. В Правешкия край характерното облекло за момата е вълненник с богато орнаментирана риза, а момъкът облича: потури, риза с шевици и гайтанлия елек. И двамата опасват на кръста пояс или колан. Това са фактически и основните дрехи в състава на местната мъжка и женска носия, която те с някои изменения продължават да носят до края на своя живот.

Белезите за възраст в облеклото най-често се покриват с тези, които сочат семейното положение на своя притежател. Например особеностите в облеклото на моми и ергени, разгледани като определена възрастова група, са показатели за тяхното положение на неженени.

Сгодените носят костюми, които са характерни за времето от годежа до сватбата. След годежа, годеникът започва да носи годежна китка, а отпред в пояса си – годежна кърпа. На врата има вързана червена памучна кърпа и е обут в пъстри вълнени калци (чорапи), подарени от годеницата му. Годеницата на хорото се появява накичена с годежни дарове, които са главно метални накити.

Важен отличителен знак, отбелязващ периодът на началната брачна възраст (от сватбата до раждането на първото дете). След този период облеклата нямат ярка украса и скъпи накити както до 45–50 годишна възраст. Облеклото на мъжете и жените е значително по-сромно по вид, което го отличава като група на възрастните. Например, докато мъжът не е женен, носи островърх калпак, червен пояс, шарено елече и поставя китките на калпака си и ресните на пояса отляво. Над навущата си връзва пъстри коланчета, наречени подвързки, каквито женените мъже не слагат. Само женените мъже имат правото да носят горни дрехи, подплатени с кожи като аби, долами и други.

Един от основните белези, които показват дали младата жена е омъжена или не, е начинът по който тя носи косата си. Открити коси могат да носят само момите, като при омъжените съществува строга забрана. Те скриват косите си под сложни забраждания, пъстро тъкани или везани кърпи и много накити. През зимата само омъжените жени обличат сукмани, а момите носят вълненник и сукман. Много често показател за семейно положение е шевичната и тъканна орнаментика.

Вторият белег за семейно положение е връхната дреха. При жената това е клинатият и украсен с цветни гайтани и апликации късак или клашник. Понеже тази дреха се носи само от омъжени жени, много често я наричат женска дреха. Белезите за възраст и семейно положение в облеклото са задължителни. По тях се определят позволените или забранените отношения с мома, годеница, млада невеста или възрастна жена. Нарушението на забраните в условията на патриархалния селски бит е невъзможно, облеклото се явява важен регулатор за това.

Друга група белези в облеклото са тези, които го свързват със семейните и календарните обредни празници. Така например със своята символика сватбеният обреден костюм съществено допринася венчалният обред да получи обществено признание и утвърждаване.

Традиционното народно облекло е преди всичко дело на домашното производство. Ролята на мъжете в този процес е незначителна, в някои случаи те участват в обработването на кожи, или при съшиването им в части от облеклото. През XVIII – XIX в. все повече се обособяват специализирани занаяти. Традиционните текстилни материали за изработка на тъкани за облекло са ленът, конопът, вълната, памукът и коприната. Кожата заема сравнително ограничено място, като се използва за направата на калпаци, ногавици, цървули.

Сукманената женска носия, която е характерна за Правешкия край, е най-масово разпространена. В етнографските проучвания върху произхода на сукмана се предполага, че той е дубльор на първоначалната основна дреха – ризата. В процеса на развитието си дрехата се разнообразява по материал, колорит и украса. Нейният териториален обхват е много широк. Обхваща планинските области на централните български земи, както крайморските райони и Югоизточна Тракия. Многобройните регионални и локални разновидности на горната дреха – сукмана, имат някои общи белези: материал, туникообразна кройка с дълбоко изрязана пазва. Най-често сукманът е без ръкави, а по-рядко с късо ръкавче.

В географското разпространение, в зависимост от кройката се различават три разновидности на сукмана. В Западна България сукманът е с веревно разположени клинове, спускащи се надолу от талията на жената, наричан късоклинест, характерно за Правешкия район.

В Централна България, се нарича висококлинест с трапецовидни или правоъгълни клинове, вмъкнати високо в раменната извивка. В източните райони, по склоновете на Източна Стара планина е разпространен сукман от две части: безръкавен, къс до подгърдието елек, с прикачена към него ситно набрана в кръста пола. Сукманите се шият от домашно тъкан вълнен плат. Кройката на сукмана е съобразена с ширината на плата. Жените от по-заможните семейства шият своите сукмани от закупени платове, обточени с черно кадифе. Характерно за сукмана е и това, че в повечето случаи върху него е съсредоточена украсата на облеклото (Вакарелски 1977, 213). Голяма част от ризата е закрита, пазвата и полите са местата, където има най-много украса, постигната предимно с везмо или с пришиване на цветни сукна. Богата е украсата на сукманите с изплитани разноцветни върви, гайтани, а по – късно с различни ширити, плетеници или дантели.

Сукманът се носи с къс колан, тъкан на кори, чиито краища се закопчават с пафти (кръгли или палметообразни), с преобладаваща растителна орнаментика, понякога с апликирани седефени божигробски плочки.

Празнични облекла от началото на XIX в., Мария и Йона Дончеви на хорището

Женски дрехи от началото на XIX в., Васила Дилова

За сукманената носия е характерен и поясът, който в много случаи е представен чрез дълга и широка 20 – 25 см вълнена тъкан. Обикновено е червен, оранжев или с тъмновинен цвят и се увива няколко пъти около тялото. (обр. 1)

Във всички народни носии основна дреха е ризата, наричана и кошуля. По форма и материал тя е един от съществениите обединителни елементи в българското традиционно народно облекло. Изработва се от ленено, конопено, а в по-късни времена – от памучно и копринено платно.

В селата Джурово, Осиковица, Осиковска Лъкавица и Видраре под сукмана се носи кълчищна риза с орешани кенари, дълга до глезените, (Нанов 1999, 38). Ризата, изработена от памучно платно е с широки свободни ръкави, обшити с шевици или сърмени обшивки. В село Калугерово под сукмана се облича бяла копринена блуза с богата бродерия. На ръкавите, от рамото до маншета, се реди богата и красива бродерия (Дилков 2006, 253).

Характерно за сукманените носии от Правешкия район е носенето на предна престилка (прегач, фута). Във всички случаи тя е цветна, рязко изпъкваща на тъмния цвят на сукмана: червена, зелена или жълта. В Правец и селата Осиковица, Джурово, Видраре и Осиковска Лъкавица престилките са тъкани с прави или с преки пръчки в различни цветове и отвесни шарки.

Характерна за село Калугерово е престилката от черно кадифе, от трите страни обточена с черна копринена дантела (Дилков 2006, 253). По цялата престилка са извезани на машина красиви цветя с разноцветни конци (Дилков 2006, 253). По-късно този вид престилки масово са носени във всички селища на територията на община Правец. (обр. 2) През лятото облеклото на младите жени и на момите е от пъстър китеник (вълненик) от тъкан вълнен плат в червено с бяло, синьо, зелено и други цветове. Вълненикът нападава плисирана пола в съчетание с везана риза с широки ръкави (Донев 1970, 52).

До XIX в. женското облекло в село Своде е бяло. Празничната дреха, наречена касак е бяла, изработена от най-хубавата вълна и обточена с цветни гайтани (Нитов, 2004). Зимно време жените обличат къси или дълги елечи. По-заможните носели кожухчета. Облеклото е свързано с направата на косата по определен начин. Сукманените носии са носени с моминска прическа, наречена „на леса“. Те са представени чрез многобройни сплитки на тила и свободно спуснати по гърба, допълнени от венци, косичници и украшения. Характерни за този вид облекло са женските забраждания тип еднороги и орелоподобни. При възрастните жени краищата на забрадката минават под брадата и се завързват на върха на главата, покривайки цялата глава и част от лицето. Момите се

забраждат с красиви копринени кърпи, различни по цвят, а по-старите жени с черни чембери, като някои от тях по краищата са с украса от цветни лозинки. В село Джурово момите и невестите носят кърпи, украсени с гълъби (Нанов, 1999, 38). В село Калугерово особено красиви били оранжевите кърпи, обточени с тясна черна дантела (Дилков 2006, 254). В село Осиковица момичетата и младите жени носят кърпи „байриш“, украсени по краищата с цветно везмо (Донев 1970, 52).

Отличителен белег и неразделна част от женското облекло са накитите. За любовта на българката към накитите се говори в пътеписите на европейци, преминали през нашите земи (Вакарелски 1977). Най-много накити са носени най-вече при празници, но има накити, които са носени постоянно в ежедневието. Най-често те са обеци, наричани менгюшета, направени от пробити стари сребърни или златни парички, махмудии, гривни и пръстени, пафти, телькът, гerdани от мъниста. По-богатите първи моми и невести в селата носели гривни, изработени от сребро и седеф, чопрази със седеф, гerdани с наниз от жълтици.

Мъжкото облекло на българите в миналото по цвета на горните дрехи се дели на белодрешно и чернодрешно. Освен по колорит, бял и тъмен, естествен или обогртен цвят на вълната, те се различават и по форма. При белодрешковците са клинати, дълги и тесни горни дрехи, с къси и широки гащи. При чернодрешковците са къси с прави форми горни дрехи и широки потури.

Първоначално белодрешното облекло е обхващало цялата територия на България, впоследствие се ограничава в Шопско, Трънско и Северозападна България. Това не са разновидности, обособени по географски принцип, а два последователни етапа в развитието на традиционното мъжко облекло. За най-ранен образец се приема костюмът, оформен от цяла дълга риза със свободно пуснати поли над белите вълнени или памучни гащи, препасана с пояс или колан. Запазването на този костюм за по-дълъг период време се дължи на неговата пригодност към условията на основния поминък, земеделие и скотовъдство. Мъжката белодрешна носия се състои от туникообразна риза, гащи и горни дрехи от бяла тепа на тъкан. Белодрешно облекло носят в селата Своде и Осиковица. Пришълците от шопските села, които се заселват в махалите в южната част на землището на село Осиковица са белодрешковци (Донев 1970, 49). Те носят тесни вълнени гащи, привързани за пояса с ремъчка. Дължината на връхната дреха е над коленете, със или без ръкави. Гащите и връхните дрехи са обшити с черни гайтани. Гащите се разделят в две разновидности. Беневреци, които са тесни и дълги, плътно пристегнати към тялото в долната част, и димии с широки и къси крачоли. Силуетът на облеклото се определя от горната дреха (късак, клашник или голяма дреха). Спе-

цифичен белег е украсата чрез линеарните везбени мотиви и обтоки от цветен гайтан край ръбовете на пазвата, по краищата на ръкавите и по върховете на клиновете. Поясът е червен и е неизменна принадлежност. Завива се стегнато около кръста на мъжа.

Женско и мъжко празнично облекло от края на XIX в., характерни за Правешкия район

Обособяването на втория вид мъжко облекло, наречено чернодрешно е част от общия процес на потъмняване на облеклото, най-характерен през епохата на Възраждането. От края на XVIII в. до средата на XIX в. мъжкото облекло се шие от черен шаяк, с променена кройка на гащите и горните дрехи. Гащите (потури) са широки, с украса от черен гайтан. Черните дрехи са украсявани по съединителните шевове и ръбовете, покрай джобовите, ръкавите, крачолите, яката. Широко разпространена представа за тях е, че колкото по-ниско и надиплено е дъното им, толкова е по-заможен притежателят им. Широчината на потурите в горната част се постига чрез повече клинове или четвъртити вставки. Така се получава дреха, която няма специално предна част, а може да се облича, както попадне, привъзвана с конопена връв „учкур“, която постепенно се стеснява към крачолите със странични джобни разрези. Дрехите за горната част на тялото са къси до кръста, със срещаци се или покриващи предници с обтоки от черни гайтани по ръбовете и шевовите. За по-студено време са обличали аба. Поясът при чернодрешковците е по-дълъг, червен, кафяв или син на бели ивици. Син пояс са носели мъжете в Правец и село Осиковица. (обр. 3). От поясите на мъжете често се показват везани кърпи. Там носят и кесията с парите, тютюна, огнивото, ножа с канията (Луканов 1984, 122). По-богатите селяни се гордеят с поставения в джоба на касачето часовник с ланец (Донев 1970, 51). (обр. 4) За зимата дрехата е с дълги ръкави – клашници, а за лятото – късаче. По-късно започват да шият горни дрехи, наречени антерия. При дъжд и студено време, мъжете носят ямурлук или кабаница, подплатена с овча кожа, за да държи по – топло.

Шапката, която носят мъжете, е от агнешка или овча кожа, полусферична или цилиндрична по форма (с плоски или с конусовидни издължени дъна), с високо остригана вълна отвън и кожена подплата отвътре. Шапките и цървулите са еднакви за белодрешковци и чернодрешковци. Двата вида мъжки носии са носени едновременно в Западна България. Те са смесица от бели беневреци и тъмносини горни дрехи. Причините за налагане на чернодрешната носия е масовото практикуване на абаджийския занаят (обр. 5).

Мъжете не са имали накити, освен богатите, които носят броеници, часовници, цигарлъци. Чрез накитите се показва класовото различие в обществото. Освен чрез накитите имотното състояние проличава и в изработката на облеклото от по-фини материали, повече шевична и апликирана украса.

Както кожените калпаци и цървулите, еднаква за двете разновидности мъжко облекло е и ризата. Тя винаги е от бяло платно, с туникообразна кройка, дълга до над коленете, има ниско или високо огърлие

и дълги до китките не много широки ръкави с маншети за младите и без маншети за старите. Често пъти мъжките ризи са украсени с везмо по огърлието, покрай пазвения разрез или по ръкавите (Вакарелски 1977, 196).

Еднаквост в облеклото на мъжете и жените има в обуването на краката. През зимата носят домашно плетени от вълнена прежда чорапи, с много цветове и фигури, стигащи до коленете или навуца (Нанов 1999, 38). Отгоре обуват цървули от свинска кожа. Жените сами си правят низани или женски цървули със закачки и с много кръстоски от бяла или боядисана в различни цветове вълнена връв, многократно навита около крака (Нанов 1999, 38). В някои краища на България има цървули от говежда и биволска кожа. В зависимост от формата се обособяват два вида цървули. Едните са с остри върхове, наричани урушки, а другите без върхове, наричани връвчанки. По-богатите селяни носят калцуни, украсени по краищата с гайтани. Еднаква за мъже и жени е и горната дреха, предназначена за дъждовно време, наричана ямурлук. Всяко семейство има по една такава дреха. Ръкавиците също се използват и от жените и от мъжете. Те покриват ръцете от китката до лакътя. Разделят се на еднопръстни или многопръстни. За сватба са украсявани със символично везмо.

Характерно облекло за Правец:

Малките деца – момчета носят дълги кълчищни ризи, без бродерия. Прави гащи от домашно бало, цървули и навуца до глезените. Празничното облекло на момчетата включва вълненик, чопрази, бродирана памучна риза, домашно плетени шарени чорапи. Ежедневното облекло – полички, блузи и елечи, плетени от домашна вълна. По – големите момчета носят менгуши (обеци).

Жените обличат сукмани, черни или тъмно сини, около огърлето украсени с гайтани или сърма. По ръба сукманите са обточени с кадифе. Под тях се обличат кълчищни или памучни ризи с богата украса по пазвата и ръкавите. Престилките са домашно тъкани, с различни цветове, с вертикални ивици. В края на XIX в. престилките вече са от кадифе, с бродирани цветя и дантела по краищата. Чорапите са от домашна прежда, шарени или бели до под коленете. Свинските цървули са наплитани или навървени с хубава дебела прежда. Възрастните жени носят под ризата подоблечка (комбинизон). Когато отиват да работят на полето забраждат бели кърпи. Когато жалеят носят черни кърпи и връзват кърпите под брадата.

Мъжете носят потури, елечи и връхни дрехи от кафяв шаек, украсени с гайтани. Баба Вуна прави гайтани в Правец (прабаба е на Ивана Петкова Боянска, сега на 79 год.). Около кръста увиват син пояс с бели

ленти. Мъжката риза е кълчишна, памучна или от свила, без бродерия или с малко украса. Под потурите носят гащи платеници. Калпакът е от овча кожа. Цървули – урушки. Връхната горна дреха е антерия. Често мъжете носят домашно шита кесия, нанизана и вързана на врата, пусната в пояса или в пазвата.

От 20–30-те години на XX в., близките на мъртвеца в знак на траур носят черно облекло (обр. 6). Преди това черният траур е по-малко познат и жалбата по близък се изразява с бели дрехи. Друг разпространен знак за траур в миналото са облечените наопаки връхни дрехи. Функционалният анализ на обредното облекло спрямо българските семейни обреди показва неразривна свързаност.

В българските традиционни костюми се поддържат белези и елементи, разкриващи по-старинен пласт на битуване. Те са символичен знак за възраст, семейно положение, участие в обреди и обичаи. Най-изразителна в този смисъл е украсата на костюма, като съдържание, композиция, текстилна орнаментика. Показателен е начинът на обличане на отделните дрехи. Например, косите на момите са винаги открити, а на невестите закрити. За младата невеста е задължителна бяла връхна дреха, а за момата е забранена. Израз на венчалната символика е червеният мъжки пояс, праметнат през главата. Символиката в социалните отношения е изразена в обредните костюми на лазарките, на еньовата буля, на коледарите и др. Моминските, ергенските, годежните и венчалните костюми привличат с естетическия усет към красота.

Художественото оформление е най-убедително свидетелство за богата душевност, за стремеж към красота. Украсата на облеклото носи отпечатъка на семейно-родовите традиции, на миросгледа и нравите на населението. Художествените качества на облеклото са постигнати чрез умело прилагане на орнаментална украса, в шевицата и плетивото, в апликацията или обтока. Декорацията най-често е разположена около пазвата, краищата на ръкавите, полите, пояса, колана, престилките, забрадките и чорапите.

Везбеното изкуство се отличава с още по-голямо резнообразие. То определя самобитността на народните носии. Шевичната украса е характерна за цялата страна, но най-широко приложение има в облеклото на населението от Северна и Северозападна България. Типичната цветова палитра на орнаментиката по облеклото е в три основни цвята: червен, черен и бял.

Апликацията не е единствен, самоцелен способ за украса. Тя се комбинира с други средства. Това са декоративна тъкан, везмо, плетени дантели, обтоки от шнурове и др.

Материалите за облеклото, с които етнографската наука разполага, са главно от XVIII – XIX в. Това предполага проучване на българския народен костюм в тези хронологически граници, в типичното за тогава па-

триархално българско село. Чак до края на XIX в. и дори до началото на XX в. селото пази редица белези от стария патриархален бит. Затова за социолози и етнографи то е характерната социална среда, в която протича народният живот и се гради традиционната народна култура.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Вакарелски 1977:** Христо Вакарелски. Етнография на България, 194 – 220.
- Велева и Лепавцева 1961:** М. Велева и Е. Лепавцева. Българските народни носии в Северозападна България през XIX и началото на XX век., 1961.
- Велева 1970:** Мария В. Разнообразието на българските народни носии, София, Нука и изкуство., 1970
- Георгиев 1982:** Ц. Георгиев. Моите спомени. Инв. № 524_{I/1} (инвентарна книга Документи I/1). Русе, 1982,
- Дилков 2006:** П. Дилков. Калугерово. Софийска област. История, бит, култура. В. Търново, 2006, 252 – 256.
- Донев 1970:** Г. Донев. История на с. Осиковица – Софийски окръг. София, 1970. Предадена на съхранение в ИМ Правец, Инв. № 413 I/ 1, 1985 г, 236 – 239.
- ЕИМ–БАН 1980:** ЕИМ–БАН. Етнография на България. Том I. София, 1980.
- Иванов 1995:** Стефан Иванов. Осиковица. Минало и настояще. София, 1995, 58.
- Луканов 1984:** Цветан Луканов. Минало, бит и обичаи с. Осиковска Лъкавица, Софийски окръг. София, 1984. Предадена на съхранение в ИМ Правец. Инв. № 412 I/ 1, 1985, 121 – 122.
- Михайлова 1976:** Г. Михайлова. Социални аспекти на народното облекло. В: Българска етнография, кн. 3 – 4. София, 5 – 23.
- Нанов 1999:** М. Нанов. Джурово. София, 1999, 37 – 39.
- Нитов 2004:** В. Нитов. История на село Своде. София, 2004, 126.
- Патев 1936:** Н. Патев. Из миналото на Тетевенско и Ботевградско. София, 1936, 140.
- Павлов 1993:** М. Павлов. Село Видраре. София, 1993.
- Ценов 1926:** П. Ценов. Орхание и Орханийско. София, 1926.
- Христов 2011:** Христо Христов-Референта. Ехо от миналия век. Спомени за Правец. В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. София, 2011, 101.
- Костов 1938:** Ст. Л. Костов. Останки от старото славянско облекло в България. София 1938.
- Ценов 1963:** Ц. Ценов. Дипломна работа на тема „Етнографско изследване на село Правец, Софийски окръг“, инв. № 399_{I/1} (инвентарна книга Документи I/1). София, 1963, 61

РЕЧНИК:

Аба – къса до над пояса вълнена дреха с тесни и дълги ръкави, отворена отпред, без яка или с ниска яка, не се запасва от пояса

Антерия – горна мъжка дреха, напълнена отвътре с памук

Бало – бял вълнен плат, от вълната на овца

Гуня – дебела козинява или вълнена, добре затепана горна мъжка дреха, без ръкави, с качулка, във вид на пелерина

Димия – вълнен плат за мъжка дреха

Кабаница – дълга мъжка дреха, изработена от козина, по – устойчива в дъждовно време, с качулка

Калци – чорапи без стъпала

Калцуни – служат за обвиване на краката, от дебела вълнена тъкан, със стъпала и горница, които стигат до коленете

Касаче – къса горна дреха без ръкав (касавейка)

Клашник – дълга дреха, ушита от бял домашен шаек, с дълък ръкав, украсена с черни гайтани

Кошуля – дълга риза

Менгуши – стари, сребърни или златни парички, които се носят като обеци

Навуща – правоъгълен дебел плат, с който се увиват краката от стъпалото до коленете

Ногавици – кози кожи, които се привързват около краката, върху потурите, предпазват от студ

Овчарска гугла – островърха качулка на върхна дреха, мъжки калпак с косъма навън

Пафти (чопрази) – украсени метални токи за колан

Сиях – кожен пояс с прегради за поставяне на нож, кремък, оръжие и др.

Сукман – върхна женска дреха, изработена от черен или син вълнен плат, с дължина до коленете

Урушки – цървули от свинска кожа с остри нагоре върхове

Учкур – конопена връв, нанизвана на потурите

Фута – препасана престилка на дете върху ризата

Ямурлук – дълга мъжка дреха от дебел шаек, подплатена отвътре с кожи, с качулка, носи се през зимата

ДИАРБЕКИРСКИЯТ ЗАТОЧЕНИК ВЪЛКО ЦОЛОВ ТОПАЛСКИ ОТ ПРАВЕЦ

Павлин ЦВЕТКОВ

На (8) 20 юни 2014 г. се навършиха 140 г. от гибелта на Вълко Цолов Топалски – съратник на Апостола на свободата Васил Левски, член на Частния български революционен комитет (ЧБРК) в Правец и пряк участник в злополучния обир на турската държавна хазна в прохода Арабаконак през есента на 1872 г.

По повод известието за смъртта на този едва 24-годишен младеж и други двама диарбекирски заточеници, националният поет Христо Ботев възкликва от страниците на в-к „Знаме“: „Мъченици! Дали ще да има някой, който да отмъсти за вас и да разкаже на вашите деца защо сте вие загинале?“¹ Издаваният от Каравелов в-к „Независимост“ допълва: „Вечна му памет! Нашият календар са обогатява с нови мъченици.“²

Опит за биографичен портрет на Вълко Цолов, на база наличните документални източници и свои лични проучвания, прави Мария Милтенова в книгата си „Обирът на Орханийската хазна (1872). Диарбекирски заточеници от Орхание и Орханийско“. Бележки и ценни сведения за неговия живот и семейство дава арх. Иван Дуковски в непубликувана статия, съхранявана във фондовете на Исторически музей – Правец. Настоящият материал има задачата да обобщи и допълни оскъдните биографични данни за младия диарбекирски заточеник от Правец.

Както сам Вълко Цолов съобщава, по време на съдебното следствие във връзка с обира на хазната през есента на 1872 г. е на 22 – 23-годишна възраст, т.е. роден е около 1850 г. Издънка е на Топалския род – един от най-големите в Правец.³ Няма достоверни данни да е женен и да е оставил преки потомци. Неговият баща Цоло и чичо му Генчо Вълков са едни от най-влиятелните и авторитетни хора в селото, и двамата членуват в местния революционен комитет, основан от Васил Левски през есента на 1870 г. Според запазените следствени протоколи Вълко се занимава с овчарство. Живее в Етрополските колиби над Правец (днес включени в с. Горунака, Етрополско).⁴

¹ Радкова, Румяна. „Посмъртни материали за български възрожденски дейци“, том I, Академично издателство „Марин Дринов“, С., 2003 г., стр. 314.

² Пак там, стр. 307.

³ Дуковски, Иван, арх., „Родословното дърво на Топалския род“, в. Правешки глас, юли 1970 г., год. I, бр. 7, стр. 2.

⁴ „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви“ (ВЛНСТС). Народна библиотека „Кирил и Методий“, С. 1987 г., стр. 40–42.

Вълко Цолов се включва отрано в националноосвободителното движение, като основната заслуга за привличането му в тайната организация има неговият чичо Генчо Вълков Топалски⁵, който активно участва в комитетските дела, но същевременно се ползва и с особено доверие от страна на турските власти като човек живял седем години в Цариград и познаващ отлично езика на поробителя.⁶ В своите мемоарни записки опълченецът и също член на Правешкия ЧБРК Васил Стаменов съобщава, че при едно от посещенията на Левски в Правец в къщата на председателя на комитета за лична среща с Апостола идват Генчо Вълков, Вълко Цолов и мухтаря (кмета) на селото Иван Станев.⁷ Този факт сам по себе си говори за голямото доверие, с което се ползва сред революционните дейци едва 22-годишния младеж и за несъмнените революционни и конспиративни качества, които притежава. Именно благодарение на тези свои качества Вълко Цолов е включен в подготовката и изпълнението на обира на турската държавна хазна в прохода Арабаконак.

Идеята да се извърши дръзкото нападение над пощенската кола, която трябва да превози до София през Арабаконашкия проход събраните от османските власти данъчни постъпления от Орханийско (Ботевградско) и Тетевенско е дадена на Димитър Общи от тетевенските чорбаджии Хаджи Станьо Врабевски и Петко Милев Страшника⁸, първият от които е председател на местния революционен комитет, а вторият – негов касиер. Необходимостта от набавянето на парични средства за закупуването на оръжие с оглед на предстоящото въстание, принуждава Общи да приеме предложението на тетевенските първенци и да възложи на войводата Стоян Костов Пандурина от Тетевен да сформира чета, членовете на която са набрани от околните колибарски поселища.⁹ За предрешаването на четниците са ушити униформи по модел на военнослужещите от видинския гарнизон, за които се знае, че ще се уволняват наскоро.¹⁰ Целта е властите да свържат деянието с освободените от служба низами.

След като ковчезникът на хазната в Орхание (Ботевград) Марин Николов известява организаторите за датата, на която пощенската кола с данъка ще потегли към София,¹¹ четата, съставена от 11 души тетевенски колибари, се предвижва от с. Черни Вит към района на Правец. Там към нея се присъединя-

⁵ Генчо Вълков Топалски (1824 – 1919 г.), търговец от Правец в Цариград, участник в националноосвободителното движение и съратник на Левски, депутат в Първото Велико народно събрание (17.04 – 26.06.1879 г.). Биографични данни за Генчо Вълков се съдържат в непубликувани мемоари на Генчо Туевски, съхранявани от Иван Мутафчиев, и в статията „Вълко Цолов Топалски“ на неговия внук арх. Иван Дуковски.

⁶ Дуковски, Иван. „Вълко Цолов Топалски“, непубликувана статия от 1984 г., съхранявана във фондовете на Исторически музей – Правец.

⁷ Ценов, Петър. „Орхание и Орханийско“, С., 1926, стр. 144.

⁸ ВЛНСТС. Цит. съч., стр. 111, 235.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, стр. 48, 50.

¹¹ Пак там, стр. 45.

ва Димитър Общи и двама правчани – Вълко Цолов и Никола Цветков. Вълко Цолов, който познава тази част на Балкана, превежда четата до местността Рудината в Орханийския дял на планината,¹² където четниците са посрещнати от членовете на Орханийския революционен комитет Велчо Шунтов и Божил Генчев. Те донасят хляб на предрешените хайдути, като познаващият местността Божил Генчев ги завежда до мястото на засадата в прохода.¹³

Нападението и обирът на хазната са извършени на 4 октомври (22 септември) 1872 г. В ръцете на комитетските дейци попадат 120 хиляди гроша, една всъщност незначителна сума, която не оправдава голямия риск, на който се излагат все още неукрепналите организационно революционни комитети. На мястото на обира Димитър Общи подхвърля една подофицерска нашивка, която Вълко Цолов купува и донася от Одрин.¹⁴ Всеки един от участниците в четата носи на плещите си по обратния път по една торба с тегло от 20–30 кг, тъй като парите, които превозва пощата били метални.¹⁵ С този товар комитетите стигат до колибата на бащата на Вълко, където домакинът ги гощава с качамак.¹⁶ Там Общи разделя парите, като една част отнася в Правец с коня на бащата на Вълко,¹⁷ а другата предава на тетевенските колибари със заръката: „*Не харчете от тях нито пара! Предайте ги на Петко Милев. Аз ще питам касиера колко са. После ще имате неприятности!*“¹⁸ След това Вълко показва на тетевенците пътя до река Малки Искър, откъдето те се прибират по домовете си.¹⁹

Обирът успява. Стъписаните от дръзкото нападение власти първоначално се впускат по погрешната следа, че обирът е дело на уволнени от служба войскове части. От населението на Етрополските колиби, в района на предвижване на четата, е изискано да се представят поръчители, като гаранция, за неучастие и благонадежност. Поръчител на Вълко Цолов става Цено Керемидата, който живее в близост до колибата на Вълко.²⁰

¹² Пак там, стр. 50, 129, 139, 140.

¹³ Пак там стр. 22–24.

¹⁴ Пак там, стр. 61.

¹⁵ Пак там, стр. 112, 235.

¹⁶ Пак там, стр. 52, 112, 139.

¹⁷ Пак там, стр. 112.

¹⁸ Пак там, стр. 52.

¹⁹ Пак там, стр. 52, 130.

²⁰ В превода на следствените протоколи името в подписа на Цено Керемидата погрешно е предадено като „Кремен Ценов“, въпреки че следователите се обръщат към него с изрече „Хей, Цено...“ (ВЛНСТС. Цит. съч., стр. 42.). Вниманието върху тази грешка обръща Мария Милтенова в „Обирът на Орханийската хазна (1872). Диарбекирски заточеници от Орхание и Орханийско“, С., 2001 г., стр. 104. Данни за Цено Петков Керемидата (Керемидски), един от първите заселници – правчани в Етрополските колиби от началото на 19 в., откриваме в бележките на Ал. Тацов „Етрополе във вековното си минало, книга III“ (Тацов, Александър. „Сборникъ. Книги, статии и материали за София, Столична община и Етрополе“, С. 2012 г., стр. 690).

Предателството обаче не закъснява – братята Мино и Стамен Ташеви от Орхание, които засичат пътно носещите хляб на четниците Велчо Шунтов и Божил Генчев, се досещат, за евентуалното им участие в акцията и искат дял от задигнатите пари. След като са предупредени да мълчат под страх от смъртно наказание от страна на комитета, те предават двамата ятаци на четата на турските власти. Арестувани на 31 (19) октомври 1872 г. и подложени на нечовешки мъчения Велчо и Божил правят самопризнания, като посочват единствено, че обирът е извършен от десетима тетевенци, предвождани от Стоян Пандурина.²¹ След нови изтезания, на следващия ден поименно са изредени Стоян Войвода, Тодор, лице с псевдоним Кара Мустафа и Георги.²² Три дни след началото на разпитите е издаден и Вълко Цолов, който е и първият арестуван член на четата, извършила обира.²³

Въпреки, че също е подложен на изпитания в османското следствие изтезания – бой с тояги, горене с нажежено желязо и палене на гъба прахан под ноктите,²⁴ в показанията си пред следствието Вълко не споменава името на нито един участник в обира, който вече да не е известен на властите. Отрича собственото си участие и твърди, че е заставен от хайдутите да ги води.²⁵ Властите са осведомени, че на кръста си носи чифте пищови. Обяснява, че единият е негов, а другият му е даден от хайдутите.²⁶

Достойното държание на едва 22 годишния младеж, който заедно с двамата задържани орханийци се опитва да представи пред следствието обира като едно чисто криминално по своя характер деяние²⁷, е в пълен контраст с поведението на останалите задържани, разпитвани след него. Споменатият още от орханийците Тодор Кръстев Бръмба-ра прави пълни самопризнания и дава на властите сведения не само за обира и участниците в него, но и за частните революционни комитети, замесени в подготовката му.²⁸ Следствието научава за изградената от Апостола на свободата комитетска организация, за това какви са

нейните цели, кои са ръководителите ѝ. Научават, че Димитър Общи е извършителят на убийството на дякон Паисий в Орхание, извършено по заповед на комитетите няколко месеца по-рано.²⁹ В резултат на направените разкрития комитетската мрежа в Орханийско и Тетевенско е напълно разбита, голяма част от революционните дейци са заловени и впоследствие осъдени. С пълните самопризнания на заловения по-късно Димитър Общи³⁰ върху изградената от Левски Вътрешната революционна организация е нанесен непоправим удар.

От членовете на Правешкия частен революционен комитет са установени, осъдени и изпратени на заточение само трима души³¹ – председателят ханджията Цветко Вълчев, за когото Стоян Заимов пише в първото издание на „Миналото“, че е „потопил цялото село Правец, с мъжете, жените, децата, кучетата и котките в комитетския „бояджийски кюп“ (бояджийски кюп)“³² и двамата преки участници в извършването на обира – Никола Цветков и Вълко Цолов. Членът на комитета поп Марко Тодоров изпълнява положената пред Левски клетва и се отравя, за да не бъде принуден с мъчения да направи самопризнания.³³ Задържаните правчани запазват комитетската тайна и не издават своите съседяни съзаклятници. Турските власти се оказват в невъзможност да съберат сведения, уличаващи други лица като членове на Правешкия революционен комитет. За сравнение разкритите и осъдени комитетски дейци от Тетевен са 18, от с. Голям извор – 9, от с. Видраре – 8, от Орхание – също 8.³⁴

Заклучителният протокол на Следствената комисия, съдържащ мотивите за това какво наказание се предлага да бъде наложено на Вълко Цолов, не е запазен. Данните, с които разполагаме и свидетелствата на поборници от онова време сочат,³⁵ че най-вероятно Османското правителство налага на Вълко Цолов наказанието „временни окови“ по реда на чл. 62, ал. 2 във връзка с чл. 21 от Османския наказателен закон, а именно „осъденият, като изтърпи публично обругаване, се подлага на тежка работа там, където е определило правителството, като носи на краката си железни вериги от 3 до 15 години време“.³⁶ Мястото за изтърпяване

Според Акт за смърт № 25/10.06.1894 г. на Правешката селска община Цено Петков е починал на възраст 110 г. в дома на сина си Вълко в м. Поповска, с. Правец (РД „Архиви“ – София, ТА – София, фонд 240к, а.е. 1, лист 70). Синът му Вълко Ценов Керемидата, който според показанията в следствените протоколи е давал вода на хайдутите, умира на 13.04.1903 г. съгласно Акт за смърт № 15/14.04.1903 г. на Правешката община (РД „Архиви“ – София, ТА – София, фонд 240к, а.е. 4, лист 42).

²¹ ВЛНСТС. Цит. съч., стр. 19-24.

²² Пак там, стр. 27.

²³ Пак там, стр. 38, 96.

²⁴ Милтенова, Мария. Цит. съч., Автобиография на Божко Божилов, С., 2001 г., стр. 40-41.

²⁵ ВЛНСТС. Цит. съч., стр. 40.

²⁶ Пак там, стр. 41.

²⁷ Пак там, стр. 40-43, 67-68..

²⁸ Пак там, стр. 45-47.

²⁹ Пак там, стр. 52, 130.

³⁰ Пак там, стр. 99-114.

³¹ Даскалов, Здравко. Цит. съч., стр. 226-228. Милтенова, Мария. Цит. съч., стр. 250. Павловска, Цветана. Частният български революционен комитет в Правец, Военноисторически сборник, бр. 1, 1983, стр. 62.

³² Заимов, Стоян. „Миналото. Белетристични и исторически очерци из областта на българските движения от 1870-1877 година“, кн. 2, С., 1884 г.

³³ Ценов, Петър. Цит. съч., стр. 144.

³⁴ Ценов, Петър. Цит. съч., стр. 144.

³⁵ Милтенова, Цит. съч., стр. 251. Пак там, Диарбекирски дневник на поборника Иван Ветъв от с. Видраре, като заточеник 1872/78 година в Диарбекир, Мала Азия, стр. 63-68.

³⁶ Даскалов, Здравко. Цит. съч., стр. 231-234.

на наказанието е известно – медните рудници в Аргана Мадени в района на Диарбекир, Мала Азия.³⁷

Вълко Цолов и останалите участници в четата, извършила обира са откарани на заточението си „*пеша със синджири и лалета на вратовете*“, за разлика от останалите осъдени, които не били оковани и можели да избират по какъв начин да се придвижат до мястото, в което били изселени.³⁸ Неиздържал на „*убийствения климат, страшните мъчения и голямата сиромашия*“ по точния израз, употребен в дописката на Христо Ботев,³⁹ окован във вериги и принуден да полага непосилен каторжен труд, Вълко Цолов умира съвсем млад, само на 24 години, след по-малко от две години, прекарани в заточение. Изглежда костите от гроба на Вълко Цолов са пренесени от далечния Диарбекир в родното му село, видно от надписа, съхранен върху северната страна на полуразрушения паметник на героя в двора на църквата в Правец⁴⁰ – тъжен символ на забравата, покрила онези светли образи от миналото, които жертват младостта и живота си за изстраданата свобода на България.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

„Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви“ (ВЛНСТС), Народна библиотека „Кирил и Методий“, С. 1987 г.

Гайдаров, Никола. „Процесът срещу Васил Левски и революционната организация“, Издателство „Наука и изкуство“, С., 1987 г.

Даскалов, Здравко. „Осъден ли е Васил Левски (правно-историческо изследване)“, ИК „Огледало“, С., 2006 г.

Дуковски, Иван. „Вълко Цолов Топалски“, непубликувана статия от 1984 г., съхранявана във фондовете на Исторически музей – Правец

Заимов, Стоян. „Миналото. Белетристични и исторически очерци из областта на българските движения от 1870–1877 година“, кн. 2, С., 1884 г.

Златев, Здравко. „Комитетската организация в България (1870 – 1872)“, ИК Кота, С., 2007 г.

Кънчев, поп Минчо. „Видрица“, книга първа: спомени, записки, кореспонденция, Издателство „Български писател“, С., 1983 г.

³⁷ Милтенова, Мария. Цит. съч., стр. 251.; Павловска, Цветана. Цит. съч., стр. 62. Радкова, Румяна. Цит. съч., стр. 307, 311, 314.

³⁸ Милтенова, Мария. Цит. съч., Автобиография на Гаврил Генчов Брънчев от град Орхание, Софийски окръг, стр. 21.

³⁹ Радкова, Румяна. ВЛНСТС. Цит. съч., стр. 314..

⁴⁰ „Тукъ почи. кос. на. покой-на. Ту-палска фамилия. Влко Цо-лов. почи. въ Дярбе-кир. зато. от. турци-те.“

Милтенова, Мария. „За дейността на Димитър Общи в създаването на вътрешни комитети“, сп. Исторически преглед, година LVIII, кн. 5–6, С., 2002 г.

Милтенова, Мария. „Обирът на Орханийската хазна (1872). Диарбекирски заточеници от Орхание и Орханийско“, Кроском, С., 2001 г.

Павловска, Цветана. „Васил Левски и Вътрешната революционна организация“, Издателство „Св. Георги Победоновец“, С., 1993 г.

Павловска, Цветана. „Правец в национално-освободителното движение“, Известия на българското историческо дружество, кн. 34, С., 1984 г.

Павловска, Цветана. „Частният български революционен комитет в Правец“, Военноисторически сборник, бр. 1, С., 1983 г.

Радкова, Румяна. „Посмъртни материали за български възрожденски дейци“, том I, Академично издателство „Марин Дринов“, С., 2003 г.

Тацов, Александър. „Сборникъ. Книги, статии и материали за София, Столична община и Етрополе“, С. 2012 г.

Ценов, Петър. Орхание и Орханийско, С., 1926

Шарова, Крумка. БРЦК и процесът след Арабаконашкото нападение 1872 – 1873, ИК „Гутенберг“, С., 2007 г.

Редактирана версия от настоящия материал е публикувана в бр. 263/20.06.2014 г. на в. „Десант“ по повод 140 години от гибелта на Вълко Цолов Топалски.

АНТИЧНА КРЕПОСТ БОРОВЕЦ КРАЙ
С. РАЗЛИВ. ПРОУЧВАНИЯ 2011–2015 Г.

Обр. 1. Връх Голям Боровец, горе на билото се намира крепостта

Обр. 2. Входът на крепостта Боровец от изток

Обр. 3. Стена от IV в. пр. Хр. пред банкета на стената от втората половина на III в.

Обр. 4. Ръчна мелница, открита в крепостта

Обр. 5. Крепостната стена в югозападния сектор

Обр. 6. Настилка пред външното лице на южната крепостна стена

Обр. 7. Сграда 5

Обр. 8. Архитектурна възстановка на сграда 5, арх. Милена Каменова

Обр. 13. Ходово ниво между сграда 5 и сграда 6

Обр. 14. Сграда 7

Обр. 9. Скалата умело е включена в градежа

Обр. 10. Изсичания в скалата, служеща за основа

Обр. 15. Руини от сграда 8

Обр. 16. Находки от сграда 7 и 8

Обр. 11. Двете северни помещения на сграда 6

Обр. 12. Изсечена скала и огнище в сграда 6

Обр. 17. Руини на сграда 9

Обр. 18. По-ранен зид във вътрешността на сграда 9

Обр. 19. Каменната платформа с култово предназначение широка 3 м

Обр. 20. Питос, открит пред външното лице на каменната платформа

Обр. 21. Реставрираният питос

Обр. 22. Петно глинена замазка, южно от питоса

Обр. 23. Руини и план на сграда 4 с каменната платформа

Обр. 24. Редици от камъни и структури в най-високата част на билото

Обр. 25. Крепостта Боровец

ПЕШОВА МОГИЛА, ЧАСТ ОТ МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ В
МЕСТНОСТТА КРЕМЕНСКОТО, С. ПРАВЕШКА ЛЪКАВИЦА

Обр. 1. Пешова могила след проучванията през 2014 г.

Обр. 2. Яма № 1 с разкритите на дъното ѝ човешки кости

1a.

1b.

2.

3a.

3b.

4.

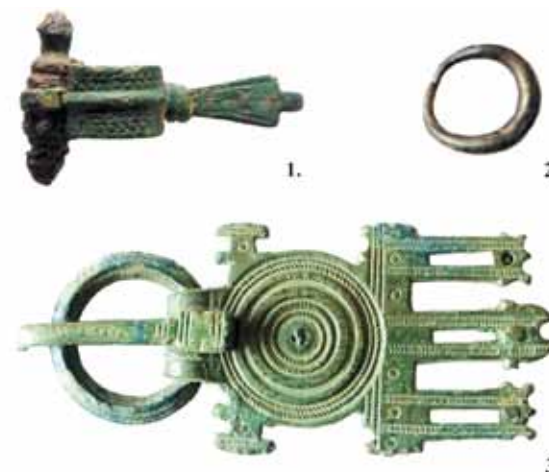

5.

6.

Обр. 3 Находки от Пешова могила - Гроб № 3 (1a, b); Гроб № 5 (2-4); Гроб № 8 (5); Гроб № 26 (6)

Обр. 4 Находки от Пешова могила - Гроб № 46 (1); Гроб № 48 (2); Гроб № 51 (3); Гроб № 52 (4-5); Гроб № 53 (6); Гроб № 54 (7); Гроб № 66 (8)

Обр. 5 Гроб № 5 - Накити, събрани в торбичка

Обр. 6 Гроб № 7 - Мъниста в очните кухини на индивида

МОГИЛА ПРАВЕЦ – 7 В МЕСТНОСТТА ПЕНАКА, ГР. ПРАВЕЦ

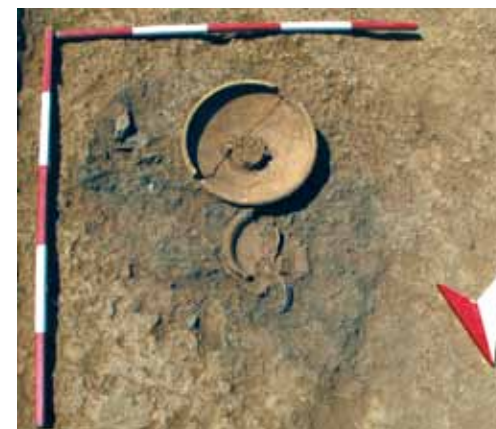
Обр. 1. Табл. I. Общ план на проучените структури в могила Правец-7, м. Пенака

Обр. 2. Гроб № 1 *in situ*

Обр. 3. Гроб № 2 *in situ*

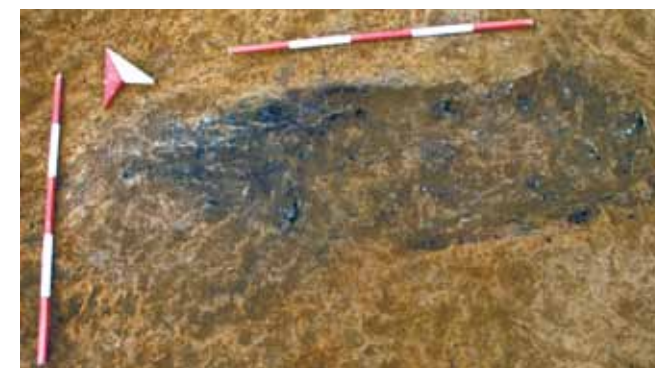
Обр. 4. Гроб № 3 *in situ*

Обр. 5. Гроб № 4 *in situ*

Обр. 6. Гроб № 5 *in situ*

Обр. 7. Гроб № 6 *in situ*

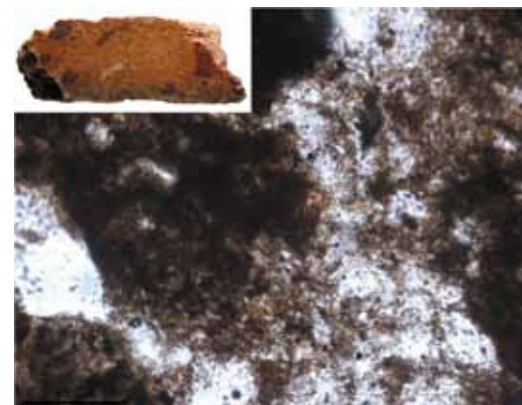

Обр. 8. Огнище № 3 *in situ*

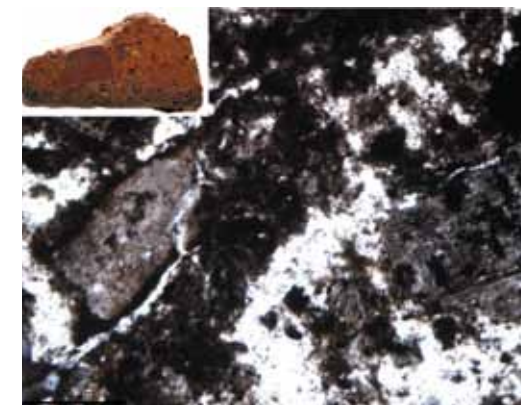

Обр. 9. Част от откритите и реставрирани съдове и монетите на Caracalla (211–217)

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПРОУЧЕНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА ПРАВЕЦ

Обр. 1. Проба 1, микроскопски анализ

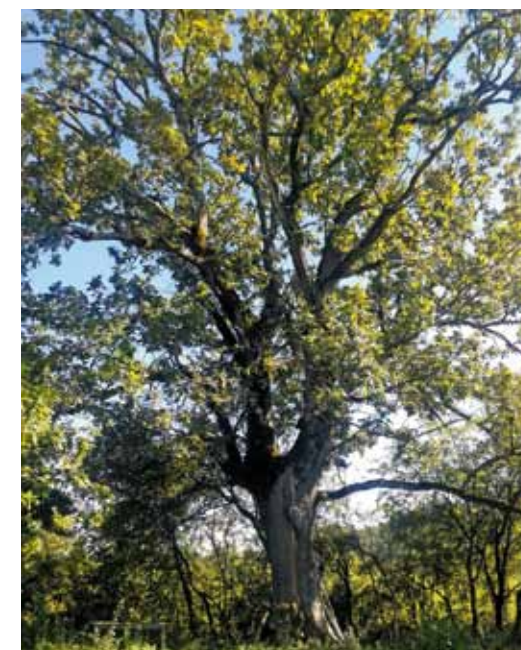

Обр. 2. Проба 2, микроскопски анализ

ОБРОЦИТЕ В ПРАВЕШКО – ЕДНА УСТОЙЧИВА ТРАДИЦИЯ

Обр. 1. Вековно дърво край оброк Св. Богородица, мах. Грънчарите (Палашите), Равнище

Обр. 2. Оброк Св. Дух, мах. Робовица, Осиковица

АТРИБУЦИЯ НА ГРУПА ИКОНИ ОТ ФОНДА
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ПРАВЕЦ

Обр. 3. Оброк Възнесение господне, мах. Цоковци, Манаселска река

Обр. 4. Оброк Възнесение господне в мах. Драганското, Правец

Обр. 5. Могилата с оброчни знаци в чест на Св. Илия и Св. Никола, мах. Удавниците, Правешка Лъкавица

Обр. 6. Оброк Св. Богородица край древно селище в мах. Цоковци, Манаселска река

Обр. 7. Възстановяване на оброк Св. Илия, м. Арташа, Правец

Обр. 8. Обредна оброчна трапеза на оброк Св. Илия, м. Осените, Калугерово

Обр. 9. Параклис Възнесение господне край оброк в мах. Отешаните, Осиковска Лъкавица

Обр. 10. Възстановяване на оброк в мах. Тричковци, Равнище

Обр. 1. Св. Харалампий. Зограф Генчо Филипов. 1837 г., ИМ, гр. Дряново

Обр. 2. Св. Богородица Одигитрия. Зограф Генчо Филипов. 1837 г., От фонда на ИМ-Правец

Обр. 3. Св. Богородица Одигитрия. Зограф Генчо Филипов. Църква Св. Николай, гр. Варна

Обр. 4. Йоан Предтеча, 1835 г. От фонда на ИМ-Правец

Обр. 5. Св. Харалампий и Св. Никола. От фонда на ИМ-Правец

Обр. 6. Христос Вседържител, XIX в. От фонда на ИМ-Правец

Обр. 7. Йоан Предтеча, 1836 г.
От фонда на ИМ-Правец

Обр. 8. Св. Архангел Михаил 1833 г.
От фонда на ИМ-Правец

ОБЛЕКЛОТО, ОТРАЖЕНИЕ НА БИТА В ПРАВЕШКИЯ КРАЙ ПРЕЗ XVIII – XIX ВЕК

Обр. 1. Женски и мъжки
колани от края на XIX в.

Обр. 2. Женска носия,
характерна
за Правешкия район,
XIX–XX в.
от фонда на ИМ-Правец

Обр. 3. Мъжки костюм
от Правец, XIX в. от фонда
на ИМ-Правец

Обр. 4. Мъжка носия,
Васил Топалски от Правец

Обр. 5. Мъжка носия,
Иван Видрарски от с. Видраре

Обр. 6. Дядо Стайко и баба Йона Палан-
ковски, Правец

ДИАРБЕКИРСКИЯТ ЗАТОЧЕНИК ВЪЛКО ЦОЛОВ ТОПАЛСКИ ОТ ПРАВЕЦ

Обр. 1. Паметникът на Вълко Цолов в двора на църквата в Правец

Обр. 2. Надписът на паметника на Вълко Цолов